

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

15

EDITOR PhDr. PAVLA HORSKÁ, CSc.

STÁTNÍ ÚSTAV ARCHIVU V PRAZE	
3	1991
1991	1991
1991	1991

1221 0330-020

HISTORICKÝ ÚSTAV ČSAV
PRAHA 1991

HISTORICKÁ

Řídí redakční kolektiv:

PhDr. Pavla Horská, CSc. (vedoucí), doc.PhDr. Eduard Maur, CSc.,
PhDr. Jaroslav Láník, CSc., RNDr. Ludmila Fialová, CSc.

15

STÁTNÍ ÚSTŘEDNÍ ARCHIV V PRAZE knihovna C	
Př. č.	47.112
Sign.	K R 40

ISSN 0323-0937

© Historický ústav ČSAV, Praha 1991

HISTORICKÝ ÚSTAV ČSAV
PRAHA 1991

ÚVODEM

Patnáctý svazek zpráv Komise pro historickou demografii obsahuje čtyři články zaměřené k vývoji obyvatelstva českých zemí a příspěvek německého badatele k problematice kategorie dětství ve středověku. Do sborníku je opětovně zařazena výběrová bibliografie české historické demografie za léta 1987 až 1989 a výběrová bibliografie slovenské historické demografie dovedená do roku 1988 včetně.

Oddíl zpráv obsahuje několik recensí novějších domácích i zahraničních prací. Kronika je věnována vzpomínce na Josefa Křivku, předního českého archiváře a historika venkovského lidu, zakládajícího člena Komise pro historickou demografii.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla zasílejte na adresu:

Komise pro historickou demografii, Historický ústav ČSAV,
Vyšehradská 49, 128 26 Praha 2.

INTRODUCTION

The fifteenth series of reports of the Commission for Historical Demography contains four papers on various themes concerned with the development of population of the Czech lands and one work of German historical demographer on problem of category of childhood in Middle Ages. The issue also contains a selected bibliography of Slovak historical demography before 1988 as well as selected bibliography of Czech historical demography for 1987-1989 years.

The reports section includes some reviews of recent Czech and foreign publications. The section Chronicle is dedicated to the reminiscence of Josef Křivka who was a prominent archivist and historian of Czech country people and member of the Commission for Historical Demography since its foundation in 1967.

All readers' comments and questions, or contributions, can be directed to:

Komise pro historickou demografii, Historický ústav ČSAV,
Vyšehradská 49, 128 26 Praha 2.

Historická demografie 1990, sv. 15
Historický ústav ČSAV, Praha 1991

STUDIE

ROZVOJ A ZEMĚPISNÁ VYKRESLENÍ
V HISTORICKÉ DEMOGRAFII

Úvodní kapitola představuje představení v rozvoji české demografie v rámci výzkumu a výzkumu, je to práce, která se zabývá souborem otázek, které se týkají vývoje a rozvoje, ale zejména přechodu demografie. Je to též práce, která se zabývá demografickými problémy, které vznikly v průběhu vývoje a rozvoje demografie v rámci výzkumu a výzkumu, ale zejména přechodu demografie. Je to též práce, která se zabývá demografickými problémy, které vznikly v průběhu vývoje a rozvoje demografie v rámci výzkumu a výzkumu, ale zejména přechodu demografie.

Úvodní kapitola představuje představení v rozvoji české demografie v rámci výzkumu a výzkumu, je to práce, která se zabývá souborem otázek, které se týkají vývoje a rozvoje, ale zejména přechodu demografie. Je to též práce, která se zabývá demografickými problémy, které vznikly v průběhu vývoje a rozvoje demografie v rámci výzkumu a výzkumu, ale zejména přechodu demografie.

Alena Šubrtová

KONTRACEPCE, ABORTY A INFANTICIDA V PRAMENECH
K PŘEDSTATISTICKÉMU OBDOBÍ

Vědomá limitace porodnosti představuje v reprodukčním chování populace natolik významnou složku, že je třeba se jí zabývat i pro období, kdy ji předpokládáme a tušíme, ale nemůžeme přesně podchytit. Lze ji zkoumat z několika pohledů: demografického (nakolik mohla ovlivnit výši porodnosti v průběhu fertiltního období žen a podílet se tudíž na přechodu k nižší úrovni plodnosti), právního (v souvislosti s trestním postihem jednání, posuzovaného jako delikt), zdravotního a konečně etického.

Dotýkáme-li se problematiky v rámci studia historického vývoje populačního myšlení, zjišťujeme především postoje k této limitaci, které se odrážejí ve dvou rovinách: v normativních pramenech světské i církevní proveniance, vypovídajících o oficiálně přijatém názoru, v dalších pramenech, schopných objasnit, do jaké míry ovlivnily právní a etické

normy obecnější povědomí lidí, jejich postoje a chování, a do jaké míry bylo toto chování v rozporu s normou.

V souvislosti se stále detailnějším zkoumáním populačního vývoje předstatistického období vyvstává neodbytně otázka, zda skutečně existovala v celém tomto období ničím neregulovaná plodnost.

Dosavadní práce zahraničních autorů, věnované dějinám antikoncepce, se opírají z velké části o prameny církevní proveniencie, podávají přehled názorů na ni v církevních kruzích, shrnují diskuse, které se o této otázce vedly.¹⁾ Má to své oprávnění nejen proto, že po celý středověk byla církev rozhodující autoritou ve věcech manželství a populační reprodukce, ale i z aktuálních důvodů všude tam, kde je její stanovisko a vliv nepominutelný. Současný rigidní postoj církve, především římskokatolické, k antikoncepci a abortům má své hluboké historické kořeny, bez jejichž poznání je těžké pochopit jeho genezi i setrvačnost.

Studie demografů posuzují problém z hlediska konkrétních důsledků praktikované antikoncepce na populační vývoj; některé z nich nacházejí bezprostřední spojitost mezi ní a demografickým přechodem k nízkým měrám porodnosti.²⁾

Z lékařské literatury věnují nejvíce místa dějinám antikoncepce syntetické studie k historii gynekologie a porodnictví.³⁾

Nejméně problematická a pro naše země nejlépe zpracovaná je právní stránka věci.⁴⁾

Nejobecnější závěr, který plyne z dosavadní literatury ke světovým dějinám antikoncepce, je dost jednoznačný: lidé se bránili nežádoucímu otěhotnění ve všech historických dobách, kterými lidstvo prošlo, jak uměli a znali, kontracepční praktiky a potraty nejsou naprosto výplodem moderní doby. Značným vývojem prošla ovšem účinnost této obrany, její rozsah a postoje lidí k ní. Aborty byly svého druhu náhražkou za neexistující či neúčinnou kontracepci, východiskem z nouze, často posledním a zoufalým, jak je tomu ostatně až do doby zcela moderní.

Vyjdeme-li z obdobných pramenů, jakých použili autoři dosevadních přehledů, i pro naše území, získáme alespoň rámcovou představu o vývoji názorů na kontracepci a aborty od nejstarších dob, kam sahají první písemné památky. Ke spolehlivé odpovědi na otázku po rozsahu praktikované kontracepce a abortů bude třeba širšího studia pramenů, které nejsou zcela vyčerpané.

Demografický důkaz (nepřímý) o existenci kontracepce cestou zjišťování meziporodních intervalů, frekvence nemanželských porodů v populaci, stejně jako posouzení četnosti výskytu deliktů z oblasti populační reprodukce v poměru k ostatní kriminalitě nebude pro předstatistické období nikdy dost průkazný. Na zcela nečekaných meziporodních intervalech se nepochybně podílely i kontraceptivní praktiky, aborty či infanticida, ale v úvahu přichází příliš mnoho okolností s tím nesouvisějících: dočasná sterilita vlivem zánětlivých onemocnění, kterých muselo být v ženské populaci velmi mnoho, amenorrhoea, na niž poukazuje lékařská literatura u venkovských i jiných těžce pracujících a současně podvyživených žen, prodlužování laktace a tím ztížení otěhotnění i zcela prozaické vlivy (v tom i odloučení mužů od žen v období válek atp.). Přímé důkazy existují v pramenech, zachycujících nepatrný zlomek deliktů, které vyšly najevo (zápisy ve smolných knihách, městských knihách, kronikách aj.).

Vývoj názoru na kontracepci a aborty v normativních pramenech

Mezník znamená stejně jako v ostatních zemích oficiální přijetí křesťanství na území českých historických zemí. Pro předkřesťanské období můžeme bez rozpaků předpokládat jak infanticidu tak potraty, způsobené rostlinnými abortivy i mechanicky.

Od prvních písemných památek až po prameny pozdně feudálního období se u nás setkáváme s důraznými zákazy i trest-

ním postihem infanticidy a abortů; jejich opakování je nepřímým dokladem toho, že se tyto delikty vztahovaly k běžné praxi ještě dlouhý čas poté, co se křesťanství etablovalo jako učení, předpisující závazné etické normy.

Nejstarší souvislá právní památka z doby christianizace - Břetislavova hvězdenská statuta z roku 1039 - opakuje požadavek monogamie, vyjádřený již v prvním "civilním zákoníku" Konstantina pro Moravu (Zakon sudnyj ljudem) či v homilii Metoděje (Ke knížatům, kteří mají poddané lidi ve své moci) v hlaholsky psaném Clozově kodexu. Bezprostředně za tímto příkazem následuje záповěď umělého vyhánění plodů, které se označuje za "nejhorší zločin ze všech zločinů".⁵⁾ Tytéž záповědi hříchů, jimiž bylo smilstvo (soulož mimo manželský svazek, postupně pojmově rozšířená i na styk, nevedoucí k oplodnění a do dalších obsahových nuancí), incest, sodomský hřích (obsahově diferencovaný nejen na styk se zvířetem, pederastii a tribadii, ale i styk "po zvířecím způsobu" v kategorii hříchů "proti přírodě", kam spadaly nepřírozené polohy při koitu, styk anální a orální), cizoložství, vyhánění plodů a infanticida, se opakuje vytrvale v dalších penitenciálech i homiliích, sloužících jako praktické pomůcky potřebám českého křesťanství.⁶⁾

Souvislost právního a teologického hlediska je po celé feudální období natolik zřejmá, že dost dobře nelze zkoumat oba pohledy odděleně. Právní historie konstatuje pro naše země značnou intenzitu státního zájmu na ochraně základních prvků monogamní rodiny včetně zájmu na populačním růstu. Církevní pokyny, jimiž se mělo řídit chování lidí včetně reprodukčního, vypovídají v první řadě o oficiálně proklamovaném názoru obou institucí, světské i církevní, které se snažily vykonávat soustavný tlak na morální kodex středověkého člověka. Propopulační hledisko, určené širokým masám, bylo v tomto případě v souladu se zájmy panovníka i feudálů na početně silném obyvatelstvu. Právní historikové přinášejí spolehlivé doklady o tom, jak se tento zájem promí-

tal do psaného práva, které bylo kompromisem mezi převzatou literou římského práva, církevními příkazy a místním zvykovým právem. Vlastním důvodem vzniku psaných zákoníků bylo zamezení libovůle, která odedávna panovala ve výkladu zvykového práva, skoncování s různými druhy "přimyšlených" práv a snad i snaha po zmírnění krutosti a surovosti v postihu delikventů. O tom svědčil v mnoha svých člancích jak Maestas Carolina, tak pozdější redakce českého zemského práva, v němž, především v trestním právu, krystalizují nejdůležitější a zároveň nejvíce chráněné objekty zájmů.

Položíme-li rovnítko mezi "nejvíce" a "nejpřísněji" chráněné zájmy, pak k velmi přísně chráněným náleží nesporně plod, což zároveň odpovídá důležitosti, jaká se přičítala reprodukci. V tomto ohledu bude až do období pozdního feudalismu korespondovat církevní odsudek abortů a infanticidy včetně napomáhání k nim se zájmem světské moci na soudním postihu osob, jež se o to pokusily.

V Koldínových městských právech, jejichž první vydání se datuje k roku 1579, rozšíření od počátku 17. století, se v jejich výrazně pronatalitním duchu nese i vztah k potratům, přičemž se nerozlišuje pokus o potrat od dokonání potratu či zabití novorozence: "Také zabíjí ta, kteráž plod z sebe vyhání, aneb týž plod jakýmž pak kolí způsobem v sobě udušuje a mrtví. Táž, kteráž do záchodu, do studnice aneb jinam svůj plod mece a hází."⁷⁾ V konkrétním výčtu trestů znají tyto trestní normy, platné až do vydání trestního zákoníku tereziánského, za tento zločin jediný trest: propadnutí hrdlem (stejně jako za cizoložství, znásilnění nebo napomáhání k němu, znásilnění nezletilé a incest - ze škály sexuálních deliktů).

Právní předpisy znamenaly nicméně jen normu, nevypovídající nic o skutečné praxi; právě tak nelze usuzovat ze soudní praxe v jedné oblasti na obdobnou na jiném panství nebo ji vztahovat na celozemské měřítko. Přesto se až do tereziánského období s tímto maximálním trestem setkáváme za

prokázané usmrcení novorozence v případě, že byla nalezena mrtvolka a skutek byl svědecky podložený. Teprve zákonodárství pozdního feudalismu zmírňuje trest za zabití manželského dítěte na doživotní vězení, nemanželského na 10-20 let žaláře. Přísná opatření proti potratovosti trvala i v době rozkvětu populacbnistických zásad koncem 18. století. Ženy, které podnikly úmyslně cokoliv, co mělo za následek vyhnání plodu nebo porod mrtvého dítěte, byly trestány žalářem od 6 měsíců do 1 roku. Jestliže se na těchto pokusech podílel otec dítěte, měl jej stihnout zostřený trest. Stejně tak porodní bába podléhala trestu za vyhnání plodu od 1 do 5 let vězení; pokud se matka octla vlivem zásahu v nebezpečí života či jí byly způsobeny následky na zdraví, následoval trest od 5 do 10 let. Ženy, které nutily porodní bábu, aby jim dala prostředek k vyhnání plodu, měly být neprodleně oznámeny policejním úřadům. Tresty se týkaly i ranlékařů za vydání léků, působících vyhnání plodu, otevření žíly těhotné ženě na její přání, s úmyslem, aby potratila, stíhaný byl i prodej bylin vyvolávajících potrat. ⁸⁾

Kontracepce sama o sobě nezakládala skutkovou podstatu deliktu, s jedinou výjimkou: ve spojení s obviněním z čarodějnictví. I když se i u nás vyskytují obvinění tohoto druhu, zdejší prostředí nedovolilo rozvinutí skutečného, masového honu na čarodějnice, obdobného těmto zrušným procesům v ostatní Evropě. ⁹⁾ Obvinění z čarodějnictví se vyskytují převážně v souvislosti s delikty namířenými proti životu a zdraví. Do této kategorie náležely i potraty, usmrcování novorozenat při porodu, něco případů je možné zachytit i v souvislosti s odloučením manžela či "donucením" k cizoložství. Ovlivnit možnost otěhotnění "zkažením" ("zapečením") přirozeného běhu (menses) pomocí kouzel se vyskytlo ve smolných knihách rovněž. Bula Summis desiderantes Innocence VIII. z roku 1484, která byla jedním z podkladů pro rozpoutání honu na čarodějnice, poskytovala posvěcený doklad pro tvrzení, že je možné čarami způsobit ženám předčasný porod, zabránit

mužům a ženám počínat děti, zbavovat je schopnosti plnit manželskou povinnost, jak se praví v jejím textu. ¹⁰⁾ Pro tato "škodná kouzla", trestaná stětím či upálením mužů, zahrabáním za živa či upálením žen, byla právním základem postihu ve stavovském právu ustanovení městského práva. Zemské právo podobná ustanovení neznalo a z přehledů o soudní praxi je patrné, že v našich poměrech byl tento postih na rozdíl od našich německých sousedů mnohem mírnější, než předpisovala litera práva, a "obcování s ďáblem" se často spíš rozumně bagatelizovalo. ¹¹⁾

Kontracepce a aborty z hlediska církevních pramenů

Církevní právo postavilo ochranu plodu od početí do stejné roviny jako úmyslné zabití (homicidium), odporující biblickému příkazu "nezabiješ". Podávání různých, blíže nespecifikovaných nápojů, které měly za účel zabránit otěhotnění, stejně jako pokusy o vyhnání plodu, a to jak mechanickou cestou tak za pomoci abortiv, se hodnotilo jako vražda bez ohledu na to, zda byl pokus dokonán či nikoliv. Složení těchto nápojů není ovšem výslovně uvedeno, i když ve spisech řeckých, římských a arabských autorů byl k dispozici praktický veškerý arzenál abortiv i kontraceptivních metod, používaných v populacích starověku.

Základy kanonického práva, vtělené do Knih čtyř sentencí Petra Lombardského (1154-1157), byly základní příručkou středověké teologie u nás, opisovanou v mnoha exemplářích a nesčetněkrát komentovanou. ¹²⁾ Na Sentencích je založena Summa theologica Alexandra Halenského (+1245) anglického scholastika; další autoritou, dovolávanou našimi teology, byl Albertus Magnus (1193-1280) a jeho žák Tomáš Akvinský (1227-1274, Thomas Aquinus, Doctor Angelicus, Doctor universalis). Podle Akvinského ohrožuje antikoncepce nejen konkrétní zárodek života, ale svými důsledky celé lidské pokolení. Kanonisté 13.-15. století se dotkli ve výčtu

důvodů, jaké vedou k zábraně početí, i sociální motivace: připomínají, že se tím chudí brání velkému počtu dětí, které nemohou uživit, a podle toho radili i odstupňovat přísnost ("paupercula, paupertina" zaslouží až o polovinu nižší trest než žena zámožná). Tyto hlasy však nedošly sluchu proti většině, prosazující jako jediné možné kontraktivum absolutní zdrženlivost. O kontraktivních metodách hovoří bez výjimky velice neurčitě: ta tam je otevřenost, s jakou byly vypočítávány ve spisech řeckých a římských autorů. Jako neoficiální, ale všeobecně přijímaná kompilace kanonických autorit platilo Gratianovo Decretum, pojaté do Corpus iuris canonici a brané jako součást základního práva západní církve až do vydání nového Kodexu kanonického práva v roce 1917.

Závazným teologickým východiskem české homiletiky až po Husa v poměru k antikoncepci a abortům byly Lombardovy Sentence, byť autoři znali a dovolávali se i jiných autorit; sám Hus především Tomáše Akvinského, Petra z Tarantasia (pozdější papež Innocent V.), Dunse Scota, Williama Ockhama, Tomáše ze Strassbourgu, Hugo Repelina, Johna Viclefa a dalších. 13)

K mohutnému rozkvětu kazatelství, v němž můžeme sledovat vztah k dané problematice, dochází v souvislosti s úsilím o očistu církve; toto vzepjaté úsilí se ovšem stává i kritikou sociálních zlořádů a je předzvěstí výbuchu, jenž svým významem přesáhl hranice země. Jestliže se i v této době setkáváme s výroky na adresu tak lidských, praktických a nespekulativních námětů, vřazených do promluv, pak je to jen další důkaz, že bylo třeba se jimi zabývat. Nejvýraznější osobnost mezi kazateli - Jan Hus - uvádí jako důvod, proč se podrobně zastavuje u tématu, jakým je výklad o manželství: "Tuto jsem prodlil, že vím toho veliké potřebie; i musil sem tak z lásky psáti, nechav u čtenie jiných smyslův." 14)

Hus si byl vědom, stejně jako jeho současníci, rozšíření antikoncepčních praktik, ale spolu s Lombardem je ochotný tolerovat skutek bona fide, při němž jeden "požívá jedu ne-

plodnosti" a druhý o tom neví; nehřeší nevědomý, zatímco druhý je "cizoložník ženy", a žena "nevěstka manželova".

Uprostřed svých současníků zaujímá ojedinelé stanovisko k potratům, když vykládá sedmý bod 31. kapitely Lombardových sentencí následovně: "Ti, kdo způsobují potrat, jsou vrahové tehdy, když zárodek (t.j. plod) nabyt tvaru a má duši, a ne dříve". 15) Neznamená to v žádném případě, že by Hus potraty schvaloval, byť v tomto časném hippokratovském pojetí (před 45. dnem od početí). V témže výkladu Sentencí shrnul rozporné výroky Augustina, Tomáše Akvinského, Dunse Scota a dalších, vztahující se k tématu, zda nepokřtěné děti dosáhnou blaženosti. Nemínil o tom kázat lidu vůbec, s odůvodněním, aby "nedal příležitost k zabíjení dětí a rození potratem." 16)

Ostatní kazatelé husitské doby rozhodně proklamují, že jakékoliv ničení zárodku v děloze či bránění těhotenství je hřích. Autor postily pražského husity pokládá za homicidium už samotný coitus interruptus, výslovně tedy zmiňuje jeden z nejhojnějších způsobů kontracepce, zřídka vzpomínaný v kázáních: "Je třeba, aby se zabránilo zabití člověka při početí jako Onan, Gen. 28, stejně jako podávání jedů obstarávajících sterilitu a ničících těhotenství." 17) Stejně tak Jakoubek ze Stříbra v postile In nativitate Christi z let 1410 až 1411. 18) Jakoubek nepřipouští ani skutek bona fide pokud jde o zábranu početí. V "Poučení o smrtelných hříších", k nimž náleží zábrana početí stejně jako ničení plodu ve výkladu "De tribus punctis christianae religionis" se opakuje bezpodmínečný zákaz zabití, vztahující se i na plod. 19) Katechismový traktát z doby kolem roku 1412 opakuje v podstatě totéž. 20)

Byť husitství znamenalo jistý průlom do středověkého pojetí role ženy a dítěte, pro otázku svobodnějšího rozhodování o počtu potomstva nebyla doba zdaleka zralá. Vyzdvižení ženy z její pasívní role, krok k novému vřazení dítěte do hodnotové škály, nicméně znamenaly posun vpřed ve velmi povolném rozleptávání bariér, v jejichž rámci se pohybovala i

etika manželského života. Ostatně i Husův vztah k sexuálnímu styku v rámci manželského svazku, časově předcházející dobu vzrušených diskusí o sexuální etice, které postavily proti sobě teorii Martina de Maistra (1432-1481) a zkostrnatělé, přísně augustiníanské pojetí Johna Buridana a Desideria Erasma, má blíž ke smírnějšímu, rozumnému pojetí de Maistrovu. De Maistre připouštěl, že ne každý tělesný styk, který není usku- tečným s cílem plození, je v absolutním rozporu s morálkou a čistotou. 21) Z Husovy české Postily, kostnických traktátů o manželství i z výkladu Lombarda plyne, že Hus pokládal pohlavní pud za věc přirozenou, člověku vlastní. Jeho formulace tří příčin, které činí soulož v manželství úplně omluvitelnou nebo alespoň "všední", stanoví toto pořadí: "jest zákonně do- volena jenom pro plození lidského pokolení, nebo pro splácení povinnosti svatební, aneb pro vyvarování se smilstva u někte- rého z obou." 22) V další, mnohem rigoróznější pohusovské ho- milietice se s podobným rozlišením důvodů pro hříšnost či om- luvitelnost styku setkáme až v období reformační homiletiky, bezprostředně ovlivněné luterstvím, a to jen u mála kazatelů.

Jan Rokycana v úvaze o manželství omezuje sexuální styk pouze "pro plod" a rozhořčeně na výrociích svých posluchačů demonstruje, že praxe vyhlížela poněkud jinak: sexuální abu- sus bez ohledu na přání ženy. 23) Pohusitská homiletika ne- opouští přísný odsudek zábran početí, třebaže z kázání zře- telně vysvítá z různých narážek, že k opakování důrazných vý- zev vybízelo právě jejich nedodržování.

Nový názor na hojně diskutovaný problém křesťanské mo- rátky ve vztahu k plození mohla přinést, ale nepřinesla, re- formace. Kalvín hovoří o koitu interruptu jako "dvojnásob oblutném" počínání a Martin Luther ve svém katechismu pro- mlouvá o jediném účelu snátku, jehož cílem je neomezená plod- nost. Je pochopitelné, že luterství svým výrazně pronatalit- ním rázem nutně zaujalo velmi nepřátelské stanovisko k jaké- mukoliv omezování plodnosti. Toto stanovisko ke kontracepci přejímají i kazatelé u nás, ovlivnění kalvínstvím a luter-

stvím, dokonce v podobě, pokárané samotným Kalvínem. 24)

Snahou o co největší až úzkostnou opravdovost etických norem je v populačním myšlení poznamenána formulace těchto norem v Jednotě bratrské. Přísná až puritánská morálka, kte- rá se odráží z předpisů, jimiž se řídili, ukazuje na rozhod- né povýšení čistoty nad manželství, čímž se Bratři odlišili od českých podobojí i reformovaných. "Tělesné" manželství je sníženo jen na odlesk "manželství duchovního"; po bratru Ře- hořovi se dává do služeb apologie panenství a panictví Lukáš Pražský - asketa mučedník pohlavní čistoty, jehož spis "O stavu svobodném a manželském" (1523) neodsuzuje ani extrémní ve zdrženlivosti, zatímco v odmítání "tělesnosti" je důsled- ný. V názoru na podstatu a účel manželství znamenalo toto první období Jednoty krok stranou od Petra Chelčického s jeho originálními úvahami o sociální, hospodářské a výchovné fun- kci manželství pro společnost kromě jeho role prokreativní. Lukášovy exhorty o manželských hříších lze shrnout do pouče- ní, že ke styku má docházet jedině pro plod, jeho výklad lásky a Adamova hříchu je přísně augustiníanský, jakékoliv bránění početí je těžkým hříchem, zdrženlivost je proto zá- vazná; pro starší manželství, "kdež figura manželství pomi- nula", samozřejmě povinná. Sympatičtější vyznívají jen pokyny pro chování manželů navzájem, kdy stejně jako Hus a Chel- čický vyzývá manžela, aby svou ženu ctil "jako tovaryšku a paní sví", protože není "z podnoží, ale tovaryška manžel- ství." 25)

Nové pojetí manželství, které přestává být méněcenné ve srovnání s rigorózními předpisy o zdrženlivosti, se projevi- lo ve druhém největším rozboru na toto téma, spise litomyšl- ského staršího Jednoty Jana Augusty. Manželství chápe téměř světsky, jako spojení k hospodářské i duchovní opoře obou, prostředím k výchově dětí, v němž se mají manželé vzájemně ctít a milovat v rodinném kruhu. Augusta přiznává, že mnozí manželé "rádi by, aby hned žádného dítěte nebylo a nikdá nemávali plodu, aby s ním práce, starosti i mnohých bolestí

neřesti nenesli." Ale jelikož "Bůh stvořil osoby dvě, muže a ženu, rozdílné v pohlaví i v odech, pro vyvedení a vychování plodu, "... nemohou sami od sebe bez manželství býti." ²⁶⁾ V jeho pojetí tento stav nečiní nikoho "svatého ani hříšného," člověk si jej má vážit. Styk není "žádným hříchem," jeden druhému jej nemá odpírat "ani z náboženství, ani z hněvu, ani z pomsty, ani proto, že toho nepotřebuje a že bez toho býti může". Nemají se ovšem "obtěžovat nad míru" a mít soucit jeden s druhým. Zdrženlivost v době svátků a půstů rozhojňuje stejně jako před ním Hus o dny, kdy žena menstruuje, v době blízké porodu, v šestinedělí a nemoci.

Augustovo radostné hodnocení manželství se brzy posuzovalo jako dávání přílišné svobody hříchům a v roce 1538 byl obnoven seznam věcí zakázaných Bratřím pod trestem vyloučení. Přes asketismus etických norem dokázala Jednota vyzvednout mateřskou roli ženy, dítě postavit do rodiny jako rovnoprávného člena (dokonce s možností projevit vlastní názor), rozvíjela výchovatelskou péči, kterou se zapsala do dějin světové vzdělanosti ještě před Komenským. Kázeň, vypracovaná v systematickou soustavu, kladla striktní důraz na pohlavní čistotu před sňatkem. Přesto se zdá, že bratrská etika, přísná v prevenci, byla přec jen o poznání shovívavější k následkům občasných přestupků. Ostatně termín "brzáci" a "ranuše" pro děti, počaté před sňatkem, je označení právě z těchto dob, kdy pečlivý dohled a zavázání se ke sňatku patrně uchránil mnoho prenupciálních dětí před osudem dětí nemanželských, stíhaných tvrdým odsudkem církve bez ohledu na vyznání a vydaných naprosté společenské degradaci. Jednota stála mimo okruh tolerovaných církví a odhady počtu těch, které mohla svým vlivem zasáhnout, se velmi různí.

Dvojm proudem české předbělohorské homiletiky - katolickým a nekatolickým - prostupuje celkově pronatalitní tón, i když méně výrazný v její katolické části. V reformačním proudu se v té době objevují názory, které bychom mohli nazvat zdravotně osvětovými a které ji zřetelně odlišují od pobělo-

horské církevní produkce. V části teologických výkladů, věnovaných rodině a reprodukci, můžeme pozorovat týž obrat směrem k zájmu o člověka, jeho denní starosti a potřeby, kterým se vyznačovala literární produkce jiných žánrů, zasažená vlivem renesance a humanismu. Pozorujeme jej nejvýrazněji v postilách ovlivněných luterstvem, které přinášejí velmi konkrétní rady, jak zachovat při životě zdravé potomstvo (doporučování "lékařství", a to i v případech, které se zdají být nenapravitelné (postila Martina Philadelphia Zámorského, Blažeje Borovského z Borovna), zdůrazňování významu vzdělávání dětí bez rozdílu stavu (Jan Špangberský, Tomáš Bavorovský, M. Ph. Zámorský, Václav Slovacijský Turnovský). Opuštění rodiny pro cizoložství či jinou příčinu se hodnotí jako narušení a poškození nejdůležitější společenské jednotky, nevhodnějšího prostředí ke zdárné výchově dětí (T. Bavorovský, V. Sl. Turnovský). U Bavorovského k tomu přistupuje přímé doporučení adopce pro bezdětné. K požadavku sexuální abstinence v rámci biblického výkladu zdrženlivosti přibývá zřetelně ohled na zdraví ženy a odlišení "nečistoty" duchovní od tělesné, která s ní nemá nic společného: "rodičky pro porod nečisté nejsou" (M. Ph. Zámorský). To vše se týká nekatolické produkce, fatalistický pohled na život jako přípravu na věčnou blaženost na nebesích nadále provází katolickou homiletiku.

Postily reformačního směru věnují nemenší pozornost "smilstvu" v předmanželském i manželském životě, ale namnoze je autoři posuzují s mnohem větším pochopením (Jan Achylles Berounský a Jan Kapito rozlišují vnější, "farizejské a pokrytecké" přemáhání a zdrženlivost, dosahovanou posty, bděním, mrskáním, a skutečné přemáhání tělesným cvičením, prací a občasným ujímáním pohodlí). Pokud jde o počet dětí v rodině, bez výjimky a odlišení na vyznání zdůrazňují, že děti jsou potřebné rodině, a lidské množství obhajují jako potřebné až po konstatování, že lakota a sobecká vypočítavost působí, že rodiče nechťejí mít tolik dětí, kolik by mohli mít (Jan Špangberský).

Není těžké pochopit, proč nenalezneme v této době a právě v tomto druhu literárního žánru žádné zmínky o kontracepci či dokonce potratech. Tato silná pronatalitní linie, mnohem výraznější v celé části nekatolických pramenů, je v jistém směru završena Komenským již v období, které rušivě zasáhlo do slibných tendencí rozvíjející se tvorby, obrácené čelem k člověku a spíše naznačující než prosazující odklon od planých teologických spekulací.

Komenského názory na etiku reprodukce nevybočily z rámce bratrských představ o sexuálním životě v manželství. Mnohokrát byly oceněny Komenského názory na péči o děti, prodchnuté pochopením pro zdravý vývoj a soulad fyzické stránky s duševní. Křesťanský fatalismus nicméně zasáhl do jeho pojetí možnosti, jak ovlivnit lidské zdraví a nemoc, život a smrt: "kdo všečetně a nesmyslně Bohu v moc jeho sahají," nedobře činí."

Ani pobělohorská homiletika, vedená snahou o potlačení jakýchkoliv reminiscencí na husitství a reformaci, nebyla vysloveně antipopulacionistická; většina kazatelů zdůrazňuje pozici "středu": příliš nepodporovat množení, ani mu nebránit. Mizí z ní ovšem jakékoliv tendence osvětově-výchovné: pokud vůbec uvažují autoři o úmrtnosti a nemocnosti, přenechávají tuto otázku jen boží vůli. Vzdělání je pro ně zanedbatelnou složkou výchovy, pro ženy dokonce škodlivou. Společenská degradace "padlých" svobodných dívek a nemanželských dětí v tomto návratu k přísné ortodoxii rovněž vrcholí. Znovu je zdůrazněn patriarchální ráz rodiny a požadavky přísné poslušnosti dětí, umocňuje se varování před dalšími sňatky vdov a vdovců, před tělesným pokušením u všech bez rozdílu a v nové síle propukají protiženské invektivy. Kazatelská činnost pobělohorského období až do poloviny 18. století zároveň poskytuje bohatý doklad pro tvrzení, že přes všechna napomínání k příkladnému životu se každodenní život odvíjel na hranici mezi etickou normou a dobově chápanou kriminalitou.

"Tahdá má bídu, hanbu a posměch, pláč a kvílení, když matkou zůstává. Tuť se nacházejí zlostné nevěstky, bezbožné

kurvy a smilnice, kteréž vlastní plod svůj zanášejí, ukrývají, někde odhodí ano i usmrcují, což hrozný hřích jest před obličejem božím. Ano, nic není tak divokého a proti přirození, jako když matka svého vlastního těla a krve vražednicí zůstává ..." shrnuje Barner situaci nemanželských matek. 27)

Za smrtelný hřích a "dokonalý mord" pokládá Náchodský vyvolaný potrat "netoliko tenkrát, když plod již život dosáhl, což se z jistého času poznává, ale i tenkrát, když ještě jeho nedosáhl." 28)

Za smrtelný hřích považují i samotný úmysl o něco takového se pokusit. Jediný prostředek, jak se vyvarovat nežádoucího otěhotnění, je úplný zákaz a prevence od útlého mládí. Svorně vytýkají rodičům, že nechávají spát na jednom lůžku děti odlišného pohlaví a dávají příležitost i k sodomskému hříchu. Náchodský přiznává, že je tento hřích mezi dětmi "tak hojný, že málokteré dítě, jež přísně rodičům svých oka náhled nemá, od něho jest čistý." Připomíná se i krve-smilstvo (incest) mezi dcerou a otcem, matkou a synem. Nářky na předčasnou ztrátu panenství a panictví se opakují u všech kazatelů stejně jako pozorování, že se početí zakrývá sňatkem. Staronové obraty, zavrhuující tělesnou krásu jako nástroj ďáblova pokušení, nabývají na živosti. Na obrazotvornost posluchačů se působí i odporným líčením rozkladu ženského těla po smrti (Koniáš, Kelský, Axlar).

Veškeré rady, směřující k ohleduplnějšímu jednání a těhotnými, cílí k tomu, aby se dítě nenarodilo mrtvé a mohlo být křtěno; proto se radí i nouzový křest, který luterství zavrhovalo. Za vraždu považují Barner i Nitsch nedodržení přiměřené životosprávy během těhotenství, které může nenarozenému uškodit: když matka "skákáním, tancováním, aneb nepořádně se chovajíc v jídle a pití plodu života svého škodí." K vraždě napomáhají ti, kdo "těhotné ženy děsí, bijí, po nich šlapají, nimí strkají." Manželé nemají dávat příležitost k potrácení "ani poděšením, ani bitím, šlapáním, házením anebo jiným zlým nakládáním s těma, které s těžkým životem cho-

dí." 29) Dobře míněná rada, aby matky samy kojily děti, která se objevuje u Barnera, má pramálo společného s důležitou zdravotně osvětovou zásadou, proklamovanou zdravotnickou literaturou z první poloviny 16.století (M. Klaudyán, Jan Kopp z Raumenthalu, 1536) a Komenským. Argumentuje se jen tím, že s cizím mlékem mohou děti nassát "bludy a hřích" kojné, jež není dobrá katolička. V kazatelství se opakuje, že žádné, sebeobratnější způsobené a zatajené odstranění "plodů hřichu" se nedá vykoupit ani velmi příkladným životem. Na prosté mozky posluchačů působí děsem různé historky "ze života" a obrazy pekelných muk, při nichž se kazatelská fabulace blíží hororu. Poslouží-li kazatelská horlivost jako protějšek soudní praxe, je patrné, že si byli autoři těchto promluv vědomi značné frekvence podobných přečinů. Šteyer takto odhaluje předchozí, pečlivě utajený skutek navenek příkladné dobroditelky chudých, která jediného syna zasvětila klášteru. Nikdo netušil, že podvakerát (!) zhřešila, tajně porodila a dítě "svou rukou sama zadávila". Teprve, když zemřela a syn za ni sloužil zádušní mši, zjevila se mu nebohá, sápaná dvěma přehroznými draky. Sdělila synovi, že bude navěky takto trpět za skutek cizoložství a tajného odstranění jeho následků. 30) Podobnou historku, vztahující se k Onanovu hřichu, vykládá Axlar a trestající ruku vede sám ďábel.

Didaktická próza

Kromě běžných moralizací se dochoval pozoruhodný dokument v Kupidově střele Šimona Lomnického z Budče (1590). 31) Odchovanec jezuitů, ale sám "veliký hříšník, libé Venuše milovník," podal snad nejobšérnější vypsání různých druhů smilstev, cizoložství a jiných poklesků proti sexuální etice včetně jejich kategorizace, jaké se pro sklonek 16.století vyskytlo. Pro tuto otevřenost se kniha octla v Koniášově klíči zakázaných spisů 1729 a znovu 1749, kdy je index nevhodných stránek ještě obsáhlejší. Lomnického výrok o tom, že sotva jedno manželství

z tisíce je "stydlivé, pobožné a zdrženlivé," je patrně jen opakováním smutné "statistiky" Bernarda ze Sieny, ale jeho mravokárná básnická skladba na úvod i poznámky, vztažené bezprostředně na domácí poměry, vypovídají jak o jeho zkušenosti tak pozorovacím talentu. Lomnický potvrzuje jen to, co proniklo i do kázatelské tvorby před- i pobělohorské: předmanželský styk byl běžný, coitus interruptus jako praktika kontracepce rovněž. Mezi "hřích a skutky hanebné proti přirození" zahrnuje nepřirozené polohy při koitu (když se "hovadsky, svinsky aneb pesky scházejí", je to škodlivé, "protože se děje překážka rození dítek, buď ženy nepočínají, nebo rodí zpotvořilé děti ...") stejně jako Onanův hřích. Pasáž, týkající se likvidace nevítaných plodů, je rovněž výmluvná: "A nastojte, jak by se jich nyní mnoho našlo... kdybychom měli a mohli své uši do záchodů, prevytů, studnic, pivnic a jiných tajných míst odeslati, kdežto veliké množství zahubených dítek nemluvnátek, které se z takového hřichu počali a zrodili, jest uvrženo a vmetáno." 32) Sympaticky znějí jeho přímluvy za právní pomoc "nebohým dívčičkám lsně podvedeným sliby manželství a podvodnými řečmi." Vzápětí je ale nucen říci, že "kdyby v tato leta v tom se jim folkovalo a toho dopomáhalo, snad by chtěla každá (s odpuštěním pravím) muže se doléhati a nechtěla by žádná boží přížehnnání dočekati." 33)

V úvodní básni zmiňuje incest i hrubé "maření žen", a znovu - sexuální abusus i v době šestinedělí, těhotenství a menses. Za zvlášť ostudné a pro další plodnost nebezpečné pokládá nedodržení zdrženlivosti po porodu (i zvířata jsou prý v tomto ohledu rozumnější, kdežto mnozí "toho nešetří", ženy pak nemohou často už víc родit.

Lékařská literatura o kontracepci a abortech

Poměrně nejotevřenější mohla (aspoň teoreticky) informovat o kontraceptivních praktikách a abortech lékařská lite-

ratura. I ona však podléhala stejné cenzuře jako literatura církevní, respektive již autocenzuře pisatele. Dokládá to výrok Mikuláše Klaudyána v "Naučení babám pupkořezným" z roku 1519: "Ač mnohé a rozličné věci jsú k tomu, vnitř i zevnitř, jimiž by plod mrtvý mohl z života vyhnán býti, ale bojím se, abych příčiny nedal harapanám aneb paníem bezmužným, kteréž bez mého psanie mnohé věci vědie, kterak by v tom spomohaly a jedny druhé naučí. Protož raději o tom mlčeti chci, abych potom z toho soudu nenesl a před bohem počtu nevydával." ³⁵⁾

Toto doznání by mohlo sloužit jako motto k uvedení veškerých informací z literatury podobného druhu. Ještě počátkem 18. století se přidržela jedna z velkých autorit v oboru soudního lékařství - Löw z Erlsfeldu - v první řadě výroku církevních sněmů jako závazných pro všechny křesťanské lékaře.

Bula Effraenatum papeže Sixta V. z roku 1588 byla výslovně namířena proti potratům a kontracepci pomocí bylin nebo jiných nápojů. ³⁶⁾ Veškeré dosavadní prameny, stejně jako obdobné mimo území našich zemí, se pečlivě vyhýbají bližšímu popisu těchto "sterilizačních" nápojů, eventuelně mastí; bula Effraenatum vyloučila všechny informace o nich včetně soukromých listů. Kontrola informací o kontracepci byla značná zejména po Tridentském koncilu, který vydal seznam zakázaných knih (Index librorum prohibitorum, Roma 1564). Bula Pia IV. Dominici gregis zakázala vydávání a šíření knih o jedech, k nimž se řadila i kontraceptiva. Pro Čechy byl platný velký katolický katechismus Summa křesťanské doktriny, vypracovaný v roce 1565 Petrem Canissem (1521-1597), který dosáhl během 150 let 400 vydání a byl šířen v evropských i mimoevropských zemích. Vyhýbá se jakýmkoliv zmínkám o reprodukčním chování mimo ztrnulý rámec doktriny; neproniklo do něj příliš novátorské, skandální a nebezpečné obhajování manželského styku "pro radost a potěšení", jaké razili Thomas Sanchez, Domenico Soto či jiní kritikové, patřící k protiaugustiniánské opozici, provázající od počátku 17. století jednání synod až do počátku následujícího století. Bezprostředně za jednou výhradou násle-

deval logicky problém druhý: poruší-li se závaznost plození "pouze pro plod", přinese to vzápětí snahu po prevenci otěhotnění, což už v mezích přísné teologického výkladu nebylo přípustné. Tak byly umlčeny i hlasy, volající po možnosti limitace porodnosti, indikované sociálně nebo zdravotně (Peter de Ledesma, Thomas Sanchez).

Autoři lékařských spisů na našem území věděli o znalosti kontraceptiv i abortiv, jimiž se ženy bránily otěhotnění a vyvolávaly potrat. Tyto znalosti se předávaly z generace na generaci výhradně ústně a o jejich existenci nás přesvědčují zmínky, soustředěné z různých pramenů.

Nejstarším údajem, jaký lze v našich pramenech sledovat, jsou české glosy v zápiscích Alberta Bohema ze 13. století, označující bojínku luční (Phleum pratense, něm. Lieschgras) za bylinu, schopnou vyvolat potrat. ³⁷⁾

Jan Černý ve svém Herbáři uvádí řadu bylin, léčících menstruační poruchy a záněty, ale i bylin s opačným účinkem, vypuzujících plod. ³⁸⁾ Mezi byliny, obecně používané v českém lékařství, řadí polej (Mentha pulegium), řimbabu, mateřídoušku, černobýl, saturejku, vratič, bedrník, chvojku klášterskou, dobromysl, rojovník, jalovec a jiné. Při bližším třídění bylin podle účinku uvádí heřmánek pravý (Matricaria chamomilla) a černobýl (Pelyněk černobýl - Artemisia vulgaris L.) jako prostředek k pročištění dělohy a podpoře plodnosti. U ožanky větší (Teucrium quercula maior) udává, že kromě léčení výtoku "též plod mrtvý vyhání"; totéž opakuje u chvojky klášterské (Jalovec chvojka klášterská - Juniperus sabina), i u hesla "jalovcová voda", kde zdůrazňuje její mocné schopnosti vypudit plod i s lůžkem. Totéž u saturejky (Satureja hortensis), která se používala vnitřně svařená ve víně, nebo rozdrocená a smísená s rojovníkem (tampony vkládány do pochvy).

Spis Mikuláše rektora školy v Bystřem z roku 1554 o "tajných nemocech ženských" v abecedním popisu "léčivých vod" uvádí kromě jalovcové ještě vrbovou vodu; ³⁹⁾ mnohem více

místa je v jeho výčtu léčivých hylin věnováno těm, které těhotenství udržují a zabraňují potratu. V první řadě je to "bílý zvoneček" (Opletník - svlašec- plotní - *Calystegia sepium*, díky přesnému popisu nezaměnitelný).

Upozornění na účinek bylin, eventuelně jiných prostředků podporujících ženskou i mužskou plodnost, způsoby jejich zjišťování a léčení neplodnosti se objevují nepoměrně častěji než zmínky opačného druhu. Vratič obecný (*Tanacetum vulgare*) ve směsi s mateřídouškou podle Černého prospívá plodnosti, stejně tak rojovník (meduňka lékařská - *Melissa officinalis*) má podle něj "plod utvrzovat" a bránit neplodnosti. Květ divizny, svařený a podaný v horkém nápoji, napomáhá podle Mikuláše z Bystrého početí, při zvracení a hrozícím potratu doporučuje svařený fenykl.

Množství těchto návodů, opakujících se ve zdravotních celého feudálního období, je dost příznačné pro význam, jaký se přikládal plodnosti, jednak svědčí o dost rozvinuté léčbě přírodními prostředky, v nejlepším případě ovšem na základě prosté empirie, tradice a spekulace. Zdaleka nebyl znám chemický rozbor těchto léčiv, jejich dávky a účinky. Mnohé ze jmenovaných bylin se dodnes používají v lidovém lékařství, odvary či výtažky z nich jsou součástí léků, používaných v moderní gynekologii. Ty, které vyvolávaly překrvení děložní sliznice (v celém evropském mírném pásmu to byla, jak se zdá, především chvojka), nepochybně potrat vyvolávaly, v kombinaci s napařováním, nakuřováním, horkými koupelemi a pitím svařeného vína. O praktikách k "nápravě měsíčního běhu" se mohlo psát volně. 40)

Kontraci a abortům se teoreticky měly věnovat (ale z pochopitelných důvodů nevěnovaly) příručky, věnované gynekologii a porodnictví. Právě v rozvoji těchto dvou oborů, dosud splývajících v jedno, tak významných pro populační reprodukci, odvedlo středověké tmářství s hradbami církevního pozhánání pozoruhodně temný kus práce tím, že jejich vývoj zadrželo.

Matouš Filomateus Dačický (Valkenberg z Valkenbergu) ve své Zahrádce růžové žen plodných (1557) pojednává opět podrobně o příčinách neplodnosti; jen okrajově i o některých, jimiž se vyvolává neplodnost, ale kromě bolehlavu, kafry a "jakýchsi červíků", které nebude jmenovat, se nemíní o dalších bylinách a kořincích šířit. V první řadě proto, aby nemusel psát o ničem, čeho používají "zoufalé mladice". Z pasáže o "nešlechtných lotryních, kteráž svá děťátka ... pryč zamítají a leckdes kladou", se nedozvíme nic podstatného, co by se nevyskytovalo v ostatních spisech: opět jen nejvšeobecnější konstatování, že dochází jak k potratům, tak infanticidě. Návod na "antiabortivum" je týž jako v rukopisu Mikuláše z Bystrého: "Kteráž by mladice z sebe zárodu vyhnati chtěla, daj jí píti bílého zvonečku, zvaře v pivě nebo u víně, nezbude ho nijakž, až se narodí, by co chtěla dělala." 41)

Spis o nemocech ženských uvádí i mechanické prostředky k vypuzení plodu, respektive kontraci: dívky, "bojice se, aby nepočaly, skáčí, běhají s jednoho místa na druhé, ze vsí do vsí a chodí za pasy" (t.j. zápasí, perou se). 42)

Specifickou otázkou je definice potratu tak, jak se o ní pokoušela právě lékařská literatura. S církevním pojetím se stýká v závažném bodě "oduševnění plodu", protože bezprostředně souvisí s právní i etickou stránkou: od které doby lze pokládat potrat za homicidium. Nejednotnost ve výroci církevních autorit zavinila, že ještě v roce 1725 věleňuje Lów z Erlsfeldu do svého *Theatra medico-iuridica* obsáhlou úvahu k této problematice. 43)

V českém překladu porodnické knížky Eucharie Roeslina (1513), který pořídil a svými názory doplnil v roce 1519 Mikuláš Klauďán, se píše: "Potracenie dítěte nic jiného není, než plodu před časem vyjítie. A to se stává mnohým obyčejem a z rozličných příčin. Někdy prve, než duše plod přijme. Někdy druhého, třetího nebo čtvrtého měsíce." 44)

Matouš Filomateus Dačický vychází ve své staročeské tělovědě (1574) z hippokratovské hranice 45 dní od početí, po

které "zárodek beze život a s ním duší rozumnou, božskou mocí do těla tak předivně vlitou." 45) Od početí do 18. dne nazývá zárodek semenem; od 18. dne do 45. plodem, od hranice 45 dní nemluvnátkem. Dačického spis, který je anatomickou kompilací, založenou na Vesaliovi, se dotýká i soulože; v duchu humorální teorie, na níž byla tehdejší medicína postavena, počítá styk k jiným druhům "purgací", jimiž se vyprazdňují z těla vlhkosti, škodlivé při svém zbytečném zadržování: "obcování ženské" pokládá tudíž za zdravé. V tomto bodě (s patřičnými hranicemi, zabranujícími přílišné nadužívání, a odlišnými pro různé lidské letory) se scházejí vjedno všechny tehdejší lékařské rady.

Zdravověda Jana Koppa z Raumenthalu, německého lékaře a lékárníka působícího v Praze, z roku 1536 poskytovala mnoho rad i v záležitostech, o nichž psát se pokládalo za nemravné: pohlavní zdravotní péče, poučení o obraně proti syfilis atd. I toto dílo, poplatné galenismu, přináší návody pro zjišťování plodnosti či neplodnosti, varuje před sexuálním abusem ale i promiskuitou, především jako zdroj nebezpečné nákazy, v duchu prevence proti franské nemoci (syfilis), "pohříchu velmi obecné nemoci". Z kontraceptivních praktik jmenuje jen spojení "nějakým způsobem, kterýž by k početí neslúžil ani se ho diti mohl." 46)

K rozlišení potratu podle délky těhotenství dochází ve světové lékařské literatuře terminologicky teprve od druhé poloviny 18. století, kdy bývá termínem "eflux" označováno vypuzení zárodku v samém počátku těhotenství, do třetího měsíce "expulsio" a od třetího do sedmého měsíce "abortus". 47) Toto rozlišování nebylo ani všeobecné ani přesné. Stanovení délky těhotenství zajímalo soudně lékařskou a právní literaturu především z praktického zřetele: stanovení legitimacy porodu v souvislosti s dědickými právy, zábrany "podvržení" ne-manželského dítěte. Pozoruhodný doklad k tomu přináší obsáhlé dílo J.F.Löwa z Erlsfeldu Theatrum medico-juridicum, vydané v Norimberku v roce 1725. 48) Löw rozlišuje porod zralého plodu

(partus perfectum) od porodu nezralého (praematurus foetus) a potratu (abortus), při čemž počítá s omyly při odhadu počtu lunárních měsíců od početí (vzniklé tam, kde žena není schopná udat dobu poslední menstruace nebo menses výjimečně trvají v prvních měsících po otěhotnění). Potrat definuje jako vypuzení plodu nezralého, neschopného samostatného života: tuto hranici tvoří podle něj sedm lunárních měsíců ("foetus ante septimus est immaturus" - "omnis foetus ante septimum debet dici abortus"). Löw rozlišuje ještě potrat v širším smyslu slova jako vypuzení živého, předčasně narozeného plodu a potrat vlastní jako vypuzení neživého plodu. V nejvlastnějším slova smyslu je třeba podle něj nazvat potratem pouze vypuzení plodu protipřírodní cestou, tedy násilím; odlišuje tedy spontánní potrat od umělého. Práce J.F.Löwa by zasloužila podrobnější zastavení u partií, týkajících se sterility, jejích příčin, kapitoly, pojednávající o příčinách neschopnosti k souložení a početí, léčebných prostředcích atd.

K otázce oduševnění plodu konstatuje Löw velmi rozporná stanoviska teologů i lékařů od krajně striktních až po nejbenevolentnější a pro Löwa nesmyslnou hranici některých právníků (4-5 měsíců). Většina, přes panující zmatek, se shoduje na horní hranici 35.-45. den od početí jak pro mužské tak ženské plody, nejvýše pak 60. den. Löw, byť se v tomto směru přidržuje výroku katolických teologů, zavrhuje potrat bez rozdílu na oduševnění zárodku či nikoliv ("protože nikdo nemá jistoty"), promlouvá i jako lékař, když zdůrazňuje "nesčetné těžkosti matky" spolu s nebezpečím potratu pro ni. 49) Pravověrný katolík se v tomto směru naprosto ztotožňuje s miněním pozdějších osvícenských lékařů konce 18. století, kteří (již bez této náboženské spekulace o hříšnosti podobného počínání) zdůrazňovali především zdravotní stránku věci a poukázali i na špatné vyhlídky dětí, které pokusy o potrat přezily (Antonín Hain, J.D.John).

Pražský universitní profesor Löw prováděl pitvy a jako soudní lékař měl zřejmě i jisté zkušenosti s infanticidou;

svědčí o tom jeho rady - nač dávat pozor při sekci (usmrcení novorozence vpichem jehly do fontanely, zadušení stištním hrudníčku ad.). 50)

Aborty a infanticida ve smolných knihách

Z výslechových záznamů v knihách útrpného práva (smolné neboli černé knihy) je možné načerpat přímé důkazy o existenci kriminálních deliktů; 51) jsou dobrým, ač značně torzovitým pramenem pro představu o frekvenci abortů a likvidace novorozenců. Zaznamenávají ovšem jen zlomek případů a i z nich je patrné, že mnoho obdobných zůstalo utajeno. I když je třeba brát v úvahu hodnověrnost svědectví, vynuceného často nelidským mučením, pouhé svědectví či přiznání ve valné většině nestačilo k odsouzení, pokud se obvinění neprokázalo nálezem těla. Nejednou vypovídají obviněné ženy, že jde o druhé, případně třetí těhotenství, ukončené předčasně. Zároveň postihuje pramen jen určitou úzkou vrstvou populace: předpokládám, že v kruzích svobodného měšťanstva a šlechty byla frekvence potratů značně vyšší a lépe utajovaná. Nepoměrně lépe se dařilo utajit aborty v manželství než mimo ně; s případy vdaných žen se setkáváme ostatně zřídka. Mnoho indukovaných potratů v prvních měsících těhotenství se přičítalo menstruačnímu krvácení stejně jako samovolné potraty a nezbudilo podezření ani v nejbližším okolí. Poruchy "měsíčního běhu" byly běžné, o čemž nepřímo svědčí množství prostředků, citovaných v lékařské literatuře k jeho "nápravě".

Znalost abortiv byla nad veškerou pochybnost rozšířená. Z výslechových protokolů se dozvídáme i o ženách, které se specializovaly na provádění abortů, většinou pomocí nápojů z bylin. Nejčastěji to byly ženy, pomáhající při porodech a samy porodní báby (báby pupkořezné), bylinářky, které pomáhaly proti "snědku" a jiným ženským obtížím. Setkala jsem se i s případem, kdy žena ze Želechovic, obviněná z napomáhání k potratu, byla na přímluvu "četných a urozených lidí" zproštěna obžaloby, protože kromě své prosté klientky již dříve

"mnoha lidem vzácným vyššího i nižšího stavu od snědku spomáhala." 52)

Markyta Vápeníková, konvářka z Rokyti, přizvaná v roce 1590 jako svědek k případu obvinění vdané ženy, která porodila v nepřítomnosti svého muže a dítěte se zbavila, se nepokrytě chlubí tím, kolika ženám již pomohla: "od žen takových odňala více než půl druhé kopy živých i mrtvých a v Turnově také jedno, když jsem se tam o jarmarce v postě přihodila." Dodává, že "se to lidem dosti přihazuje, i mně se přihodilo tolikéž." Kdyby ji nešťastnice zavolala dřív, "mohla jest tou starostí tak brzo zbejtí jako čím jiným." 53)

V týchž záznamech vypověděl uvězněný záletník Fridrich Jirka z Bělé, že mu jeho milena Zuzana hrozila, že si tentokrát dítě ponechá, aby jej přiměla k sňatku. Zuzana byla zkušená, dvakrát "ze sebe plod vyhnala" a ani tenkrát se Jirka nemusel ženit.

Z výpovědi Jakuba Kačírka z roku 1546 se dovídáme o ženě jménem Lída, která "dělávala líkařství dívkám a ženám, kteréž jsou bejvaly nepořádně (t.j. nemanželsky) břichatý, aby ten plod z nich vyháněla." 54) Lída měla podle této výpovědi dost široký okruh působnosti (v Jičíně a okolí, Hradci Králové, Dobrušce i jinde). Ve smolných knihách města Dobrušky čteme o podobných praktikách Kateřiny Votroubkové, která jednak vařila koření, jednak "něčím posejpala koláč" a dala těhotné sníst. 55) Z výpovědi Elišky, dcery Vondry Štycha, zapsané v pardubické smolné knize, vyplývá, že nápoj, který obdržela, byl "hořký co jed" a skutečně po něm potratila. 56)

Nejběžnějšími způsoby pokusů o indukovaný potrat, o nichž se zmiňuje tento druh pramene, bylo zvedání těžkých břemen (pytlů s obilím), napařování v horké vodě, tlačení na břicho, skákání s výšky a pití nápojů, které vyvolaly krvácení. 57) O složení těchto "traňků" nenalezneme ani tady zmínky. Výslovně se uvádí odvar z chvojky klášterské v záznamech z Bělé, kdy byl podán preventivně: sedlák Menšík radí ženě, aby

dala služce Markétě vypít chvojku, kterou má sušenou v truhlici (doslechl se totiž, že za ní chodí kromě něj ještě pohůnci a rád by se vyhnul nařčení z otcovství). 58)

Většinou tyto pokusy vyšly najevo buď proto, že "lék" byl podaný pozdě a došlo k předčasnému porodu již vyvinutého plodu, nebo nebyl dost účinný a vyzradil se pokus o zabití novorozeněte nebo dokonané zabití. Takových případů uvádějí smolné knihy mnohem víc.

Na tom, že populační klima bylo velmi nepříznivě naladěno vůči potratovosti, spolupůsobilo po staletí zpracovávané veřejné mínění, vtiskující pečeť smrtelného hříchu podobnému počinání. Z rozboru výpovědí smolných knih vyplývá, že v drtivé většině byly udavačkami a ochotnými vyhledavačkami poklesků ženy, často stejně ubohé, z téže sociální vrstvy, stejně postižené nesvobodou v rozhodování o počtu chtěného potomstva. Oběť krylo a hájilo, i s nasazením vlastního života, pouze nejbližší okolí děvčete, pokud je mělo (matka, sestra, v jediném případě otec). Nelze vinit jen primitivní a nevzdělané okolí, postarádající soucit. Tresty byly až neskutečně kruté, byť se odlišovaly podle oblastí. V době, kdy se na jednom panství i za nedostatečně prokázané usmrcení novorozeněte a dokonce i za pokus o vyhnání plodu trestalo zahrabáním za živa a probitím kůlem, jinde (Trčkové) se vrchnost rozhodla k mírnějšímu trestu pardusem, vypálením cejchu a vypovězením z panství. I tento postih znamenal existenční znemožnění trestané osoby, kromě zohavení (často úděsného, jako v případě Běty Slovákové, které uherskobrodský kat vypálil cejch na tváři "až zuby viděti bylo"). 59)

Dosud málo využitá smolné knihy dávají nahlédnout hluboko do sociální situace stíhaných, které zejména v případě těchto deliktů tvoří dost stejnorodou společnost. Pokusy a zatajování těhotenství a potrat se dopouštěly převážně mladé dívky, sloužící jako děvečky u sedláků, často zneužitá pánem domu, jeho synem nebo některým ze sloužících. Jejich osudy jsou si podobné a někdy jsou smutnější obžalobou doby než mnohastránkové

publikace o žalostném postavení nejnižších společenských vrstev.

Sestavit statistiku těchto deliktů je obtížné nejen pro nedostatek edicí dochovaných knih, ale i základní vadu samotného pramene. Knihy byly často psány dodatečně, s ohledem na zvláštnost a "paměťhodnost" případů, některé jsou mezerovité a zachycují jen případy, které byly soudně stíhány. I tak poskytl vybraný vzorek 15 smolných knih z území Čech a Moravy přinejmenším představu o tom, jak nejčastěji k podobným případům docházelo a jak se právní předpisy odrazily v praxi.

Táborská smolná kniha uvádí mezi lety 1549-1609 6 případů zabití donošeného dítěte, 5 případů prokázaného cizoložství s následky, 1 incest s macechou, 2 případy bigamie, 1 vraždu manželky a 1 vraždu po mnohonásobném znásilnění děvečky. 60) Ze šesti případů infanticidy se s výjimkou jednoho jednalo o neprovdaná děvčata, jednou o vdovu, která otěhotněla s tovaryšem. Provinilé byly potrestány zahrabáním za živa, výjimku tvořil případ Káči, "dcery pastušiny", zřejmě duševně méněcenné, která odstranila dvě mrtvorozené děti (jedno zakopala, druhé vhodila do rybníka). Souložila s bratrem i otcem, děčka měla údajně s otcem. Stejný trest stihl vdovu Kateřinu Holou, která úmyslně zadusila dítě při porodu, i její podruhyni Lídu, která na přání své paní vhodila dítě "do dolu na Hašpli".

Příběh Barbory Peškové je takřka exemplárním případem, který se v obměnách opakuje v mnoha dalších výpovědích. Sloužila sedm let u sedláka Pazourka, s jehož synem Jiřím souložila dva roky, "protože jí nedal pokoje" a sliboval jí sňatek. Změnila službu, ale tam "za ní také běhal". Když se přiblížil porod, zalezla k Pazourkovům do chléva, ale ač všichni věděli, že je těhotná se synem, vyhnali ji. Porodila v lese, zabalila novorozeně do zástěry a zahrabala v listí. Tam ji přistihl sedlák Kroupa, který o tom pověděl ženě. Barbora zatím utekla k matce do vsi, odkud pocházela, ale to již byli na cestě spolupracovníci zákona. Sedláci si pro Barboru při-

šli, musela s nimi do lesa pro dítě a byla předána spravedlnosti. Odsouzena k zahrabání za živa, Jiřík Pazourek nebyl ani vyslýchán ani trestán.

Ve smolné knize města Solnice z let 1569-1721 připadá z celkových 32 zápisů o hrdelním trestu 5 na vyhnání a zabití plodu nebo novorozence mezi lety 1569-1599; v jednom případě byla trestána zahrabáním a probitím kulem i přítelkyně obviněné, která jí údajně poradila, jak se má těhotenství zbavit, a sama si kdysi takto úspěšně pomohla. Pouze jednou šlo o vdanou ženu, která se bála přiznat muži, že je těhotná, pro jeho neustálé obavy ze zchudnutí: tajně děcko porodila, zadusila a zakopala v lese. ⁶¹⁾

Rokycanská smolná kniha, obsahující pouze zápisy o deliktech spáchaných na území města a v nejbližším okolí v letech 1573-1630, má na 40 vyšetřovaných 1 záznam o incestu, cizoložství se dvěma vdanými ženami a jedno vyhnání plodu. ⁶²⁾

Podle záznamů při hrdelním soudu v Bystřím u Poličky připadá na 17 hrdelních trestů 1 vražda dvojčat - nemanželských dětí Jana Lukše z Korouhve, který zadusil peřinou novorozenáta, narozená vdově po Valentovi Navrátilovi; jedno zakopal v kostnici na hřbitově, druhé ukryl doma do sena. Pachtel byl štat a vpleten do kola, jeho souložnice rovněž štata, ač jí k odstranění dětí přinutil a sama se na něm nepodílela. ⁶³⁾

V Milevsku, kde bylo odsouzeno k hrdelnímu trestu v letech 1560-1595 34 osob, byla v roce 1580 zaživa zahrabána Dorothea Votápková za cizoložství a čarodějnictví (jakési Kristiň "všechna její přirozený běh zapekla skrze pověrečné věci" a cizoložila); v roce 1590 štata služka Lidmila, která měla nemanželské dítě se synem vdovy Černé, u níž sloužila. Děcko zahrabala v zahradě, vyžrazený byl až její druhý zločin, když další dítě téhož Černého zahrabala do sněhu na zahradě hospodáře, u něhož právě sloužila. ⁶⁴⁾

Ve smolné knize města Dobrušky připadá na 101 zápisů 12 trestů za utajovaný porod nemanželského dítěte, pokus o

jeho zabití a odstranění nebo dokonaná vražda. V jednom případě šlo o předčasně vyvolaný porod abortivem a jedno umělé přerušování těhotenství v samém počátku. ⁶⁵⁾

Prostý výčet deliktů nevypráví nic o příčinách, které dohnaly ženy k tak zoufalým činům; každý případ je při podrobném pročetí obžalobou jak sociálních poměrů tak i soudobého práva. Kruté tresty za potraty, jen výjimečně odlišené od trestu za vraždu novorozence, měly odstrašit od jakýchkoliv pokusů i napomáhání k nim. Na druhé straně společenské odsouzení svobodných matek, ztráta zaměstnání po otěhotnění, přímo k takovým pokusům vybízely. Většinou byla těhotná děvče vyhnána a udržela se jinde ve službě jen po dobu, po kterou se jí podařilo těhotenství zatajit. Za "smilstvo", jehož následek nezůstal utajený, ostatně následoval i bez pokusu o abort trest vymrskání z městečka, ocejchování nebo vyhnání za hranice panství na stanovenou vzdálenost. Samotný strach z krutého potrestání otcem vedl mnohé děvče k utajování těhotenství do poslední chvíle nebo zabití novorozeněte, jak o tom svědčí ne jeden zápis. Strach ze společenského opovržení přemáhal i hrůzu před pekelnými tresty, jakými vyhrožovali duchovní pastýři: "Domnívala sem se, že mi bude lehčeji hřích smrtedlněj na duši nýstí, nežli světskou hanbu na rukou," vyznala Káča Loučimská na trápení. A písařova ručka zaznamenala i výpověď Jíry Jurného, který proklel osud nemanželského dítěte a povzdechl si: "Škoda, že sem se na ten svět narodil a že mě matka sviním nedala." ⁶⁶⁾

V každém případě byla trestána žena, nikoliv její milenec, pokud mu nebylo dokázáno znásilnění, spoluúčast nebo účast na vyvolání potratu nebo zabití novorozence. I tehdy však dvojí rameno spravedlnosti bralo ohled na společenské postavení muže. Smolné knihy poskytují dost důkazů pro tvrzení, že majetný chasník nebo člověk s mocným přímluvcem mohl poměrně snadno vyvázat bez trestu a spojitost mezi ním a počináním milenky se pečlivě zatajila. Výjimečně se setkáváme i s případy, kdy přímluva, buď vrchnosti nebo "zachovalých lidí" pomohla zmírnit krutý trest děvčete, nebo jí byl zmírněn s ohledem na společenské postavení otce (v pří-

padě dcery opočenského vodárníka, která byla "pro šediny otce a její mládí" jen vymrskána z města). Beztrestně prošlé zhubení plodu bylo natolik výjimečné, že stálo za záznam do kroniky (Leble, dcera mladoboleslavského Žida, která vypudila plod a "v kalu v příkopích to povrhla", byla pouze vyhnána z města, protože její souvěrci zřejmě dost za tuto milost zaplatili. 67)

Smolné knihy jsou tristní četba, je to však zdroj, který by po systematickém shromáždění všech dochovaných knih pomohl doplnit jednostranně zaměřené prameny normativní povahy. 68) V porovnání s ideály ctnostného života, jaké staví před oči tehdejší homiletika, vypovídají o tom, že život se ubíral drsnými cestami a osudy stíhaných žen jsou dobovým svědectvím, které stojí za povšimnutí.

Závěr

S odsouzením antikoncepčních praktik, pokusů o abort a zabíjením novorozenců se setkáváme v pramenech od prvních písemných památek. Samo přísné stanovisko církve a spolu s ním i právních předpisů od Břetislavových statut po zákoníky 18.století, frekvence, s jakou je tento smrtelný hřích připomínán v kázáních i literatuře necírkevní provenience, svědčí dost průkazně o tom, že se kontracepce provozovala a že nebyly řídké ani případy indukovaných abortů a infanticidy. Nejběžněji rozšířeným způsobem zábrany početí byl patrně i u nás coitus interruptus, který se nesměl připomínat v kázáních, a skutečně se zmínky o něm vyskytují ojediněle; podle instrukcí pro zpovědníky se nesměla na něj zavádět řeč ani při zpovědích. Stejně tak se nesměly objevovat zmínky o jiných praktických k zábraně početí a způsobech, jakými lze vyvolat potrat.

Přes praktiky, cílené k zábraně otehotnění, až po dokonané aborty je možné usuzovat na to, že v úhrnu byla u většiny obyvatelstva plodnost neregulovaná, respektive neúspěšně regulovaná. Tato sonda do pramenů, jakých lze použít, prokazuje, že přes krajně nepřátelské stanovisko všech církví, které

na území českých zemí rozvíjely kazatelskou činnost, přísnost postihu, zmírněnou teprve v 18.století, byl problém limitace porodnosti živý. Ne nadarmo musí stát osvícenského absolutismu druhé poloviny 18.století sahat k opatřením, která by nastolila účinnější cesty obrany než byly církevní zápovědi a krutý trestní postih: buduje nalezince, zakládá útulky pro svobodné matky s přímým odůvodněním, že tak činí, aby se zabránilo sebevraždám svobodných matek, potratům a vraždám ne-manželských dětí. Nakolik i tato obrana byla účinná, je jiný námět studia, čekající na zpracování.

P O Z N Á M K Y

- 1) Noonan, J.T. (1966): Contraception, a history of its treatment by catholic theologians and canonists. Cambridge, Massachusetts, 562 s. Flandrin, J. L. (1970): L'Église et le controle des naissances. Paris: Flammarion, Coll. Questions d'histoire, 23, 139 s. Týž (1981): Le sexe et l'Occident. Evolution des attitudes et des comportements. Paris: Seuil, 384 s. Týž (1983): Un temps pour embrasser: aux origines de la morale sexuelle occidentale. Paris: Seuil, 253 s.
- 2) Van de Walle, E. - Knodel, J. (1979): Lessons from the past: Policy implication of historical fertility studies. In: Population and development review, 2, No 3-4, s. 321 až 366. Ke kontrole porodnosti ve vyšších společenských vrstvách v západní Evropě v předstatistickém období srvn. Johansson, S.R. (1987): Status anxiety and demographic contraction of privileged populations, in: Population and development review, Vol. 13, No 3, September 1987, s. 439 až 470.
- 3) Ricci, J.V. (1950): The genealogy of gynecology. Philadelphia, Toronto: The Blakiston Comp., 494 s.

- 4) Literatura shrnuta u Malého, K. (1979): Trestní právo v Čechách v 15.-26. století, Praha, Universita Karlova, 262 s.
- 5) Poslední komentovaný záznam textu srvn. Nový, R. (1987): Slavníkovci ve středověkém písemnictví, Praha, Vyšehrad, s. 301-302.
- 6) K tomu Kadlec, J. (1977): Přehled církevních dějin českých, Praha: Ústřední církevní nakl., díl I., 194 s.
- 7) Z Koldína, Pavel Krystyan: Práva městská Království českého, Praha, 1579. Ed. Jireček, J., Praha 1876, čl. NXXXV, odst. III., dále Q IV, odst. III. Výčet trestů na s.396 n. edice.
- 8) De Luca, I.: Politischer Codex ... der k. k. Staate betreffenden Gesetze u. Anordnungen, Wien 1781-1795, sv. I. Müller, J.: Systematische Darstellung des öffentlichen medizinaldienstes, Wien 1844, sv. II/1, par. 75,76,9,93.
- 9) Malý, K. (1979): op. cit., s. 44-45.
- 10) Kryveljov, I.A. (1975): Dějiny náboženství. Praha: Mladá fronta, 1981, díl I., s. 272
- 11) Není bez zajímavosti, že s "psychologickou" antikoncepcí pomocí sugesce vyrukovala moderní medicína v poslední době a pokládá ji za výhledově slibnou metodu, vylučující jakákoliv rizika chemické či mechanické antikoncepce.
- 12) K formování teologických východisek homiletiky srvn. Novotný, V. (1919): M. Jan Hus, díl I/1, s. 194 n.
- 13) K tomu Spinka, M. (1968): John Hus. A Biography. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, s.57 n.
- 14) Novotný, V. - Kybal, V. : M. Jan Hus. Život a učení. Praha 1919-1921, cit. Kybal, V., II/3, s. 294.
- 15) Flajšhans, V. (ed.): Mistra Jana Husí sebrané spisy. Praha: Bursík 1904, sv. III, s. 524.
- 16) Tamtéž

- 17) Bartoš, F.M. (ed.): Postila pražského husity z doby revoluce. In: Věstník české Akademie věd 60, Praha 1951, s. 134.
- 18) Jakoubek ze Stříbra: In nativitate Christi. Latinská postila z let 1410-1411. Archiv Národního musea, fond Bartoš, i.č. 1312-1315.
- 19) Havelka, E. (1938): Husitské katechismy. Praha: ČSAV, s. 11 n.
- 20) Rkp. Jagell. UK, č. 2148, BB XII, 6, f. 2 a) - 21 a). Havelka, E., op. cit., jej klade před rok 1412, případně až do roku 1410 jako jednu z nejstarších prací Mikuláše z Drážďan, F.M. Bartoš do roku 1412.
- 21) K tomu Noonan, J.T. (1966), op. cit., s. 306-313.
- 22) M. Jana Husí sebrané spisy, III, s. 524-525.
- 23) Jan Rokycana: Postila, ed. F. Šimek, Praha 1928-1929, díl I, II. Hrubý, H. (1901): české postilly, cituje z originálů v Universitní knihovně v Praze 17 D 40, f.54, a) a f. 68.
- 24) K tomu srvn. Molnár A. (1985): Na rozhraní věků. Cesty reformace. Praha: Vyšehrad, s. 326-327.
- 25) Císařová-Kolářová, A. (1942): Žena v Jednotě bratrské. Praha: Kalich, s. 69 n.
- 26) Jan Augusta: Kázání o stavu manželském, 1535, Knihovna Památníku národního písemnictví Strahov, DG IV 21, předmluva.
- 27) Barner, Jan: Postylla, 1704, Knihovna Národního musea 40 A 3, f. 517.
- 28) Náchodský, Štěpán František: Sancta curiositas, 1746, Knihovna Národního musea 40 B 2, díl II, f. 478.
- 29) Barner, Jan: Postylla, 1704, f. 644.
- 30) Šteyer, Matěj Václav: Postilla katolická, 1691, Knihovna

- Národního musea 35 C 6, díl I., f. 437. Axlar, Pavel Josef: Nábožný horlivý vůdce, 1720, Knihovna Národního musea 39 B 4, f. 752.
- 31) Lomnický z Budče, Šimon: Kupidova střela, 1590, ed. Březina, R. - Dolenský, A., 3. vyd. Praha 1921.
- 32) Tamtéž, s. 184.
- 33) Tamtéž, s. 133.
- 34) Tamtéž, s. 310.
- 35) Cit. Zíbrt, Č. (1924): Staročeská zdravotvoda. Praha: Sfinx, s. 42.
- 36) Noonan, J.T. (1966): op. cit., s. 344.
- 37) Truhlář, J. (1879): Dvě staročeské památky ze XIII. věku v Mnichově. In: Časopis Českého musea LIII, s. 580; nepřesná citace u Vinaře, J. (1959): Obrazy z minulosti českého lékařství, Praha, SZN, s. 19.
- 38) Černý, Jan: Knih lékařská, kteráž slove herbář aneb zeleninář, ed. Z. Tichá, Praha: Avicenum 1981, s. 143, 258, 322, 528.
- 39) Rkp. pod sign. XVII E 42, UK Praha, bez paginace. K porovnání botanického názvosloví srvn. Machek, V. (1954): Česká a slovenská jména rostlin.
- 40) A. Kammerai-Nebelová se ve svém příspěvku k dějinám kontracepce zmiňuje o návodech, dochovaných v klášterních receptářích již od 9. století. Součástí "emmanagogy", nejčastěji vzpomínaného nápoje "k pročištění a vysušení dělohy", byla ve víně svařená chvojka, kořen celeru, petržele, libeček a fenykl. Představa, že se ženské tělo menstruační zbavuje nečistých substancí, jejichž zadržení může vést k onemocnění, provázela celý středověk a je tudíž otázka, nakolik se podobných nápojů používalo terapeuticky a nakolik jich využívaly ženy k vyvolání potratu, píše A. Kammerai-Nebelová. Komentáře z našich pramenů k používání podobných nápojů tyto pochybnosti oslabují, ne-li vyvracejí. Srvn. Kammerai-Nebel, A.: Wenn eine Frau Kräutertränke zu sich genommen hat, um nicht zu empfangen. In: Hermann Bernd (ed.) (1986) Mensch und Umwelt im Mittelalter, Darmstadt, s. 65-73.
- 41) Valkenberský z Valkenbergu, Matouš Filomateus: Zahrádka růžová žen plodných, 1577 (další vydání 1581), UK Praha, 54 D 189, Strahov CV 40, Knihovna Národního musea III D 66 (výpisky z Dačického). Výtah ze spisu u Č. Zíbrta (1924), op. cit., s. 48-55 a 58.
- 42) Slova a dějiny. Praha: Academia, 1980, s. 43.
- 43) Löw z Erlsfeldu, J.F. (1725): Theatrum medico-juridicum, Norimberk, s. 30-32 (UK Praha, 18 H 352).
- 44) Klaudyán, Mikuláš: Zpráva a naučení ženám těhotným a bábám pupkořežným, 1519 (UK Praha 54 G 525). Výtah u Zíbrta, Č. (1924), op. cit., s. 41 n.
- 45) Dačický, Matouš Filomateus: Tělověda staročeská, Knihovna Národního musea Praha, III D 14, 503 s.
- 46) Kopp z Raumenthalu, Jan: Gruntovní a dokonalý regiment neb zpráva..., překlad Hynek Krabice z Weitmile 1536; cit. Zíbrt, Č. (1924), op. cit., s. 107.
- 47) Ricci, J.V. (1950), op. cit., s. 375.
- 48) K autorovi srvn. Rozsivalová, E.: Doktoři a profesori pražské lékařské fakulty a jejich vztahy k Leopoldinsko-karolinské akademii do konce 18. století. In: AUC-HUCP, Praha 1981, XXI, 1, s. 59-60. Táž: Knihovna profesora pražské lékařské fakulty Joh. Fr. Löwa z Erlsfeldu, tamtéž, Praha 1977, VII, 1, s. 47 n.
- 49) Löw z Erlsfeldu, J.F. (1725), op. cit., s. 39 (definice potratu), s. 32-33 (posouzení jeho nebezpečí).
- 50) Tamtéž, s. 621.

- 51) Na význam tohoto druhu pramene poukázal Pánek, J.: Smolná kniha městečka Divišova z let 1617-1751, Praha, ÚČSSD ČSAV 1977, úvod k edici. Týž, Hrdelní soudnictví na Vlašimsku v 16.-18.století. (Příspěvek k poznání pozdně-feudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice jeho sociálně ekonomického zázemí). In: Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 23, 1982 (1983), s.163 až 197. Pánek, J. - Procházková, E.: Hrdelní soudnictví města Sedlčan v 15. - 18. století (Příspěvek k poznání pozdněfeudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice soudní praxe na lobkovickém dominiu.) In: VSP 16, 1979 (1981), s. 23-87.
- 52) Verbík, A. (ed.): Krevní msta městečka Bojkovic. Uher-ské Hradiště 1971, zápis na f. 53 b) z roku 1675 k pří- padu Markéty, dcery Pavla Blahového.
- 53) Výsady města Bělé v Čechách (výtahy z listin a měst-ských knih z let 1314-1850). ANM Praha, nesign. rkp. sb. F, f. 166. Na f. 172 případ Fridricha Jirky z roku 1674.
- 54) Bičík, Z. (ed.): Knihy smolné. Záznamy z knih smolných města Pardubic. Hradec Králové 1969, s. 41.
- 55) Tamtéž, s. 63.
- 56) Lány, E.P. (ed.): Knihy smolné založené léta 1588 (Dob-ruška), Liberec 1947, zápis k r. 1593.
- 57) V Plzni roku 1597 vytýkal arciděkan Pistorius konšelům, že nebrání neřádům v obci, "ženské osoby,požívající ko- ření pro zahánání plodův" pouštějí z vězení. Cit.Winter, Z. (1895): Život církevní v Čechách, Praha, sv. II., s. 898.
- 58) Výsady města Bělé, cit. rkp., f. 179, případ Matouše Menšíka, nedat., následuje po zápisu z roku 1527.
- 59) Verbík, A. (1971), cit. edice, zápis na f. 53 a - 40 a)
- 60) Straka, J. (ed.): Z tábořské knihy černé, Tábor 1937, 494 s.
- 61) Lány, E.P. (ed.): Smolná jinak černá kniha města Solnice 1569-1721, Liberec 1948, zápisy na f. 10 a 55.
- 62) Pohl, J. (1911): Knihy černá nebo smolná královského svobodného města Rokycan z let 1573-1630, Rokycany.
- 63) Lány, E.P. (ed.): Knihy černé jinak smolné při hrdelním soudu v městě Bystrém od roku 1625. Liberec 1946, 58 s.
- 64) Kytka, J. (ed.): Smolná kniha města Milevska, Milevsko 1939, 48 s.
- 65) Lány, E.P. (ed.): Knihy smolné založené léta 1588 (Dob-ruška), zápisy na s. 14, 17, 19, 26, 30, 40, 42, 49.
- 66) Oberpfalcer, F. (ed.): Vyznání na mučidlech. Texty ze starých knih černých, jinak smolných. Praha 1937 (Nym- burská kniha smolná, zápis k roku 1596, s. 153, tamtéž, k roku 1584, s. 222).
- 67) Kamper, Z. (ed.): Kronika Mladoboleslavská od Mistra Ji- řiho Bydžovského sepsaná, Mladá Boleslav 1935, s. 250.
- 68) Ani po zpřístupnění několika desítek dochovaných smol- ných knih z českých zemí se badatel nevyhne doplnění o ostatní prameny (souvisle zachované řady ortelních ma- nuálů pražského apelačního soudu, i jiné, dosud nevy- užité prameny k městskému i církevnímu soudnictví). K tomu srvn. např. Mařík, A. (1984): K postavení katolic- ké církve v době poděbradské, in: FHB č. 7, s. 101-195, Roedl, B. : Knihy svědomí města Žatce a Loun jako pra- men k dějinám městského soudnictví před Bílou Horou, tamtéž, s. 251-270.

Alena Šubrtová

Contraception, abortion and infanticida in the sources of pre-statistical period

Summary

The author was interested in problem of conscious limitations of fertility in the Czech Lands concerned with the period before modern vital registration. She used three main sorts of sources of data : the ecclesiastic literature (e.g. canonical law, preachings of famous priests), medical literature and juridical literature. Although as church as state refused any way of the limitation of fertility, the common life was very often different : many sentences of death were passed under persons (mainly women) attempt at abortion of which was revealed or which killed their new-born child (often illegitimate). Analysis of preachings and prescriptions of physicians as well as the sentences of laws showed that people always defended against undesired pregnancy as they could and knew.

Petr Svobodný - Jiří Kuděl a

MATRIKY ZEMŘELÝCH VLAŠSKÉHO ŠPITÁLU V PRAZE
(1719 - 1789)

Vlašský špitál na Malé Straně zaujímal v 17. a především v 18. století mimořádné místo v tehdejší sociální péči Prahy. ¹⁾ Během 18. století v něm zcela převládla péče o nalezené a sirotky. Špitál poskytoval odloženým dětem péči od narození do zhruba 20. roku jejich života - kojencům u kojných mimo vlastní špitál, ale na jeho náklady, po odstavení u pěstounů mimo špitál, od zhruba 6 let přímo ve špitále, od přibližně 15 let hochům v učení a děvčatům ve službě, kde vyučením či provdáním jeho péče o děti skončila. ²⁾ V červnu roku 1776 byla ke špitálu připojena porodnice a nalezinec Maří Magdaleny, do té doby sídlící v Truhlářské ulici, ³⁾ a od tohoto data se značná část pozdějších chovanců rodila přímo ve špitální porodnici.

O počtech jednotlivých věkových kategorií chovanců (novorozenců, kojenců, dětí a mládeže od 15 do 20 let) byly v

zpracovaných pramenech jen neúplné údaje. Vedle dětí se špitál totiž staral i o určitý počet dospělých chovanců a z neúplných údajů není vždy patrné, kolik dětí a jakého věku bylo špitálem zaopatřováno.

Významným pramenem pro poznání počtů dětí, které Vlašským špitálem prošly, jsou jeho matriky křtů a pohřbů z let 1719 až 1789, kdy byl špitál zrušen. Do matriky křtů nebyly však zapisovány zdaleka všechny přijímané děti, ale jen novorozenci (ať již odkládání k branám špitálu, jak dokládají zápisy před rokem 1776, a ojediněle i potom, nebo narození od tohoto roku přímo ve špitální porodnici.⁴⁾ Starší děti byly zapisovány jinde, avšak tyto záznamy nejsou až na knihy sessí vlašské kongregace z let 1774-1780 autorům známy.⁵⁾

Vzhledem k tomu se nejzávažnějším pramenem pro poznání počtů a věkové skladby chovanců, i když pochopitelně také omezeným, jeví právě matriky zemřelých. Tyto matriky jsou vedle toho i cenným pramenem k poznání některých aspektů dětské úmrtnosti v 18. století.

Autory příspěvku byly excerpovány dvě matriky zemřelých Vlašského špitálu (1719-1771 a 1771-1789).⁶⁾ Celý soubor - 5777 zemřelých (z toho 3805 kojenců) - byl pro svůj rozsah zpracován výpočetní technikou.⁷⁾ Údaje byly rozděleny do věkových intervalů zachycujících především úmrtnost novorozencek (včetně jejich jednotlivých fází), kojeneckou, dětskou (rozdělenou na několik kategorií odpovídajících jednak demografickým zvyklostem, jednak věkovým kategoriím praktikovaným ve Vlašském špitále) a úmrtnost osob nad 20 let. Věkové intervaly byly dále sledovány odděleně pro dívky a chlapce, sumarizovány pro celou dobu vedení matrik Vlašského špitálu (1719 až 1789), pro dvě rozdílná podobdobí: 1719 - červen 1776 (kdy byla při Vlašském špitále otevřena vlastní porodnice a počet novorozenců a tím i počet úmrtí dětí nejnižších věkových kategorií se několikanásobně zvýšila⁸⁾ a červenec 1776 až 1789 a konečně na jednotlivá desetiletí pro případná srovnání s publikovanými údaji podobného charakteru.

Získané výsledky umožňují zodpovědět několik otázek. Především upřesňují naše znalosti o počtech a věkové struktuře chovanců Vlašského špitálu. Od února 1719 do června 1776 zachytily matriky zemřelých Vlašského špitálu celkem 2 677 úmrtí (1 409 mužů, 1 268 žen; tabulka 1).

Tabulka 1 Úmrtí podle věkových skupin a pohlaví ve Vlašském špitále (1719 až červen 1776)

Věk	Muži	Ženy	Celkem
do 1 roku	767	718	1485
1 - 4 roky	297	281	578
5 - 9 let	91	57	148
10 - 14 let	19	15	34
15 - 19 let	9	11	20
20 a více let	200	163	363
nezařazeno	26	23	49
celkem	1409	1268	2677

Ze starší matriky jsme excerpovali datum pohřbu (od června 1752 do dubna 1771 matrika udávala také data úmrtí, která jsme pro neúplnost jejich řady nevypisovali), jméno, případně povolání u dospělých, některé další charakteristiky (o nich dále), dosažený věk a doplňovali jsme pohlaví. Do března 1771 není možné zjistit, zda šlo ve všech případech o chovance špitálu. Někdy byli pohřbeni i jeho zaměstnanci nebo osoby, zejména dospělé, z okruhu italské komunity v Praze. V případě dětí, které jsou středem našeho zájmu, šlo však jistě v naprosté většině o chovance, jak mimo jiné dokládají i matriční zápisy od dubna 1771, které udávají i místo úmrtí - téměř ve všech případech špitál nebo adresa pěstounů (viz dále).

Od července 1776 do léta 1779 je počet úmrtí vyšší - 3100 (1619 mužů, 1481 žena; tabulka 2), přičemž osoby starší 20 let se vyskytují jen zcela ojediněle (74, tj. 2,4 % oproti 363, tj. 13,5 % v předchozím období do června 1776).

Tabulka 2 Úmrtí podle věkových skupin a pohlaví ve Vlašském špitále (červenec 1776 až 1789)

Věk	Muži	Ženy	Celkem
do 1 roku	1232	1088	2320
1 - 4 roky	279	312	591
5 - 9 let	40	28	68
10 - 14 let	22	8	30
15 - 19 let	4	6	10
20 a více let	40	34	74
nezařazeno	2	5	7
celkem	1619	1481	3100

Celkem tvoří osoby starší 20 let pouze 7,6% celkového počtu úmrtí (437 osob) z let 1719-1789 (tabulka 3).

Tabulka 3 Úmrtí podle věkových skupin a pohlaví ve Vlašském špitále 1719 - 1789

Věk	Muži	Ženy	Celkem
do 1 roku	1999	1806	3805
1 - 4 roky	576	593	1169
5 - 9 let	131	85	216
10 - 14 let	41	23	64
15 - 19 let	13	17	30
20 a více let	240	197	437
nezařazeno	28	28	56
celkem	3028	2749	5777

Rozbor matrik zemřelých Vlašského špitálu tedy jasně potvrzuje charakter špitálu jako ústavu zaopatřujícího především děti. Péče o dospělé špitálníky byla reliktem starších dob, kdy

Tabulka 4 Počty osob zaopatřených Vlašským špitálem (1723-1789)

Období	D ě t i			Dospělí muži · ženy	Celkem	Poznámka
	0-6 6-15	15-20	20-30			
1723	—	—	—	—	90	většinou děti
1746	—	—	—	—	194	
1757	—	66	—	61	152	
1773	—	—	—	—	1180	včetně personálu a dětí u pěstounů + 30 chlapců v učení, 46 děvčát ve službě
1775	268	159	76*	—	793	k datu
31.12.1776	—	—	—	—	996	celkem za rok
1776	—	—	—	—	1277	celkem za rok
1777	—	—	—	—	889	k datu
1.1.1778	—	—	—	—	1215	celkem za rok
1778	—	—	—	—	1187	celkem za rok včetně personálu (56 osob)
1779	786	139	—	262	857	k datu
1.1.1780	—	—	—	—	1005	celkem za rok
1783	—	—	—	—	961	k datu
31.12.1786	—	—	—	17	1022	+ 221 chlapec a 242 děvčata nalezených, 294 chlapci a 226 děvčát sirotků
červen/1787	—	983	—	—	1435	celkem za rok
1787	—	—	—	—	950	k datu
1.1.1788	—	—	—	—	985	při rušení
srpen 1789	—	786	—	124	—	

Podklady jsou uvedeny u P. Svobodný, Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o metku a dítě do josefinských reforem (1602-1789). Documenta Pragensia 1987, VII/1, pozn. 48; nově použity údaje z díla Von der Verwallung, dann dem Personal- und Vermögensstande nicht minder der Gutthatern des Italienischen Spital St. Caroli Corroasai ...; Prag 1780, s. 21-24.

některé fundace byly určeny výhradně starým osobám; v některých případech mohlo jít původně o děti, kterým v případě jejich fyzické či mentální nedostatečnosti poskytoval špitál zaopatření i po dosažení 15 respektive 20 let.

Kromě toho rozbor matrik umožňuje upřesnit i věkovou strukturu jeho chovanců, neboť údaje o počtech zejména dětí zaopatřovaných špitálem jsou dostupné jen pro některé roky a navíc jen výjimečně zachycují právě věkovou strukturu. Pouze pro léta 1757, 1775, 1779, 1787 a 1789 jsou dostupné údaje o počtech dětí, z toho jen pro rok 1775 a částečně pro 1779 i pro jejich jednotlivé kategorie (tabulka 4).

Údaje o počtech chovanců jsou v zásadě dvojího druhu - stav k určitému dni nebo celkový počet osob, kterým bylo v kalendářním roce poskytnuto zaopatření. Počet osob - dětí ve vlastním špitále, u kojných a pěstounů mimo něj, patnácti až dvacetiletých chlapců v učení a děvčat ve službě a dospělých ve špitále (včetně rodiček od roku 1776) se pohyboval mezi 793 (31.12.1776) a 1022 (červen 1787). Celkový počet zaopatřených za rok byl pak přibližně o 200 až 400 osob vyšší, pohyboval se mezi 996 v roce 1776 až 1435 v roce 1787; rozdíl mezi oběma údaji pro určitý rok tvořila právě úmrtí a vedle nich ovšem i odchody žen po porodu a dospělých dětí do života. Mezi údaji pro celý rok byl někdy udán počet personálu (např. 56 v roce 1779). Podíl dětí do patnácti let mezi chovanci (bez personálu) činil např. v roce 1779 (jediný údaj) 69,5 %; podíl všech zaopatřených do dvaceti let býval dokonce větší než 80 % (1779 - 81,8 %; 1787 - 96,2 %; 1789 - 79,8 %).

Podíl úmrtí odpovídajících věkových kategorií podle matrik zemřelých je poněkud odlišný: 90 % všech úmrtí od července 1776 do srpna 1789 tvoří děti do 15 let (oproti 69,5 % jejich zastoupení mezi chovanci); podíl úmrtí osob do 20 let je jen nepatrně vyšší (97,4 %), ale zato se těsně přibližuje poměrnému zastoupení dětí a mládeže mezi chovanci (80 až 96 %).

Zatímco údaje o počtu úmrtí bylo možné vztáhnout k počtu

chovanců pro jejich neúplnost jen ojediněle, porovnání počtu úmrtí a porodů zaznamenaných v matrikách narozených Vlašského špitálu je téměř nemožné. Jak jsme již uvedli, zdrojem přírůstků špitálu byla nejenom vlastní porodnice (od roku 1776), ale i ostatní farnosti v Praze i mimo ni. Postižení počtu narozených, či přesněji řečeno pokřtěných mimo vlastní špitál, není možné, proto je také nemožné určit úmrtnost kojenců na 1000 narozených. Přesto je zajímavé na tomto místě alespoň orientačně srovnat počty narozených a zemřelých podle obou druhů matrik Vlašského špitálu, zejména pro léta po roce 1776 (tabulka 5).

Tabulka 5 Narození a zemřelí podle matrik Vlašského špitálu (1720-1789)

Období	Narození	Z e m ř e l í	
		do jednoho roku	celkem
1720-1729	143	94	215
1730-1739	234	176	350
1740-1749	191	190	349
1750-1759	249	236	506
1760-1769	371	493	756
1770-1779	604	677	1018
1780-1789	1824	1933	2558
Celkem	3616	3799	5754

Počet porodů i úmrtí neustále a velmi výrazně rostl (s mimořádným vybočením v desetiletí 1730-1739, kdy počet narozených i všech úmrtí překročil sumy z následujícího desetiletí). Adekvátní růst počtu chovanců špitálu je nemožné postihnout pro absenci spolehlivých údajů pro prvních pět desetiletí. Růst počtu narození i úmrtí (zejména do 1 roku věku) byl zhruba stejně rychlý.

Zatímco podíl zemřelých dětí a mládeže od 1 do 20 let ve Vlašském špitále odpovídá hodnotám srovnávaných farností, nepatrný podíl úmrtí osob nad 20 let je v našem souboru kompenzován vysokým zastoupením počtu úmrtí kojenců. Podrobnější porovnání procentuálního zastoupení jednotlivých věkových kategorií kojeneckého a dětského věku je provedeno v následující části.

Kojenecká úmrtnost

Naprostá převaha úmrtí kojenců v zápisech matrik zemřelých Vlašského špitálu, velikost souboru a dostatečná přesnost údajů o stáří zemřelých činí z našich dat cenný materiál především pro doplnění dosavadních znalostí o kojenecké úmrtnosti v 18. století (tabulka 8).

Podíl kojenecké úmrtnosti na celkové úmrtnosti zachycené matrikami zemřelých Vlašského špitálu stále rostl (43,7 % v prvním desetiletí až 75,6 % v posledním s výjimkou padesátých let) a byl výrazně vyšší než u srovnávaných farností Milevsko, Třeboň a Plzeň (mezi 29-41 %, viz tabulku 7).

V rámci kojenecké úmrtnosti ve Vlašském špitále má velmi nízké procentuální zastoupení poporodní úmrtnost - v období před přestěhováním porodnice do Vlašského špitálu (červen 1776) nedosáhla ani 0,5 %, v osmdesátých letech dosáhla 3 %. Příčina zdánlivě velmi nízké poporodní a časné úmrtnosti ve Vlašském špitále spočívá právě v tom, že chovanci do něj nepřicházeli pouze porodou, ale z velké části (nevíme jaké) i předáváním dětí v nejrůznějším věku zvenčí, až po kritickém prvním týdnu života. Nouzový křest je v zápisech výslovně uveden pouze v jediném případě - 20.6.1789, kdy je místo jména uvedeno: Nr^o 16 - infans battisimo necessitatis obtento mortuus.

Novorozenecká úmrtnost celkově má již v rámci kojenecké úmrtnosti větší zastoupení (10 % do poloviny roku 1776, 20 % po ní). Přesto ve srovnání s jinými farnostmi (Plzeň, Smečno a některé pražské - tabulka 9), kde má novorozenecká úmrtnost

Tabulka 8 Kojenecká úmrtnost ve Vlašském špitále 1720-1789

(Počet úmrtí a procentuální podíl jednotlivých věkových kategorií na kojenecké úmrtnosti; procentuální podíl porovrozenecké a kojenecké úmrtnosti na celkové úmrtnosti)

V ě k	1720-1729			1730-1739			1740-1749			1750-1759			1760-1769		
	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.
0-2 dny	0	-	-	0	-	-	0	-	-	1	0,4	0,2	1	0,2	0,1
0-6 dní	0	-	-	0	-	-	2	1,1	0,6	4	1,7	0,8	3	0,6	0,4
0-27 dní	1	1,1	0,5	11	6,2	3,1	8	4,2	2,3	17	7,2	3,3	49	9,9	6,5
28 d.-1 rok	93	98,9	43,3	165	93,8	47,2	182	95,8	52,1	219	92,8	43,1	444	90,1	58,7
0 d.-1 rok	94	100,0	43,7	176	100,0	50,3	190	100,0	54,4	236	100,0	46,5	493	100,0	65,2
Celkový počet úmrtí	215	.	100,0	350	.	100,0	349	.	100,0	508	.	100,0	756	.	100,0
V ě k	1770-1779			1780-1789			1776-1776			1776-1789			1719-1789		
	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.	počet úmrtí	% z k.ú. c.ú.	% z k.ú. c.ú.
0-2 dny	1	0,1	0,1	25	1,3	1,0	3	0,2	0,1	25	1,1	0,8	28	0,7	0,5
0-6 dní	14	2,1	1,4	58	3,0	2,3	13	0,9	0,5	68	2,9	2,2	81	2,1	1,4
0-27 dní	133	19,6	13,1	393	20,3	15,4	148	10,0	5,5	464	20,0	15,0	612	16,1	10,6
28 d.-1 rok	544	80,4	53,4	541	79,7	60,2	1337	90,0	49,9	1856	80,0	55,5	3193	83,9	55,3
0 d.-1 rok	677	100,0	66,5	1933	100,0	75,6	1485	100,0	55,5	2320	100,0	74,8	3805	100,0	65,9
Celkový počet úmrtí	1018	.	100,0	2558	.	100,0	2677	.	100,0	3100	.	100,0	5777	.	100,0

více než třetinové zastoupení v rámci kojenecké, je i ona, ze stejných příčin jako poporodní a časná úmrtnost, zastoupena mezi úmrtími ve Vlašském špitále málo.

Jádro úmrtí ve Vlašském špitále, respektive v domácnostech pěstounů jím placených, tvoří tedy ponovorozenecká úmrtnost - 80-99 % kojenecké úmrtnosti - a zhruba kolem 40-60 % všech úmrtí zaznamenaných v matrikách zemřelých Vlašského špitálu (viz tabulka 9).

Tabulka 9 Novorozenecká úmrtnost v rámci kojenecké úmrtnosti ve Vlašském špitále a vybraných farnostech

Věk	Vlašský špitál				Praha	Smečno	Plzeň
	1719-1776	1776-1789	1719-1789	1785	1785	1739-1779	1750-1800
0-27 dní	148	464	612	34	203	1028	1645
0-lrok	1485	2320	3805	198	562	2746	4009
% z k.ú.	10,0	20,0	16,1	17,2	36,1	37,4	41,0

Pramen: A.Šubrťová, Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19.století. Statistika a demografie IX, 1972, s. 150, tab. 2a; J.Pražáková, Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730-1779 (na základě matrik). Demografie 26, 1984, s. 23, tab. 2; M.Bělohávek, Vývoj mortality v Plzni v letech 1750-1800. Demografie 22, 1980, s. 109, tab. 1.

Závěry vyplývající ze srovnání počtu křtů a úmrtí kojenců ve Vlašském špitále nelze bohužel pro specifikum daného souboru učinit, a to ani po období po roce 1776, jak jsme původně předpokládali. Proto nemůžeme svá data porovnat s bohatstvím publikovaných údajů o úmrtnosti kojenců na sklonku feudalismu (18. až polovina 19.století).⁹⁾ Přesto vysoká převaha novorozenecké úmrtnosti i alespoň orientační srovnání s matrikami narozených (tabulka 5) potvrzuje dosavadní znalosti o kojenecké úmrtnosti v nalezcích, kde dosahovala až tří čtvrtin, a u pěstounů, kde docházelo někdy k úplnému vymření svěřených

kojenců.¹⁰⁾ V pařížském nalezcím Hôtel Dieu se podle sondy pro rok 1793 dožívalo 7 let pouze 5 % dětí, v jiných francouzských nalezcích nebo u pěstounů byla naproti tomu situace o něco lepší - 7 let se dožívalo až 13,5 % a u nalezců pocházejících z venkova bylo procento přežití dokonce až 28 %. Příčinou katastrofální úmrtnosti v Hôtel Dieu byl fakt, že děti zde byly opouštěny ihned po narození, ale jinde až po kritickém prvním týdnu nebo dokonce po dosažení 1 roku, dále to byly špatné hygienické podmínky a především špatný stav rodiček, které rodily nemocné, často i venericky, podvyživené a tři čtvrtiny z nich mimo manželský svazek.¹¹⁾ Příčiny této vysoké kojenecké úmrtnosti jsou rovněž známy. Vedle klinických - onemocnění vzniklá v perinatálním věku, vrozené vady a mikrobiální onemocnění, zejména zažívacího traktu¹²⁾ - také vlivy sociálního charakteru - vyšší kojenecká úmrtnost nemanželských dětí způsobovaná mj. infekcemi získanými od kojných či následky umělé výživy, která často život naopak zkracovala.¹³⁾

Tabulka 10 podává srovnání podílu poporodní, časné a novorozenecké úmrtnosti v rámci kojenecké úmrtnosti ve Vlašském špitále se sondou do pražských farností a s farností pražského sv. Apolináře, s Plzní, Milevskem, Třeboní a Smečnem. Srovnání podílu kojenecké úmrtnosti v celkovém počtu zemřelých ve Vlašském špitále s farnostmi srovnávanými J.Pražákovou nemá smyslu pro specifikum našeho souboru.¹⁴⁾ Přesto i srovnání absolutních počtů vypovídá o zajímavých skutečnostech.

Zatímco v prvním desetiletí sledovaného období činil počet kojenců zemřelých ve Vlašském špitále pouhou polovinu srovnatelného počtu ve smečenské farnosti a zdaleka ne polovinu kojenců zemřelých v královském městě Domažlicích, v šedesátých letech umíral ve Vlašském špitále a u jeho pěstounů již stejný počet kojenců jako v treboňské farnosti, o něco více než v Domažlicích, dvojnásob více než v milevské a zhruba o jednu šestinu méně než ve smečenské farnosti. V desetiletí 1780-1789 počet umírajících kojenců Vlašského špitálu již několikanásobně převýšil počty úmrtí kojenců milevské a treboňské farnosti.

Tabulka 10 Podíl jednotlivých věkových kategorií v rámci kojenecké úmrtnosti podle vybraných lokalit

Farnost, lokalita	0-2 dny		0-6 dní		0-27 dní		28 d.-1 rok		0-1 rok
	p.	%	p.	%	p.	%	p.	%	p.
1730 - 1739									
Vlašský špitál	0	-	0	-	11	6,3	165	93,7	176
Smečno	8	1,8	24	5,5	156	35,5	284	64,5	440
Domažlice	31	9,1	56	16,5	99	29,1	241	70,9	340
1740 - 1749									
Vlašský špitál	0	-	2	1,1	8	4,2	182	95,8	190
Smečno	26	4,8	59	10,9	189	34,8	354	65,2	543
Domažlice	48	15,7	68	22,2	107	35,0	199	65,0	306
1750 - 1759									
Vlašský špitál	1	0,4	4	1,7	17	7,2	239	92,8	236
Smečno	25	4,3	66	11,4	217	37,5	362	62,5	579
Domažlice	39	7,6	72	14,0	175	34,0	339	66,0	514
Třeboň	.	.	44	12,8	344
Milevsko	3	1,2	31	12,1	257
1760 - 1769									
Vlašský špitál	1	0,2	3	0,6	49	9,9	444	90,1	493
Smečno	26	4,5	66	11,3	219	37,6	364	62,4	583
Domažlice	29	6,8	42	9,9	153	35,9	273	64,1	426
Třeboň	.	.	100	20,3	492
Milevsko	4	1,5	22	8,0	275
1770 - 1779									
Vlašský špitál	1	0,1	14	2,1	133	19,6	544	80,4	677
Smečno	26	4,3	66	11,0	247	41,0	355	59,0	602
Domažlice	27	7,4	59	16,1	145	39,6	221	60,4	366
Třeboň	.	.	57	13,5	423
Milevsko	17	5,4	44	14,0	315
1780 - 1789									
Vlašský špitál	25	1,3	58	3,0	392	20,3	1541	79,7	1933
Milevsko	47	12,3	89	23,4	381
Třeboň	.	.	64	19,3	332

Tabulka 10 Podíl jednotlivých věkových kategorií v rámci kojenecké úmrtnosti podle vybraných lokalit

Farnost, lokalita	0-2 dny		0-6 dní		0-27 dní		28 d.-1 rok		0-1 rok	dokončení
	p.	%	p.	%	p.	%	p.	%	p.	
1785 - 1815										
Apolinář	767	67,6	367	32,4	1134	
Praha	2193	40,2	3268	59,8	5461	
1750 - 1800										
Plzeň	350	8,6	720	17,7	1705	41,9	2364	58,1	4069	
1785										
Vlašský špitál	1	0,5	6	3,0	34	17,2	164	82,8	198	
Praha	.	.	83	14,8	203	36,1	359	63,9	562	

p. počet zemřelých

Prameny: M. Bělohávek, Vývoj mortality v Plzni ..., s. 109, tab. 1; J. Psíková, Úmrtnost v milevské farnosti ..., s. 114, tab. 4; M. Répasová, Úmrtnost v třeboňské farnosti ..., s. 117, tab. 4; J. Pražáková, Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti ..., s. 232, tab. 3, s. 234, tab. 5; A. Šubrtová, Kojenecká úmrtnost v Praze ..., s. 150-151, tab. 2a, b

dosáhl poloviny počtu úmrtí plzeňských kojenců za celou druhou polovinu 18. století a více než třetinu počtu úmrtí kojenců v jedenácti pražských okrscích za třicetiletí 1785-1815. Nepatrné zastoupení novorozenců zemřelých v prvním týdnu života a velmi malé zastoupení těch, kteří zemřeli v prvním měsíci života, nemají obdoby v žádné ze srovnávaných farností. Příčinou je již zmínovaný fakt, že část chovanců Vlašského špitálu do něj přicházela až po překonání prvních kritických dní či týdnů svého života. Druhým extrémním příkladem podílu novorozenecké úmrtnosti na kojenecké odlišným nejen od Vlašského špitálu, ale i od všech ostatních srovnávaných okresků, je farnost sv. Apolináře. Je to pochopitelné, neboť v sobě zahrnovala jak v té době běžnou kojeneckou úmrtnost městské

farnosti, tak extrémní úmrtnost v porodnici a nalezinci, které fungovaly od srpna 1789 jako přímí nástupci Vlašského špitálu. ¹⁵⁾

Závěrem je možno říci, že kojenecká úmrtnost ve Vlašském špitále byla v absolutních číslech zvláště v posledním desetiletí jeho existence nesmírně vysoká. Umíralo v něm několika-násobně více kojenců než v běžných farnostech venkovských i městských, včetně pražských, a tvořila extrém i v rámci městské kojenecké úmrtnosti, která byla obecně vyšší než na venkově. ¹⁶⁾ Tato vysoká kojenecká úmrtnost připadala z 80 až 95 % na úmrtí od 1 měsíce do 1 roku. Nadúmrtnost hochů ve Vlašském špitále je stejná jako v normálních populacích s jedinou významnou a jednou méně významnou výjimkou ve čtyřicátých, respektive šedesátých letech.

Úmrtnost dětí a mládeže do 20 let

Počet zemřelých mezi 1 - 20 lety (příčemž mládež mezi 15 až 20 lety činila v jejich rámci pouhá 2 %) se rovněž postupně, i když s výkyvy zvyšoval: ze 65 ve dvacátých letech na trojnásobek (192) v padesátých letech a opět na trojnásobek (564) v osmdesátých letech (tabulka 11).

Hlavní podíl na úmrtnosti dětí a mládeže zaopatřených Vlašským špitálem měla úmrtnost mladších dětí od 1 do 4 let, jejíž podíl byl po celé sledované období poměrně stálý (75 až 80 %, s výjimkou čtyřicátých let, kdy byl nižší) a teprve v posledním desetiletí vystoupil nad 80 %. Na rozdíl od zcela odlišných poměrů v rámci kojenecké úmrtnosti se podíl úmrtnosti mladších dětí a dětí od 5 do 9 let zaopatřovaných Vlašským špitálem nelišil od srovnávaných farností tak výrazně (tabulka 12).

Příčina vyššího zastoupení úmrtí v mladším dětském věku je táž jako u kojenecké úmrtnosti - vyšší úmrtnost dětí u pěstounů než ve vlastních rodinách. Podobně jako v případě některých měst ¹⁷⁾ i v souboru mladších dětí od 1 do 4 let zaopatřovaných Vlašským špitálem zjišťujeme častou a poměrně

Tabulka 11 Počet zemřelých dětí a mládeže od 1 roku do 19 let a procentuální podíl jednotlivých věkových kategorií v desetiletých intervalech ve Vlašském špitále (1719-1789)

Pohlaví	1 - 4		5 - 9		10 - 14		15 - 19		Celkem p.
	p.	%	p.	%	p.	%	p.	%	
1720 - 1729									
chlapci	23	74,2	8	25,8	0	-	0	-	31
dívky	26	76,5	5	14,7	0	-	3	8,8	34
celkem	49	75,4	13	20,0	0	-	3	4,6	65
1730 - 1739									
chlapci	44	75,9	9	15,5	2	3,4	3	5,2	58
dívky	41	80,4	7	13,7	2	3,9	1	2,0	51
celkem	85	78,0	16	14,7	4	3,7	4	3,7	109
1740 - 1749									
chlapci	34	64,1	14	26,4	3	5,7	2	3,8	53
dívky	25	73,5	8	23,5	0	-	1	3,0	34
celkem	59	67,8	22	25,3	3	3,4	3	3,4	87
1750 - 1759									
chlapci	77	74,0	20	19,2	6	5,8	1	1,0	104
dívky	68	77,3	14	15,9	5	5,7	1	1,1	88
celkem	145	75,5	34	17,7	11	5,7	2	1,0	192
1760 - 1769									
chlapci	74	76,3	19	19,6	4	4,1	0	-	97
dívky	64	73,6	13	14,9	6	6,9	4	4,6	87
celkem	138	75,0	32	17,4	10	5,4	4	2,2	184
1770 - 1779									
chlapci	96	71,1	28	20,8	8	5,9	3	2,2	135
dívky	116	87,2	13	9,8	2	1,5	2	1,5	133
celkem	212	79,1	41	15,3	10	3,7	5	1,9	268
1780 - 1789									
chlapci	224	80,6	32	11,5	18	6,5	4	1,4	278
dívky	248	86,7	25	8,7	8	2,8	5	1,8	286
celkem	472	83,7	57	10,1	26	4,6	9	1,6	564
1719 - 1789									
chlapci	576	75,7	131	17,2	41	5,4	13	1,7	761
dívky	593	82,6	85	11,8	23	3,2	17	2,4	718
celkem	1169	79,0	216	14,6	64	4,3	30	2,0	1479

p. - počet zemřelých

výraznou nadúmrtnost dívek (1720-1729, 1770-1779, 1780-1789 i celkově 1719-1789).

Podíl úmrtí starších dětí od 10 do 14 let zaopatřovaných Vlašským špitálem (v tomto věku vychovávaných přímo ve špitální budově) již zcela zapadá do rozmezí 4,4 - 5,7 % zemřelých v tomto věku v ostatních srovnávaných místech. Podíl úmrtí mládeže mezi 15-20 lety, která měla Vlašským špitálem všestranně zajištěnou existenci v učení nebo ve službě, je dokonce výrazně nižší než u srovnávaných vzorků.

O nízké úmrtnosti v této věkové kategorii svědčí i údaje pro roku 1773 a 1779, kdy Vlašský špitál vydržoval 30 (respektive 68) chlapců v učení a 46 (respektive 71) dívek ve službě (srovnej tabulku 4), přičemž v letech 1770-1779 zemřeli pouze 3 chlapci a 2 dívky a v celém následujícím desetiletí 4 chlapci, 5 děvčat mezi 15 a 20 lety. Také v této věkové kategorii je obvyklá nadúmrtnost dívek (1720-1729, 1760-1769, 1780-1789 i celkově).

Tabulka 12 Úmrtnost dětí a mládeže od 1 roku do 19 let ve Vlašském špitále a vybraných farnostech ve 2. polovině 18. století

Místo, období	1 - 4		5 - 9		10 - 14		15 - 19		Úhrn
	p.	%	p.	%	p.	%	p.	%	
Plzeň									
1750-1800	1482	69,3	420	19,6	107	5,0	130	6,1	2139
Milevsko									
1750-1799	593	71,5	136	16,4	47	5,7	53	6,4	829
Třeboň									
1750-1799	1335	69,1	404	20,9	85	4,4	107	5,5	1931
Vlašský šp.									
1750-1789	967	80,0	164	13,6	57	4,7	20	1,7	1208

Prameny: M. Bělohlávek, Vývoj mortality v Plzni, s. 109; tab. 1; J. Psíková, Úmrtnost v milevské farnosti, s. 112, tab. 2; M. Répasová, Úmrtnost v třeboňské farnosti, s. 117, tab. 3.

Matriky zemřelých Vlašského špitálu umožňují vedle demografických jevů osvětlit i některé kulturně historické otázky spojené s fungováním této instituce.

Tak například v období 1771-1772/73 byly vedle jmen uváděny poměrně pravidelně i adresy, kde chovanci mimo špitál umírali. Jedná se přibližně o 100 případů (identifikováno spolehlivě jen 98 adres), z nichž tři čtvrtiny najdeme na Malé Straně a Hradčanech, kde měla italská komunita největší oporu a též základní okruh svých pěstounů. Nejmladšímu chovanci zemřelému mimo špitál bylo podle tohoto souboru údajů teprve 12 dní, nejstaršímu 14 let (jednalo se o Václava Friše, zemřel v domě u Koppmanské zahrady na Starém Městě). Pěstouni žili na Malé Straně především v ulicích Vlašské, na Tržišti, na Jánském vršku - tedy v bezprostřední blízkosti špitálu. Chovanci byli též dáváni k rodinám na Újezdě (celkem 14 případů ze vzorku), jen v jednotlivých případech je nalezneme i jinde (Lužická, Cihelná, Valdštejská ulice, Na Kampě a jinde). Na Hradčanech byli chovanci předáváni takřka výlučně do domů na Pohořelci (celkem 26 případů ze vzorku). Na Novém Městě a Starém Městě byli chovanci přijímáni zřejmě mnohem méně (15 a 6 případů vzorku). Ojedinělý je jediný případ chovance zemřelého u pěstounské rodiny v Břevnově. Vzhledem k tomu, že záznamy o adresách, kde žili zemřelí chovanci mimo špitál, jsou dochovány pouze pro období dvou let, nelze z nich vyvozovat žádné definitivní závěry. Základní tendence je ale jasná. Děti byly zřejmě svěřovány do rodin v nejbližší zájmové sféře špitálu, jen když byly přesaženy možnosti pěstounských rodin v tomto okruhu, dostaly se i za něj. Vedle citových a etických pohnutek, které nelze rozhodně podceňovat, byl pro pěstounské rodiny důležitý i hmotný stimul, protože za děti bylo špitálem připláceno. Dle sledovaného vzorku lze soudit, že bylo mnoho rodin, které chovance přijímaly pravidelně, někdy i více najednou. Do jaké míry bylo jejich chování filantropické nebo naopak utilitární, je jen těžko odhadnout. Ve sledovaném vzor-

ku jsme našli 3 adresy, kde v období 1771-1772 zemřeli 4 chovanci, 6 dalších rodin, kde zemřelo po 3 dětech, 9 adres se 2 zaznamenanými úmrtími.

V letech 1763-1771 je vedle jmen některých zemřelých dětí také zápis o tom, že jejich tělíčka byla předána k anatomické pitvě do Karolina. Celkem za toto období bylo lékařskou fakultou odebráno (až na výjimky vždy v zimním semestru od prosince do května) 57 tělíček, převážně kojenců (6 mladších 1 měsíce, 36 mezi 1 měsícem a 1 rokem). Ze zápisů v matrice je patrná také určitá periodičita na jedné i závislost počtu pitvaných na počtu úmrtí na druhé straně. Pravidelný přísun pitevního materiálu pro studenty lékařství ze špitálu spojený se jménem profesora J.T.Klinkosche (1734-1778)¹⁸⁾ tak tvoří vedle profesorem I.Ruthem (1731-1797) ohlášených klinických demonstrací porodů ve špitální porodnici¹⁹⁾ další formu úzké spolupráce mezi Vlašským špitálem a pražskou lékařskou fakultou.

Srovnání podílu jednotlivých věkových kategorií mezi dětmi a mládeží od 1 roku do 20 let napovídají, že přes všechno existenční zajištění včetně případné lékařské péče poskytované pravidelně docházejícími lékaři a chirurgy nemohl mít špitál vliv na snížení velmi vysoké úmrtnosti mladších dětí u pěstounů (stejně jako nebylo v jeho silách snížit extrémně vysokou kojeneckou úmrtnost sirotek a nalezců). Na druhé straně se zdá, že péče poskytovaná starším dětem od 5 až 6 let přímo ve špitále a po 15. roce v učení a službě²⁰⁾ byla lepší, než se dětem v té době dostávalo ve většině rodičovských domácností. To se mohlo projevit právě i nižší úmrtností starších dětí a teenagerů. Současně však bez ohledu na jmenované výhody opuštěných dětí přímo ve špitále jistě existovalo zvýšené nebezpečí infekčních nemocí,²¹⁾ které si vybíraly svou daň zvláště u mladších dětí školního věku.

Úmrtnost dospělých nad 20 let

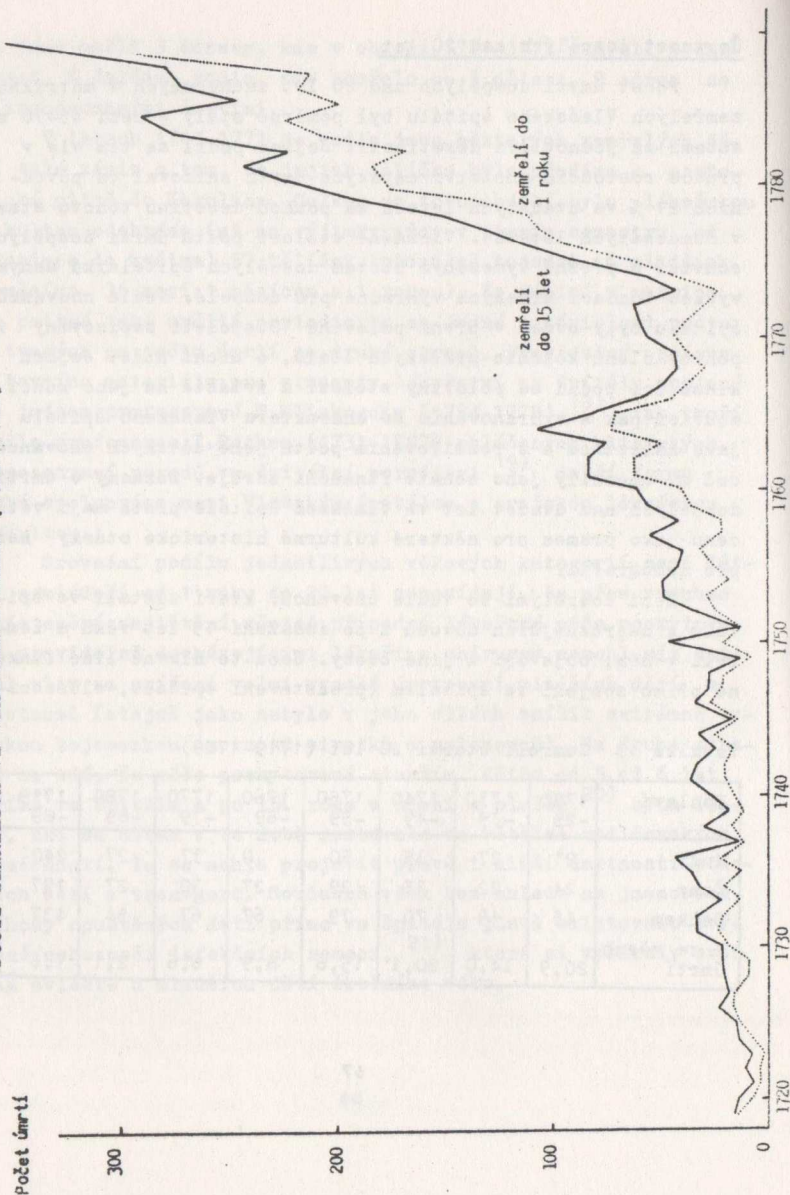
Počet úmrtí dospělých nad 20 let zachycených v matrikách zemřelých Vlašského špitálu byl poměrně stálý - mezi 45-70 osobami za jednotlivá desetiletí. Jejich podíl se tím ale v prudce rostoucím množství dětských úmrtí snižoval (z původních 21 % ve dvacátých letech na pouhou desetinu tohoto stavu v osmdesátých letech). Víceméně stálost počtu úmrtí dospělých souvisí s přesně vymezeným počtem dospělých špitálníků daným výškou fundací určených výhradně pro dospělé. Vedle chovanců špitálu byly ovšem v první polovině 18.století zapisovány i pohřby členů kolonie pražských Italů, o nichž níže. Jejich klesající podíl od poloviny století a zvláště na jeho konci souvisí pak s vyhraňováním se charakteru Vlašského špitálu jako nalezcince a s rozšiřováním počtu jeho dětských chovanců, což mu umožnilo jeho bohaté finanční zdroje. Záznamy o úmrtí dospělých nad dvacet let ve Vlašském špitále proto mají větší cenu jako pramen pro některé kulturně historické otázky než pro demografii.

Mezi dospělými se vedle chovanců, kteří zůstali ve špitálu z nejrůznějších důvodů i po dosažení 15 let věku a zemřeli v něm, objevují i jiné osoby. Jsou to hlavně lidé funkčně přímo spojení se špitálem (představení špitálu, služební-

Tabulka 13 Zemřelí starší 20 let (1719-1789)

Pohlaví	1720 -29	1730 -39	1740 -49	1750 -59	1760 -69	1770 -79	1780 -89	1719 -89
Muži	21	27	35	50	40	37	27	240
Ženy	24	22	35	29	27	30	27	197
Celkem	45	49	70	79	67	67	54	437
% ze všech úmrtí	20,9	14,0	20,1	15,6	8,9	6,6	2,1	7,6

POČTY ZEMŘELÝCH VE VLAŠKÉM ŠPITÁLE (1720-1788)

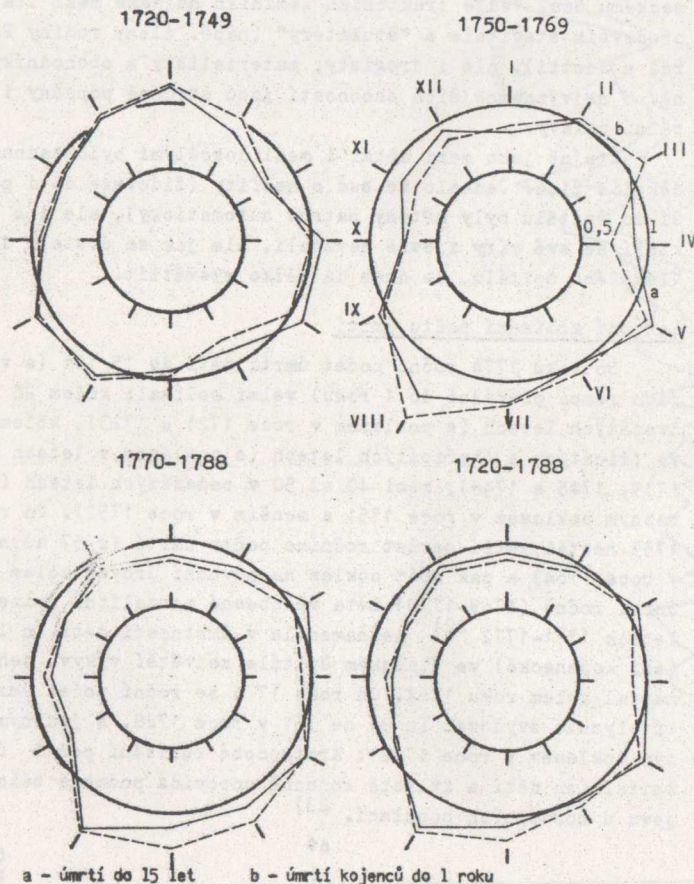
ci, pečovatelé) nebo příslušníci rodin italské komunity, především donátoři špitálu. Jejich jména se ale objevují v druhé polovině 18. století stále méně. Způsoboval to jednak objektivní početní pokles komunity (v souvislosti s poklesem atraktivnosti Prahy pro Italy), jednak její stále větší asimilace. Italská obec se přizpůsobovala pražskému prostředí, jako se postupně přizpůsobovalo psaní jejích rodných jmen německému úzu. Vedle tradičních kominíků najdeme mezi Italy především stavitele a "štukatéry" (např. členy rodiny Palliardi a Scotti), ale i drogisty, materialisty a obchodníky obecně. U nejvýznamnějších osobností jsou stručně popsány i funerální oslavy.

Stejně jako mezi dětmi i mezi dospělými bylo zaznamenáno několik židů. Jednalo se buď o neofity (židovské děti přišedší do špitálu byly křtěny patrně automaticky), ale i o lidi, kteří se své víry zjevně nevzdali, ale jak se dostali do Vlašského špitálu, se dnes dá těžko vysvětlit.

Sezónní kolísání počtu úmrtí

Do roku 1774 roční počet úmrtí dětí do 15 let (a v jejich rámci převážně do 1 roku) velmi kolísal: kolem 20 ve dvacátých letech (s poklesem v roce 1721 a 1723), kolem 30 ve třicátých a čtyřicátých letech (s poklesem v letech 1737, 1739, 1745 a 1749), mezi 40 až 50 v padesátých letech (s výrazným poklesem v roce 1751 a menším v roce 1752). Od roku 1759 nastal větší nárůst ročního počtu úmrtí (z 57 až na 106 v roce 1764) a pak opět pokles na původní úroveň kolem 50 úmrtí ročně (1769-1770). Léta všeobecné mortalitní krize v letech 1771-1772²²⁾ neznamenala v úmrtnosti dětí do 15 let (ani kojenecké) ve Vlašském špitále největší výkyv, ten zde nastal kolem roku 1764. Od roku 1775 se roční počet úmrtí dětí plynule zvyšoval (z 91 na 361 v roce 1788, s jediným mírným poklesem v roce 1782). Krátkodobé kolísání počtů úmrtí špitálních dětí a zvláště kojenců odpovídá podobně běžnému jevu u normálních populací.²³⁾

MĚSÍČNÍ INDEX ÚMRTÍ DĚTÍ VE VLAŠSKÉM ŠPITÁLE
(1720-1788)

a - úmrtí do 15 let b - úmrtí kojenců do 1 roku

Mezi měsíce s největší úmrtností patřily pravidelně srpen, červenec a květen (srpen pro obě věkové kategorie, kojenci umírali o něco častěji v červenci než v květnu, starší děti naopak) a dále březen a září u kojenců a duben, březen a září u starších dětí. U plzeňské populace druhé poloviny 18.století patřil mezi měsíce s největší úmrtností rovněž srpen - na druhém místě - duben na prvním a březen na třetím, květen byl až na pátém místě za lednem.²⁴⁾ Možnými příčinami zvýšené úmrtnosti zvláště v těchto měsících byly "křeče" nebo "psotník" (Fraisen, tvořily 67,5 % úmrtí kojenců),²⁵⁾ jejichž zvýšený výskyt jako příčiny úmrtí byl počátkem 19.století statisticky zachycen pro březen, duben, srpen a leden, spála řádící nejvíce v červenci až v září a úbytě (Auszehrung, příčina úmrtí u 12,8% kojenců),²⁶⁾ které způsobily nejvíce úmrtí v říjnu, květnu a březnu.²⁷⁾ Otázkou ovšem nadále zůstává, jaké nemoci se skutečně skrývaly pod neurčitým pojmem "Fraisen" a tudíž i příčiny jejich zvýšeného výskytu v právě uvedených měsících. Letní maxima sezónní mortality v důsledku nemocí zažívacího traktu kojenců zejména v našem souboru klesající tendenci, kterou konstatují někteří historičtí demografové.²⁸⁾

Závěr

Matriky zemřelých Vlašského špitálu jsou pro zkoumání kojenecké a dětské úmrtnosti v 18. století jen doplňkovým pramenem. Významným zdrojem poznatků jsou však pro dějiny špitálu i dějiny sociální péče. Pro kojence a mladší děti byl špitál jen relativní záchranou před osudem sirotků či nalezců, přes veškerou péči jich umíralo mnohem více než ve vlastních rodinách. Pro děti školního věku a především pro mládež však špitál znamenal nejenom záchranu před osudem opuštěných dětí, ale v některých aspektech i výhody oproti normálním dětem (zajištěné živobytí, lékařská péče, vzdělání, sociální postavení ve feudální společnosti), což se projevilo i v jejich nižší úmrtnosti. Dalším přínosem matrik jsou v některých obdobích je-

jich vedlejší údaje, které přinášejí mnohé cenné informace o péči o nalezence a sirotky, o vztazích Vlašského špitálu s pražskou lékařskou fakultou nebo o italské komunitě v Praze.

POZNÁMKY

- 1) K dějinám špitálu: P.Svobodný, Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefinských reforem (1602-1789). Documenta Pragensia 1987, VII/I, s. 113-134 a literatura tam uvedená.
- 2) O systému přijímání a péče o děti podrobněji tamtéž, s. 119 nn.
- 3) O porodnici tamtéž, s. 123 nn.
- 4) Poznámka v matrice k 29.10.1788 "exposita puella ad portam hospitalis Italici".
- 5) Protocollum Congregationis Italicae N.8, N.9, 1774-1780.
- 6) Z Vlašského špitálu se v Archivu hlavního města Prahy dochovaly tři matriky. Jde o matriku narozených a zemřelých z let 1719-1771 (signatura N1 Z1), narozených a oddaných z let 1771-1789 (signatura N2 O1) a konečně narozených a zemřelých z let 1771-1789 (signatura N3 Z2). Autoři používali první a třetí svazek. Index je dochevan pouze v první matrice. V prvním svazku jsou zápisy v řádkách, třetí svazek vznikl v době, kdy se matriky dostávají do sféry státního zájmu, má již předtištěný formulář, do kterého jsou jednotlivá úmrtí zapisována.
- 7) Počítačové zpracování provedla firma APP PRAHA ve svém výpočetním středisku, jejímž řediteli ing. Michalu Kuchařovi tímto srdečně děkujeme.
- 8) Prudký vzestup počtu křtů již v roce 1775 (70 oproti 20 až 40 v předcházejících třiceti letech) a potom znovu v

roce 1779 (153 oproti 62 až 87 v letech 1775-1778) napovídá, že porodnice při Vlašském špitále nezačala fungovat až s datem přenesení porodnice z Truhlářské ulice. Již dříve zřejmě přímo ve špitále některé ženy v prozatímních prostorách rodily, v červnu 1776 byli převedeni novorozenci i rodičky z Truhlářské, v roce 1777 byl sice pro porodnici zakoupen vedlejší Šporkův dům, ale nová porodnice v něm začala fungovat pravděpodobně až v roce 1779.

- 9) L.Dokoupil, L.Nesládková, Úmrtnost kojenců a mladších dětí v českých zemích na sklonku feudalismu. Historická demografie 11, 1987, s. 151-155.
- 10) L.Sinkulová, Dějiny československého lékařství, II. díl, 1740-1848, Praha 1965, s. 20.
- 11) C.Delasselle, Les enfants abandonnés de l'Hôtel-Dieu de Paris: étude portant sur l'année 1793, referát přednesený na kolokviu Enfance abandonnée et société en Europe XIVe-XXe siècle v Římě, text příspěvku u autora tohoto článku.
- 12) J.Dunovský, H.Eggers a kol., Sociální pediatrie, Praha 1989, s. 101; L.Sinkulová, Dějiny československého lékařství, s. 18 nn., s. 66.
- 13) L.Sinkulová, tamtéž. Matriky zemřelých Vlašského špitálu příčiny smrti neuvádějí. Klinické a sociální příčiny kojenecké úmrtnosti na základě rozboru pražských matrik na přelomu 18. a 19. století podrobněji zpracovala A.Šubrťová, Kojenecká úmrtnost v Praze, na přelomu 18. a 19. století. Statistika a demografie IX, 1972, s. 154 nn., která současně upozornila na potíže spojené s interpretací údajů o příčinách úmrtí. Lékařskou péčí o odložené děti, nemocností nalezců a zaváděním umělé výživy ve Francii 18. století se zabývala M.-F.Morel, A quel servent les enfants trouvés? Les Médecins et le problème de l'abandon dans la

France du XVIIIe siècle, referát přednesený v Římě (srvn. pozn. 11).

- 14) J.Pražáková, Kojenecká úmrtnost ve smečenské farnosti v letech 1730-1779 (na základě matrik). Demografie 26, 1984, s. 234, tab. 5.
- 15) A.Šubrtová, Kojenecká úmrtnost v Praze, s. 146-147.
- 16) L.Dokoupil, L.Nesládková, Úmrtnost kojenců a mladších dětí, s. 142-143.
- 17) Tamtéž, s. 146.
- 18) E.Rozsivalová, J.T.Klinkoš (1734-1778), pražský anatom. Časopis lékařů českých 117, 1978, s. 640-642 a literatura tam uvedená; E.Rozsivalová, Některé výukové problémy na pražské lékařské fakultě v letech 1690-1802, in: L.Hlaváčková, E.Rozsivalová, Studium a přednášky na lékařské fakultě pražské university v letech 1690-1848, Praha 1984, s. 22-23.
- 19) P.Svobodný, Vlašský špitál, s. 124, pozn. 68, 69.
- 20) Tamtéž, s. 119-123.
- 21) L. Sinkulová, Dějiny československého lékařství, s. 18.
- 22) Tamtéž, s. 18, 52, 55; L.Dokoupil, L.Nesládková, Úmrtnost kojenců a mladších dětí, s. 147.
- 23) Tamtéž, s. 146.
- 24) M.Bělohávek, Vývoj mortality v Plzni v letech 1750-1800. Demografie 22, 1980, s. 110, tab. 3.
- 25) A.Šubrtová, Kojenecká úmrtnost v Praze, s. 154.
- 26) Tamtéž.
- 27) F.A.Stelzig, Versuch einer medizinischen Topographie von Prag, Prag 1824, 1. Band, tab. IV. před str. 87.
- 28) P.Horská, M.Kučera, E.Maur, M.Stloukal, Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy, Praha 1990, s.282.

Petr Svobodný - Jiří Kuděl a

Death Registers of the Italian Hospital in Prague (1719-1789)

S u m m a r y

The Italian Hospital in Prague belonged to one of the most important institutions of hospital work of its time. During the 18th century it served especially as foundling house. The hospital extended hospitality to foundlings and orphans of both sexes from their birth to the age about 20 years, when boys used to become trained artisans and girls used to get married. From 1776 the maternity hospital was connected with it and since then the majority of later charges was born right in the Italian Hospital.

The authors excerpted the deaths registers from 1719 to 1789 (abolition of the Hospital). Since February 1719 to August 1789, 5777 deaths were recorded, including 3028 males and 2749 females. The number of deaths is always higher at the boys than at the girls with the exception of the age interval from 1 to 4 and 15 to 20 years of age. Very low number of new-borns deaths (10,6 %) among all children deaths does not mean low neonatal mortality, but rather the fact, that the majority of new-borns died shortly after their birth out of the hospital and only those babies who survived first critical days were abandoned there. Infant mortality represents almost 66 % and mortality of babies from 1 to 7 years of age 30 % of total child mortality in the Italian Hospital. There were not differences in the seasonal distribution of infant mortality among Italian Hospital and another regions: the increased frequency of deaths can be observed in the summer period.

Luďa Klusáková

THE ASYMMETRY OF URBAN GROWTH

(Some reflections on peripheral character of urban development in the Czech Lands and in Central Europe during the 18th and 19th centuries) +)

Urban growth is one of many aspects of the comparative study of emerging modern societies in the various regions of Europe. Since the publication of the first ample and still very valuable statistical study of this topic by the American scholar Adna Ferrin Weber, historians have recognized both, the importance of understanding the growth of towns and how difficult it is to discuss this growth in international perspective. ¹⁾

Such difficulties help explain why so few comparatively or internationally conceived researches in urban history or

+) I wish to express my gratitude to Prof. Dr. Bruce Garver and to Prof. Dr. Jan Havránek for critical comments which helped me to clarify my formulations.

urban geography have been undertaken and ultimately published (Dickinson, Gutkind).²⁾ The problem of the unevenness of social and economic development within Europe has been discussed from different standpoints by social historians and historical demographers. Recently, a number of published studies have presented both comparative data and interesting conclusions on the development of diverse European regions (Rugg, Hohenberg and Lees).³⁾

Out of demographic viewpoint especially noteworthy are the monograph by Jan de Vries on European urban development and a recently published analysis of urbanizing processes in the Danubian region by G. Granasztoi.⁴⁾ In these works, we also see clearly the problems we encounter, when we try to obtain and evaluate comparable material.

György Granasztoi chose to show urban development in the Austrian, Czech and Hungarian Lands in the milieu of an expanding Habsburg empire from 16th to the 18th centuries. He asserts that the Danubian region includes not only historic crown lands within the river basin, but also several lands like Bohemia that were long under Habsburg rule. He presumes that all these crown lands have in common certain aspects of social development and verifies this presumption by a selective comparison of urbanization in several crown lands. His work is usefully influenced by the Rozman's classification of urban networks.⁵⁾ The already mentioned monograph by Jan de Vries represents another approach in which de Vries chooses to analyze and compare the urban situation in differing regions during the same time period, 1500 - 1800. Granasztoi practically studies only one region to show the trends of its development. In a sense both works reveal the problem of the asymmetry of urban development, although its study was not their goal. Nevertheless in the European context, this conclusion is not surprising.

While searching for similarities in the forms and rhythm of urbanizing processes, Granasztoi raises a number of

interesting questions. The answers should verify practically the existence of similarities among all parts of this historic Danubian region. Czech historiography often compares the Bohemian and Moravian Lands with Bavaria, Saxony, Silesia, or Austria. Consequently, Czech historians have already achieved in urban and demographic research some conclusions that are comparable to those formulated by de Vries and Granasztoi.

When we take as an example the Czech Lands and the Habsburg Empire, we see first of all that the social and political structure of this state including its multiplicity of nationalities had created different conditions for its evolution in comparison to that of the nation states in Western Europe.

In my opinion, any attempt to define and explain those features peculiar to the Danubian region requires some generalization and theoretical speculation. An analysis of the system of international economic and political relations revealed some fifteen years ago as a critique of developmentalism and of theory of modernization, has led to some very fruitful discussion among historians concerned with the concept of the so-called World-System analysis.⁶⁾

On the basis of this analytical perspective, social scientists have articulated a model of Europe, of the World-System respectively, composed of three parts defined by economic relations: first of all the most developed "core countries", second are "peripheries" delayed in development and depending on the "core", and finally an external area in much respects outside the system. In the context of the problems of contemporary world crisis, I. Wallerstein has developed an idea of semiperipheral countries to qualify in a more sophisticated way those economic interregional relations that he subsequently, discusses, in the framework of general crisis of the feudal society of the 17th century.⁷⁾ This original model has been discussed and criticized by European historians, who paid close attention to Wallerstein's defining as "semiperipheries" those countries in Central and Eastern

Europe bordering the West European "core countries". 8) Furthermore, H.H. Nolte has pointed out the phenomena of "internal peripheries" to be found within most European countries including those in the West. 9)

"Periphery" in the perspective of "the World-System analysis" is understood to be purely descriptive and not to have any pejorative meaning. A "periphery" is any region which depends on a center ("core") either politically, economically, or both, and at the same time is retarded in its social and economic development. 10) Consequently I find this perspective to be productive in any discussion of the uneven, or asymmetric, development of urbanization in Central Europe.

In the perspective of "the World-System analysis", none of the Central European regions there compared had a politically dominant position, except Austria and partially Hungary after the "Ausgleich" of 1867. Bohemia, Silesia, Saxony, and Bavaria, albeit under different circumstances and in different centuries, lost their independence and were integrated by larger states in circumstances that rendered them politically peripheral. Despite that, they kept an important place in regional economy. Also regions of Poland, partitioned in the last three decades of the 18th century, namely easternmost parts of the Polish kingdom seized by Russia, and parts of Pomerania and all of Poznań taken by Prussia became economically and socially valuable peripheries. Different both politically and economically was situation of Austrian Galicia, one of the poorest regions in all of East and Central Europe.

The very general characteristic of Central and Eastern Europe must be defined on the basis of a comparative study of effectiveness of industry and agriculture and its role in European trade and social development. Analysis of its urban systems in comparison to those of Western Europe is another way to try to understand the problems of regional development.

The urban development in the Czech Lands was conditioned by the general unevenness of social and economic circumstances in other parts of the monarchy. Initially they resulted from political changes instituted by the Habsburgs after their suppression in the Thirty Years War of the aspirations for political autonomy by the estates or "centrifugal interests" in one sense. Consequently the rule of the Habsburgs government to a large extent delimited central and peripheral regions, both in political and economic sense. Absolutist government thus shaped interregional relations in the Habsburg monarchy. On the other hand the continued existence of a multinational society also created a specific milieu which in turn influenced the articulation of the relations between the center and the periphery of the Monarchy. This aspect we see clearly in respect to the similar situations in the "core regions" of Western Europe and perhaps also in the rest of the so-called "semiperiphery" in Central and Eastern Europe. 11)

Thus relegated to a politically peripheral position, the Czech Lands experienced economic neglect and an inability to develop their full economic potential. After the 1740's, political and economic changes in a Central European framework and a change in Habsburg economic policy toward Czech Lands created more favorable conditions for the growth of industrial production and for people developing better living conditions in the countryside. More dynamic demographic processes (increase in number of marriages and births) were part of it all. The Josephinian state by abridging serfdom created opportunities for people to move to towns and to regions where they could more easily earn their living, as for example in those parts of the country where new mechanized textile enterprises were flourishing. 12) We can roughly describe this region as a broad belt of territory including both sides of the watershed between Bohemia and Moravia and as another belt through the mountainous region along the

northern borders of Bohemia, Moravia and Austrian Silesia. In addition to this overwhelming textile production, the entrepreneurs turned their activity to other fields like glass production. In the West of Bohemia, in the Šumava mountains, numerous villages began to undertake glass manufacture even before the end of the 18th century. But such activity little affected either urbanization or the structure of society. Only later in the 19th century, social structure and the character of industrial production changed, as a result of such new enterprises as food processing and the manufacture of machine tools and transportation equipment. These economic innovations consequently accelerated urbanization and transformed demographic development. ¹³⁾

The transition to a capitalist society was slower and less intensive in Central and Eastern Europe as opposite to its Western parts with regard to the structure and functions of the urban network. Inequalities among European regions are visible when we judge the position, the roles of the towns in the society and their political and economic influence. Urban society in general and the bourgeoisie in particular were less influential and the powers of self-government were limited. The reasons for this situation may be discovered through an analysis of "provincial centres" and by regional comparison.

Central Europe represents a region of considerably dense urban networks in which small towns and towns of medium size prevailed. We find a similar situation in certain parts of Germany, as in the regions around Nürnberg or Würzburg, or in Saxony and Silesia. There in comparison to Eastern Europe the percentage of urban population in society was comparatively high, and the urban functions of the network of towns were very intensively developed. But, in comparison with the countries of northwestern Europe, those, in Central Europe, had fewer large urban centers and a less dynamic growth of towns. ¹⁴⁾

The definition of the urban network in practically all European regions was founded on the system of medieval privileges, judicial status respectively, and differed from region to region. To understand the institutional aspects of any classification of towns in most regions of Central Europe, one must recognize what constituted an urban community was defined by the crown. Also the statistical data for individual regions during the 19th century are often not directly and fully comparable. Even in respect to this problem we can refer to A.F. Weber. ¹⁵⁾ Nevertheless we are able to ascertain that population which might be considered as urban. At the same time, the principal means by which we try to conceptualize and understand urban history remains our comparison of statistical and demographic data on one hand with social urban functions on the other. ¹⁶⁾

I agree with G. Granasztoi that modern towns in Central Europe are the descendants of medieval towns and small towns. Their original character is to be found, he contends, in a certain political autonomy, type of social life and economic and cultural function. Besides, all institutions respected the different situation of towns and the laws that distinguished them from the villages. Although Granasztoi studies only those urban centers which attained at least 3 000 inhabitants, a search for their destinies in later periods (18th and 19th century) verifies his presumptions. ¹⁷⁾ We can support these conclusions through studies that produce comparable results by an analysis the whole complex of urban networks, respectively of centers considered as institutionally urban, with a view to determining their situation during the 19th century.

Already by the end of the 16th century, within the Czech Lands was a lively and stable network of about 540 towns and small towns, which did not basically change until the middle of the eighteenth century. ¹⁸⁾ Therefore we consider that the medieval urban network became the basis for the further evolution of towns including the structural responses to

social change. The Thirty Years War was an important turning point for the towns as for the region as a whole. Demographic investigations and social-economic analysis suggest that the economy of these towns was slowly growing in a differentiated way as was the urban population.

In the Czech Lands, the regions traditionally connected with non-agricultural production, especially textile production, appeared to be economically delimited quite soon, already in the second half of the 18th century. This was the result of better conditions for economic growth created by the Viennese government in order to replace the economic potential of Silesia, definitively lost after the war with Prussia. Even before the Industrial revolution began, a more intensive development of towns took place in economically more active regions, where a group of towns, which displayed a considerable increase of inhabitants, emerged. The growing percentage of urban population in Bohemia, as well as other demographic data, point out the considerable density of settlement not only in absolute numbers, but also in comparison with other regions. 19)

Of course we find a greater share of urban population in Western European countries, especially in England and the Netherlands. In France, only if we disregard regional differences, would the average urban share of population have been comparable with Bohemia. 20) Bohemia surpassed the European as well as the all-Austrian average and had a greater percentage of urban population than Hungary, the Austrian Lands and most parts of Poland. 21) The percentage of urban population in regions in the east and northeast of Europe was considerably lower. 22)

Another question is the density of the settlement in general and the total number of urban settlements in particular. The very slow growth in this number already noted from 1762 to 1830 (from 244 towns and 288 small towns to 287 towns, 114 suburbs and 277 small towns) did not mean that new

centers were founded, but that transfers continued within the categories of small town and of town. The relatively high density of urban settlements generally, that means towns out of their functions, contrasted with the fairly rare appearance of larger urban centers.

We have to evaluate this data, while taking into account the character of the settlements as well as their size and economic and other social functions, all of which are not always comparable and quantifiable. The most explicit example is to be found in the Polish towns, which were exceptionally numerous but generally of a very small size and with a poor quality of urban functions. 23)

The Czech Lands also had a rather high density of urban settlements, which contrasts with the fairly small number of sizable towns. Yet in 1843, the Czech towns had on average only 2562.7 inhabitants; and apart from Prague only two towns exceeded ten thousand inhabitants, namely Cheb and Liberec. Both were located in mountain regions with mechanized industries and a predominantly German population. In the third and fourth decades of the 19th century, we notice a transfer of industrial production toward the interior of Bohemia, that is to say to mainly Czech regions. The structure of industrial production was changing, in favor of the development of the iron and steel, engineering, and mining industries. These decisive changes increased the opportunities for more Czechs to participate more intensively as entrepreneurs or employees in manufacturing, finance and transport and thus promote changes in the structure of Czech economy which advanced the new industrial society. That is also the reason why in 1890 Bohemia already had 26 towns of over ten thousand inhabitants, and Moravia with Austrian Silesia had another 16 such towns. In a period of about fifty years Czech towns had a 95 % increase in population and on average they reached 4724.7 inhabitants. 24)

The descriptive part of the so called Stable Cadaster

from 1840's helps to show the concentration and diversity of institutions and enterprises located in often quite small towns. ²⁵⁾ The situation of the Czech towns and of urban society can be studied and evaluated by my opinion on the basis of the destinies of "provincial centers" and towns with over ten thousand inhabitants. Many centers of provincial administration did not share in the dynamics of economic growth and industrialization in the second half of the 19th century and eventually lost their administrative functions (Loket, Kouřim). But, the new industrial settlements were founded on only a limited scale. Among the 26 biggest Czech towns, only one grew out of united villages (Varnsdorf), and only two developed out of small private towns (Kladno, Aš), thanks to dynamic industrial development. Six towns were originally private (Duchcov, Teplice, Rumburk, Česká Lípa, Liberec, Pardubice) and all seventeen were old royal cities. ²⁶⁾ Their position was determined by their size, by the density of the settlement, and by their economic function. Rapidly growing settlements markedly stimulated by industrial development had not yet overtaken the old provincial centers, although since the second half of the 19th century, the railways facilitated new wave of urbanization. ²⁷⁾ The initial refusal of some local authorities to allow main line railways to pass through their cities contributed to the decline of these cities and their importance in the urban network (Chrudim, Kutná Hora, Kroměříž). The whole urban network was constantly dominated by Prague, the traditional historical center, which in the middle of the 19th century exceeded 100,000 inhabitants and by 1890 reached 182,530. ²⁸⁾

The low frequency of larger towns in the Czech Lands is evident when we compare these lands with the regions of Western Europe. England experienced a similar situation already at the turn of the 17th and 18th centuries. In 1851, its urban network included 13 towns with over one hundred

thousand inhabitants. The situation in the Netherlands was similar in the percentage of inhabitants residing in large towns, as well in the number of large towns. By the middle of the 19th century, France had 58 towns larger than twenty thousand inhabitants and six towns with over hundred thousand inhabitants. As one moves to the east in Europe, the number of larger urban centers decreased rapidly. For example Congress Poland had three towns over 10,000 inhabitants from 1816 to 1825 and five towns of this size in 1897. ²⁹⁾

Determining the total number of urban centers in general, or centers of a certain size in particular is only a part of gathering the information needed to understand the asymmetry of European urbanization. Czech towns fulfilled a number of functions for the regions they served. Specific features of Czech urban development are better understood when we take into account the size of these regions, the density of urban settlements, and character of the area served by each town. In Bohemia in 1830, one urban settlement served 180.9 km², and one town of over five thousand inhabitants served 2,885 km². The increase of the number of the towns exceeding 5,000 inhabitants meant that in 1890 one town of this size served an area of only 811 km². From this point of view, we can see that diversified structure of the urban network, which served Bohemian region, and fulfill the functions demanded of it at by an increasingly industrialized and educated society. ³⁰⁾

The character of urban settlement and social and economic development in the Czech Lands resembled that in neighboring central European regions, especially Saxony and Prussian Silesia. The position of the Czech Lands in the Habsburg monarchy was shaped partly by the extent and rate of social and economic growth, by the wealth of natural resources, and by the size and skill of the labor force. On the other hand, the social structure was not fully developed, because the Czech bourgeoisie was less numerous and financially weaker in comparison to that in Western Europe or even in Germany or

Austria. A concern about continued national existence and efforts to promote national revival had preoccupied the Czech intelligentsia and middle classes.

At the same time a number of external forces were at work - the attitude of the Austrian government, and the economic relations with other parts of the monarchy and with other regions of Europe. Czech cities became the crossroads where its population as well as the local administration faced most of the problems. ³¹⁾

Czech towns grew constantly, though sometimes very slowly. When we evaluate the situation in the first half of the 19th century, we note, that they had a number of urban functions in the field of administration, the economy, and social and cultural life. Nevertheless urban communities were not active enough in social and political field. These circumstances were felt strongly after the defeat of the revolution in 1848. Only in the second half of the century urban society received new impulses in the context of dynamic social and economic changes, which was the result of efforts to persuade the Habsburg government to change internal politics in 1860's. Since the Czech bourgeoisie slowly overcame political crisis in the middle of the century it began to participate more intensively in economic life and all classes of urban population became more active in social, cultural and political life. Czech towns gradually became modern centers of economic and cultural life in an industrial society. In the last twenty years of the century, they definitely became independent and dominated their agricultural hinterland and local markets. ³²⁾

Only in the second half of the 18th century did the Czech Lands began to built up their position as the industrial core of the monarchy. In the first half of the 19th century, the Czech Lands reached an important position in the economy of the Empire, but only in the second half was Czech economy by historians judged to be crucial to the power and prosperity

of State. The third quarter of the 19th century is considered to be of vital importance for promoting further economic and social changes. Industrialization proceeded rapidly, with Czech textiles, glass production, the mining industry foremost. In the production of porcelain, beet sugar, flax and wool textiles, Czech producers had almost a monopoly. ³³⁾ The Czech Lands were the leading producer of cash crops, and cattle bearing was also considerable.

Despite having attained a leading position in the industrial production of Austria-Hungary and despite an important part in the food production and processing, the Czech Lands remained politically a peripheral region. The answer to the question of why they did not manage to escape from this politically peripheral position would require a deeper insight into the development not only of the Czech political and cultural life but of Czech social and economic structure. Also necessary is an analysis of Habsburg policy with respect to Slavonic nationalities and the causes of the failure of Czech efforts to encourage the Habsburgs to organize the Empire as a federalized state with representative government.

Thus, we can conclude that among European regions the Czech Lands may serve as a specific example of urban development, which was somewhat retarded in comparison to the core regions of Western Europe (we see it in the development of urban population, in the sum and size of vast cities). This difference never disappeared. The reason of this, I believe, lies in a different pattern of urban networks and in a different type of urbanization whose roots are deep in earlier historical development.

In the Czech Lands, the urban system developed out of a rather dense network of small urban settlements, which in turn facilitated the emergence of an "urbanized region". Here the level of urbanization is defined by the average area served by one urban settlement and by other data indicating

not only the percentage of urban population and of urban settlement in the society, but also the role and prestige of urban centers in political and economic life.

Similar types of development may be found, as we have mentioned, in some parts of Central Europe (Silesia, Saxony, Bavaria, Austria), and in some regions of France. The primary reason for such development in the Czech Lands was that there were no suitable conditions for the development of large centers. But needed urban functions were nonetheless fulfilled by the existing network of small centers. I am convinced that those historically formed patterns of urbanization in the Czech Lands influenced development in the 20th century and will continue influence future urban planning.

There is a consensus among urban historians that the size of the town defined by its number of inhabitants conditions the character of its urban functions. Therefore the number of those larger and large towns may be quantified and used as a sign of urbanization in the region they serve. What role in society had those provincial centers which in West European conditions would be considered to be small towns? The number of those towns in Czech conditions was quite large and each functioned as a model of urban life. After all, they had more distinctly urban character than populous settlements of some regions of Hungary or some provincial centers of Poland. 34) The activity in agriculture of urban residents in Central and Eastern Europe gave to these towns a more agricultural or mixed character than was found in towns in the west. But it seems that towns in European central regions were less agricultural, than those to the east, or at least during the second half of the nineteenth century were losing its rural character more rapidly. Even here we see regional differences between Bohemia and Moravia, and between Czech Lands and other neighboring regions as well. In order to evaluate the level of urban development in the Czech Lands, we should take into account the density of the urban settlement, at the

same time as we look at structural differences in the urban network.

Urban development in Central regions of Europe occurred in rather specific ways. Their comparative study still brings new ideas, new viewpoints, and new questions. Thus, when discussing aspects of regional development and interregional relations, it is necessary to make comparisons of urban development.

NOTES

- 1) Adna Ferris Weber, The Growth of Cities in the Nineteenth Century. A Study in Statistics., Cornell University Press, Ithaca - New York, 1967 (third reprint, first published in 1899).
- 2) Robert E. Dickinson, The West European City, a geographical interpretation, London 1961; and from the same author City and Region, a geographical interpretation, London, 3rd ed. 1966; Erwin Anton Gutkind, International History of City Development, New York, Free Press of Glencoe, 1964-1968.
- 3) Dean S. Rugg, Eastern Europe, Longman, London New York, 1985; Paul M. Hohenberg and Lynn Hollen Lees, The Making of European Urban System, 1000-1950, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London England, 1985.
- 4) Jan de Vries, European Urbanization, 1500-1800, London 1984; György Granasztoi, L'Urbanisation de l'espace danubien, XVIIe - XVIIIe siècles., Annales E.S.C., mars-avril 1989, n. 2, pp. 379-399.
- 5) Comp. G. Rozman, Urban Networks in Russia, 1750 - 1800, and Premodern Periodization, Princeton 1976. Nevertheless it would be more appreciated to see the tables giving a deeper insight in a comparison of the Central Europe and other European regions, than comparing it with China and Japan.

- 6) Comp. Immanuel Wallerstein, World-Systems Analysis. The Second Phase, in Review, vol. XIII, No 2, Spring 1990, p. 287.
- 7) Comp. f.e. Immanuel Wallerstein, The Capitalist World-Economy, Studies in Modern Capitalism, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, p. 95-118; and The Modern World-System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750, Studies in Social Discontinuity, Academic Press, New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco, 1980, p. 179-241. Following discussions were published mainly in a quarterly "Review", and often mentioned in recent historiography.
- 8) Hans-Heinrich Nolte, The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times., Review, IV, 1, Summer 1982, p. 30 f.
- 9) For the Nolte's concept of internal peripheries comp. proceedings of an international symposium "Internal Peripheries in Europe", Hannover 1988.
- 10) Comp. latest summarization of the concept in the quoted article of I. Wallerstein, (1990), p. 287-293.
- 11) For the use of the term "semiperiphery" and "periphery" comp. Nolte (1982), p. 25-34, and Nolte (1988).
- 12) In the last two decades of the 18th century the average yearly increase of the sum of population was only about 1 ‰, and a migration of population to the growing industrial centers just began.
- 13) Comp. Přehled dějin Československa I/2, Academia, Praha 1982, p. 240-246, 436; O.Placht, Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století, Praha 1957, p. 81-86; L.Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965, p. 19, f. 79, f; E.Maur, Populační důsledky třicetileté války, Historická demografie 12/1987, Praha 1987, p. 143-147; E.Čáňová, Populační vývoj od polo-
- viny 17. do konce 18. století, Historická demografie 12/1987, Praha 1987, p. 155, 168, f.
- 14) Small town in older terminology borough defined by right to hold markets. The same can be said of tendencies in demographic development in general: similar to the leading European countries, but less dynamic. Comp. M.Reinhard, A.Armengaud, J.Dupaquier, L'Histoire générale de la population mondiale, Paris 1968, p. 197 ff.
- 15) Comp. Weber (1967), p. 14 f.
- 16) Granasztoi (1989), pp. 380-381.
- 17) Ibidem, comp. also Hohenberg and Lees (1985), p.1 : "The answers to many questions about the nature of contemporary European cities lie in the medieval period, not in the modern industrial era."
- 18) Comp. Rostislav Nový, Městská síť v Čechách, in: Počátky českého národního obrození, Academia, Praha, 1990, p.33-43.
- 19) The total of population in the Czech Lands: 1780 : 3 995 548 and in 1830 : 5 880 853, while the percentage of urban population was in 1782 : 19.6 ‰ and in 1830 : 25.2 ‰. Comp. L. Kárníková (1965), p. 33, 329, f.
- 20) Comp. percentage of urban population in England, where in 1851 overpassed 50 ‰, France in 1846 : 24.4 ‰ (Weber 1967, p. 47, 68; R.Price, An Economic History of Modern France, 1730-1914, Macmillan Press, 1981, p.215).
- 21) Austria in 1843 reached 18.9 ‰ and 32.5 ‰ in 1890. Hungary in 1850 : 12.2 (comp. Weber (1967), p. 98, 101) and Polish Kingdom 16.3 ‰ after the urban reform in 1869/1870 (comp. Ryszard Kolodziejczyk, Burżuazja polska w XIX i XX wieku, Warszawa 1979, p.56-58).
- 22) Comp. de Vries (1984), p. 39. According to Rozman percentage of population in Russian Administrative Cities was both in 1782 and 1795 8.4 - 8.8 (see Comparative

- Approaches to urbanization: Russia, 1750-1800: The City in Russian History, ed. By Michael F. Hamm, The University Press of Kentucky 1976, p. 78), for Eastern Europe see Raino Pullat (1976), Gorodskoje naselenie Estonii s konca XVIII veka do 1940 goda, Tallinn, p. 21 ff. Pullat claims in 1782 for Russia 4.1 % and for Estonia 5 % in 1782 and 8.7 in 1863, 19.2 % in 1897; for Finland 5 % in 1820 and 7.4 % in 1870. Higher was the rate of urbanization in Lithuania (14.8 % in 1863).
- 23) Comp. S. Pazyre ed., Miasta Polskie w tysiacleciu, t. 1-2, Wroclaw, 1965-1967; Maria Bogucka, Henryk Samsonowicz, Miasta i mieszczanstwo polskie epoki przedrozbiorowej, Warszawa 1986.
- 24) P. Horská-Vrbová, Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost, Praha 1970, p. 182; L. Klusáková, Evropská města na prahu kapitalismu, Praha 1986, p. 91.
- 25) Stabilní katastr. Tabulární přehledy vceňovacího operátu, Ústřední Archiv Geodézie a kartografie, Praha.
- 26) Žatec, Chomutov, Litoměřice, Ústí nad Labem, Mladá Boleslav, Trutnov, Chrudim, Kutná Hora, Kolín, Příbram, České Budějovice, Písek, Klatovy, Plzeň, Karlovy Vary, Most, Cheb. For the status of towns comp. František Palacký, Popis království českého, Praha 1848.
- 27) Klusáková (1986), p. 90-93; Proměna středověkého města v "historické jádro" v období průmyslové revoluce, Sborník historický, 26, Praha 1979, p. 61-108.
- 28) While speaking of Prague we disregard that only in 1784 were united the four towns (Old Town, New Town, Hradčany, Malá Strana) which used to be administratively separated, having its own burgomasters and its own townhalls. Large industrial suburbs gained yet in late 19th century independent administration and a status of town.
- 29) Price (1981), p. 215; Pullat (1976), p. 22; Kolodziejczyk (1979), p. 58-61.
- 30) Calculated on the Basis of Tafeln zur Statistik der Österreichische Monarchie.
- 21) Comp. Otto Urban (1978), Kapitalismus a česká společnost, Praha, p. 53 ff; Otto Urban (1988), Die sozialen Verhältnisse in Böhmen und der Krieg von 1866, in: Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte in den Böhmisches Ländern und in Europa, Wien, München, p. 215-229; Horská-Vrbová (1970), p. 182, f.; Jan Havránek (1966), Die ökonomische und politische Lage der Bauernschaft in den böhmischen Ländern in den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Teil II, p. 96-134.
- 32) Comp. Urban (1978), p. 53 ff.
- 33) Comp. Nový (1990), p. 43; Horská-Vrbová (1970); Urban (1978).
- 34) Comp. Weber (1967), p. 13-19; 94-104.

Asymetrie urbánního růstu

(Úvahy o problému periferního charakteru urbánního vývoje v Českých zemích a ve Střední Evropě v 18. a v 19. století)

S h r n u t í

Stav současné urbánní historiografie dokumentuje nutnost srovnávacího a interdisciplinárního studia i jeho obtížnost. Mezi studii, které přinesly pozoruhodné výsledky je z demografického hlediska zajímavá práce Jana de Vriesa věnovaná evropskému vývoji a Granasztoiova regionální studie Podunají.

Granasztoi předložil srovnávací pohled na urbánní procesy v zemích rakouských, českých a uherských v podmínkách expandující habsburské říše od 16. - 18. století. Region, který v podstatě respektuje hranice historických zemí, vymezil geograficky vztahem k řece Dunaji. Hypotézu o dunajské oblasti, jejíž vývoj má mnoho společných faktorů, chce verifikovat selektivním zkoumáním procesu urbanizace. Hledal podobné formy, respektive podobný rytmus urbanizace a tím i opodstatnění své hypotézy o existenci tohoto historického regionu. Zabýval se rozvojem a strukturou městské sítě a postavením metropole v této síti. Srovnával podunajskou oblast s dalšími oblastmi Evropy, poměrně užitečně ovlivněn Rozmanovou klasifikací městské sítě. Jiný přístup zvolil de Vries, který analyzoval urbánní strukturu a demografický vývoj měst v rozdílných regionech v identickém období 1500 - 1800. Obě práce vypovídají o asymetrii urbánního vývoje, byť studium tohoto problému nebylo jejich cílem.

Příklad Českých zemí a Habsburské říše poukazuje především na politickou, sociální a mnohonárodnostní strukturu státu, která vytvářela odlišné podmínky pro vývoj společnosti, ve srovnání s národními státy západní Evropy. Pochopení a vysvětlení těchto procesů, podle mého soudu, vyžaduje určité zobecnění i teoretickou úvahu.

Snaha analyzovat systém světových mezinárodních vztahů vedla asi před patnácti lety k diskusi, která vznikla jako kritika developmentalismu i teorie modernizace a dosud neskončila. V této souvislosti vznikly úvahy o rozdělení světa na země centrální-nejpokročilejší ve vývoji a země periferní, respektive semiperiferní, na různém stupni zpoždění a svým způsobem na zemích centrálních závislé a na vnější oblast, mimo tento systém. "Analýza světového systému" formulovaná I. Wallersteinem ovlivnila diskusi o sociálně ekonomickém vývoji Evropy. Studium vztahu centra a periferie jako rámce pro vývoj komplexu společenských vztahů může mít svůj význam i

pro studium nerovnoměrného, asymetrického vývoje středoevropské urbanizace.

Česká historiografie poukazuje na relativně hustou městskou síť ve středoevropském regionu, respektive v Českých zemích, ale i na regionální rozdíly ve vývoji Moravy a Čech a srovnává je častěji se Saskem a Slezskem, vedle zemí rakouských. Její výsledky jsou zajímavé pro srovnání se závěry obou autorů. Zatímco ve srovnání se západoevropskými zeměmi je zaznamenán nízký počet velkých a větších měst a intenzivnější vazba na agrární zázemí, ve vztahu k Uhrám a k Polským zemím vyniká městský charakter zástavby i bohatost městských funkcí.

Jistěže velikost měst vyjádřená počtem obyvatel ovlivňuje charakter urbánních funkcí. Proto také je počet větších a velkých měst interpretován jako znak a měřítko urbanizace. Demografická analýza sama nám nepomůže vysvětlit úlohu srovnatelných měst, která nejen plnila funkce provinčních center a v podmínkách Českých zemí patřila k větším městům, ale do značné míry ovlivňovala charakter regionu. Úvaha o hustotě městské sítě, analýza její struktury by měla být součástí hodnocení úrovně urbanizace. Tento přístup logicky ústí ke komparaci, ke studiu regionálního vývoje i meziregionálních vztahů.

Jana Brabencová

VLIV MIGRACE NA VĚKOVOU A SOCIÁLNÍ STRUKTURU OBYVATELSTVA
MĚSTA NYMBURKA NA PŘELOMU 19. A 20. STOLETÍ

Zhruba od poloviny 19. století dochází v Čechách také v sociálním postavení obyvatelstva k zcela nové situaci, jež byla důsledkem radikálních změn, vyjádřených zavedením nových zákoných opatření, přestože tato v podstatě legalizovala již existující, a stále více objektivně nutně se prosazující jevy ve společnosti celé rakouské monarchie. Mimo jiné tím skončila i relativní uzavřenost vesnických sídel, z nichž přesídlení bylo dosud možné jen ve velmi omezené míře, a to nejen z důvodů právních, ale i ekonomických.¹⁾

Změny, které umožnily realizovat především ekonomickou přestavbu celé společnosti v průběhu druhé poloviny 19. století, začaly pronikat do celospolečenského dění již ve třicátých letech. Plně se však prosadily teprve po revolučních letech 1848-1849, jež znamenaly zásadní mezník v našich národ-

ních dějinách, a i když progresivní síly odešly z tohoto zápasu poraženy, byla monarchie donucena odstranit nejrozporuplnější právní normy, které bránily rychlému prosazení moderních výrobních vztahů a právně zajistit buržoazii rozhodování v některých otázkách ekonomických a státní administrativy.

Jedním z důsledků nastalých změn a zejména zrychlujícího se ekonomického rozvoje bylo hromadné stěhování obyvatelstva, a to i na velké vzdálenosti, především do oblastí, kde se prudce rozvíjela průmyslová výroba, a do velkých měst, jak uvnitř země, tak i mimo ni.

Protože proces prosazování moderních výrobních vztahů do života společnosti rychle postupoval, takže v průběhu sedmdesátých let již v Čechách určovaly vztahy společenské, zvyšoval se také počet migrujících. Už na počátku tohoto desetiletí začíná do té doby nezaznamenaný pohyb širokých mas obyvatelstva. Byl to především masový odchod nemajetného venkovského lidu ze zemědělských a starých neprosperujících textilních oblastí, v nichž převažoval ještě manufakturní a domácí způsob výroby. Důsledkem tohoto exodu byla jednak nejprve stagnace a posléze vyliďňování chudých, převážně zemědělských oblastí, kde následkem narůstajícího chudnutí méně majetných a hlavně nemajetných vrstev obyvatelstva v padesátých a šedesátých letech rychle rostla záloha volných pracovních sil. Na druhé straně docházelo k rychlému růstu počtu obyvatel v oblastech s rozvinutým průmyslovým zázemím. Je nesporné, že tam, kde došlo k pronikavým změnám v zalidnění, to byl především důsledek migrace, zejména vnitřní, neboť rozdíly vyplývající z přirozené měny obyvatelstva nemohly jeho počet v regionu natolik ovlivnit. A protože migrace hrály ve vývoji lidské společnosti vždy velmi důležitou úlohu, je tedy nezbytné zkoumat jejich vliv na vývoj populace, a to nejen v současnosti ale i v minulosti. Teritoriální pohyb obyvatelstva, v němž nejdůležitější místo náleží právě migracím, bývá obvykle dlouhodobý proces, který je proto nutno sledovat v delším časovém úseku, abychom zjistili jeho rozsah, strukturu

a sociální, ekonomické, kulturní i politické důsledky v určitém období a regionu. Je ovšem potřebné na tomto místě připomenout, že obecný charakter migračních procesů ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století v našich zemích byl již vysloven a proto úkolem dalšího výzkumu zaměřeného na tuto problematiku by měla být snaha rozšířit dosavadní poznání pomocí vhodně zvolených mikrosond.²⁾ Tyto práce by měly vycházet z dosud neprozkoumaného (nebo jen méně využívaného) pramenného materiálu. V uvedeném období jsou pro sledování migrace obyvatelstva a jejích důsledků velmi vhodným, ba jedinečným a dosud vůbec velmi málo využívaným pramenem sčítací operáty, které vznikaly v desetiletých cyklech při sčítání obyvatelstva od roku 1857,³⁾ kdy bylo poprvé ve smyslu prvního rakouského zákona o sčítání lidu ze dne 23.3.1857, č. 67 ř.z. provedeno sčítání obyvatelstva u nás na základě modernějších postupů spočívajících v částečném uplatnění nových statistických metod, především demografických.⁴⁾

V tomto příspěvku se zabývám analýzou imigrace a některými důsledky z tohoto procesu vyplývajícími pro sídelní jednotku, jakou bylo v roce 1910 okresní město Nymburk s více než deseti tisíci obyvateli. Výsledky této sondy jsou pak v další části porovnány s výsledky tří obdobných.⁵⁾ Ve všech čtyřech lokalitách tvořily průmysl a řemeslo významnou složku ekonomiky a převážná část obyvatelstva tam příslušela k sociální kategorii dělník, to jest ke kategorii velmi často migrující. Proto tyto obce mohly přitahovat, a jak také rozbor ukázal, přitahovaly velké množství pracovních sil, které spolu s rodinnými příslušníky měly významný podíl na početním růstu obyvatelstva ve všech čtyřech obcích, zejména v Králově Dvoře a Počaplech po roce 1890.⁶⁾

Základní otázkou, kterou měl výzkum zodpovědět, bylo ukázat podíl imigrantů na celkovém počtu populace ve sledované lokalitě a jejich původ, tzn. určit intenzitu imigrace a její zdroje. Proto bylo sledováno veškeré přítomné obyvatelstvo podle místa narození, což umožnilo četnost a původ imigrantů,

resp. směry imigrace, zjistit podle mého názoru nejpřesněji.⁷⁾ Dále jsem se zaměřila na zkoumání vlivu imigrace na věkovou strukturu u dvou nejpočetnější zastoupených sociálních skupin: samostatných a dělnictva. Obě kategorie tvořily převážnou část obyvatelstva a proto vybraný vzorek dostatečně charakterizuje situaci. Věková struktura byla sledována v pětiletých cyklech, zvláště u mužů a žen starších 15 let a podle délky pobytu v místě sčítání. Děti ve věku do 15 let jsou rozlišeny pouze podle pohlaví, na imigranty a narozené v místě. Kromě těchto dvou hledisek, úzce souvisejících s migračními procesy, byla sledována také sociální struktura celé společnosti obcí a struktura domácností jednotlivých socioprofesionálních kategorií. Členění bylo provedeno na základě socioprofesionální příslušnosti představitelů domácnosti k výrobnímu odvětví zemědělské /A/, průmyslové a řemeslné /B/ výroby, obchodní činnosti /C/, ostatní /D/, bez zaměstnání /E/ a úředníci /F/. Uvnitř těchto kategorií byli jejich příslušníci rozlišováni podle svého postavení v domácnosti (viz tabulky č. 5 a 6 v příloze).

+ + +

Město Nymburk, ležící v dnešním Středočeském kraji, mělo v roce 1910 880 domů, v nichž žilo 10 169 obyvatel.⁸⁾ Domy zahrnuté do analýzy měly 2 - 3 byty obývané téměř vždy stejným počtem domácností. Velikost bytů však nelze spolehlivě určit, můžeme pouze vycházet z dobové informace o dělnických bytech v tzv. Kolonii, kde pro své zaměstnance postavila koncem osmdesátých let dráha domky, které byly přízemní a měly čtyři byty o jednom pokoji a kuchyni.⁹⁾

Od roku 1870, kdy zahájil provoz nový na tehdejší poměry velmi dobře vybavený cukrovar, začíná průmyslový rozvoj města. Rozhodující obrat k jeho zprůmyslnění znamenal zahájení výstavby železniční trati Nymburk - Praha, zejména pak její uvedení do provozu na podzim roku 1873. Dosud neprůmyslový Nymburk se stal důležitou křižovatkou dvou hlavních doprav-

ních směrů, s mnoha pracovními příležitostmi, které dále znásobil vznik nezbytné opravárenské dílny pro železniční vozidla v roce 1874. Celkově silný rozmach průmyslu kladl vyšší nároky na přepravu nákladů po železnici a zároveň zvyšoval požadavky na opravy železničního příslušenství všeho druhu, takže i nymburské opravárenské dílny, které opravovaly i pro jiné dráhy, neustále rozšiřovaly nejen své provozy, ale i počet pracovních míst.¹⁰⁾ Přestože pracovní podmínky v dílnách byly těžké, byl o práci zde velký zájem a dílny představovaly vždy nejvýznamnější zdroj pracovních příležitostí ve městě. V roce 1910 zaměstnávaly dílny kolem 750 dělníků různých profesí a zhruba 50 osob administrativního a technického personálu.¹¹⁾ Určitá část obyvatelstva nacházela práci ještě ve vodárně, plynárně, mydlárně, pivovaru a sladovně, v různých řemeslnických dílnách, v obchodě a podobně.

Obecně platný jev pro období ekonomického vzestupu - příliv obyvatelstva a naopak v období stagnace nebo úpadku obvyklý odliv většího počtu obyvatel, případně pomalejší početní růst populace daný spíše přirozeným přírůstkem, se odrazil i ve vývoji Nymburka. Největší nárůst obyvatelstva spadá do období mezi sčítáním obyvatelstva v letech 1869 a 1880. Tehdy se počet obyvatel zvýšil o 2 330 osob, tj. o 74,6 %. Projevilo se zde tedy nepochybně a výrazně dokončení výstavby dráhy a vznik opravárenských dílen v první polovině 70. let. Ačkoliv pak docházelo prakticky stále k zvyšování výrobní i opravárenské kapacity, nebylo v následujících letech natolik rozsáhlé, aby vyvolalo výraznou imigraci a teprve dokončení nové vozovky v roce 1909 se opět projevilo výraznějším vzestupem počtu obyvatel,¹²⁾ na němž měla nepochybně výrazný podíl imigrace. Přesto však bylo v roce 1910 v Nymburce ze sledovaného počtu 8 242 obyvatel 4 910 narozených mimo město, tj. 59,6 %. Charakter imigrace a původ imigrantů ukazují tabulky č. 1 a 2 a zejména mapa zařazená v příloze.

Dosavadní výzkum¹³⁾ prokázal, že nejvyšší procento imigrantů pocházelo vždy z obcí soudního okresu, kam příslušela

Tabulka č. 1 Podíl imigrantů v Nymburce v roce 1910 (v %)

Místo narození	Úhrnem	V ě k			
		0-15	15 a více		
			celkem	muži	ženy
Mimo obec	59,6	8,8	50,8	24,9	25,9
z toho:					
v jiných obcích s.o. Nymburk	10,1	1,5	8,6	3,7	4,9
v jiném s.o. v Čechách	45,8	6,4	39,4	19,8	19,6
mimo Čechy	3,5	0,9	2,6	1,3	1,3
nezjištěno	0,2	-	0,2	0,1	0,1

i obec zkoumaná. Výjimkou nebyl ani Nymburk, kde v roce 1910 žilo 10,1 % imigrantů narozených v některé z obcí příslušných do nymburského soudního okresu. Poměrně silné procento příchozích také pocházelo ze sousedních průmyslových okresů poděbradského (5,9 %) a mladoboleslavského (3,1 %). Avšak ze zbývajících tří soudních okresů sousedících s nymburským, libáňského, královéměsteckého a novobenátského, které neměly rozvinutý průmysl, se přistěhoval jen zcela nepatrný počet osob. Výraznější směry imigrace vyjádřené 1,1 - 2,5 %, se vytvářely mezi soudními okresy již vzdálenějšími, ale rovněž se silným průmyslovým zázemím. Ve sledovaném období tedy s největší pravděpodobností docházelo k výraznější migraci obyvatelstva především mezi lokalitami s rozvinutým průmyslem, vzdálených od sebe zhruba do sedmdesáti kilometrů, a čím byla vzdálenost větší, klesalo procento imigrantů. Imigrace z míst, kde se průmysl podílel jen velmi málo na ekonomice regionu, či vůbec chyběl, nebo z oblastí průmyslově rozvinutých, ale již více vzdálených od zkoumané lokality, měla již mnohem menší intenzitu a byla spíše náhodná. Teritoriální původ veškeré imigrace byl ale vždy velmi rozsáhlý, rozložený prakticky po celém území Čech. Šíře územního rozsahu byla nesporně do značné mí-

Tabulka č. 2 Podíl imigrantů narozených v některé z obcí nymburského soudního okresu (v %)

Obec	Imigranti	Obec	Imigranti
Bošín	0,1	Mečír	0,1
Bobnice	0,5	Mčely	0,2
Budiměřice	0,2	Netřebice	0,1
Čálec	0,1	Oskořínek	0,5
Drahelice	0,8	Skrchleby	0,4
Dvory	0,4	Straky	0,2
Hořátev	0,4	Sovenice	0,1
Hronětice	0,1	Šlotava	0,1
Chleby	0,3	Všechlapy	0,4
Jeseník	0,2	Vestec	0,2
Jizbice	0,1	Vlkava	0,2
Jíkev	0,2	Všejanya	0,1
Malé Kostomlaty	0,2	Zábrdovice	0,1
Velké Kostomlaty	0,5	Zbozičko	0,1
Kovanice	1,1	Kamenné Zboží	0,7
Kovansko	0,5	Ostatní obce, z nichž přišlo méně než 0,1 % osob	0,2
Křinec	0,3		
Lány	0,1		
Loučeň	0,3	Celkem (37 obcí)	10,1

ry závislá na počtu obyvatel zkoumané lokality a také na její ekonomické struktuře. Není pochyb o tom, že čím byla populace v regionu početnější, narůstal i teritoriální rozsah imigračních lokalit a v regionu s heterogenní ekonomikou mohl najít možnost uplatnění větší počet profesí než tam, kde dominovalo kupříkladu pouze jedno výrobní odvětví.

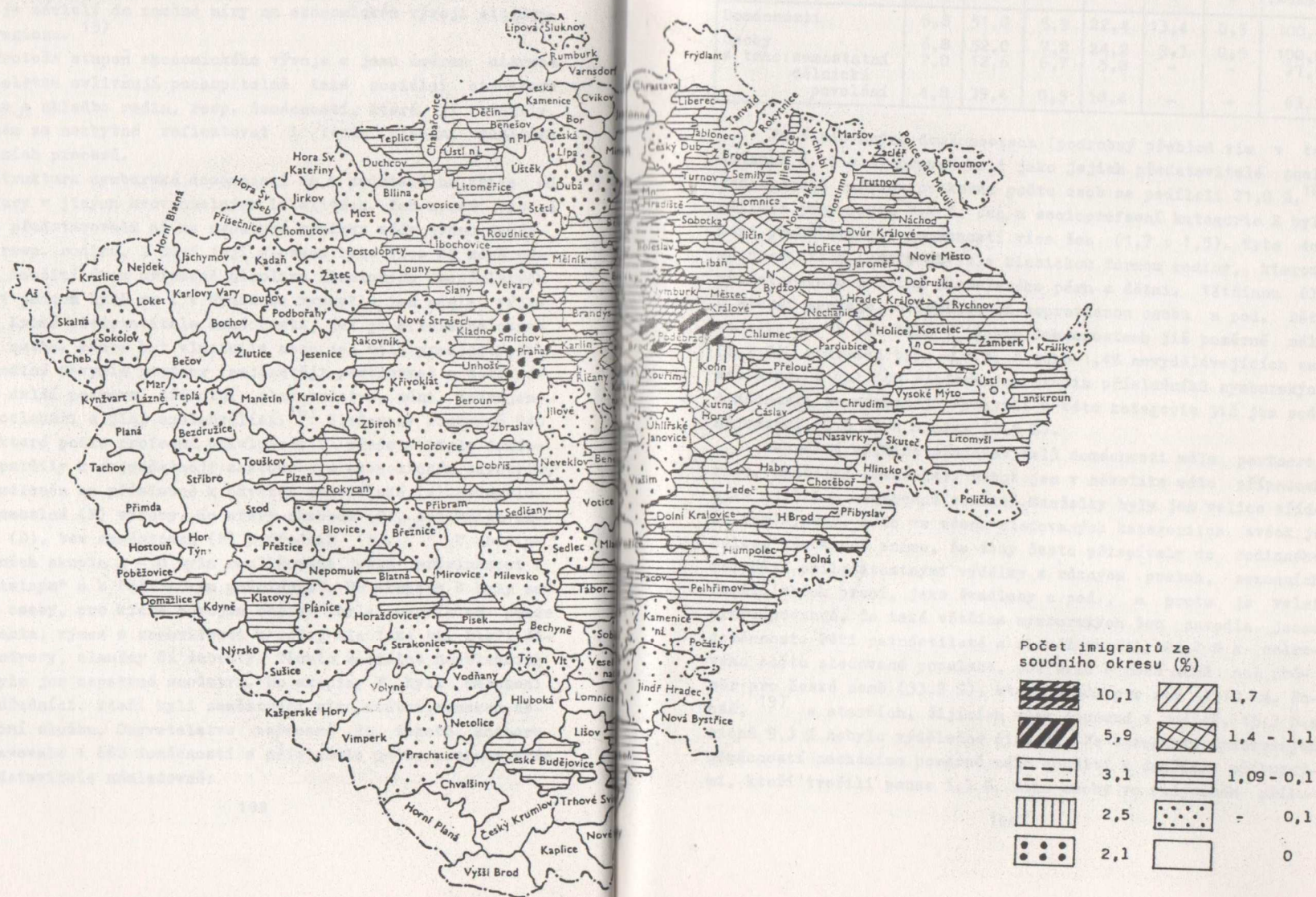
V regionu přitahujícím větší množství imigrantů, mohlo přistěhovalectví kromě populačního růstu ovlivnit i věkové složení obyvatelstva. Proto další část příspěvku je věnována zhodnocení vlivu imigrace na věkovou strukturu obyvatel imigrační obce starších 15 let a příslušných k socioprofesioním ka-

je rovněž jeho rozložení v jednotlivých věkových skupinách. Poměr imigrantů přistěhovalých v posledním pětiletí k příšlým dříve je závislý do značné míry na ekonomickém vývoji sledovaného regionu. 15)

Protože stupeň ekonomického vývoje a jemu úměrná migrace obyvatelstva ovlivňují pochopitelně také sociální strukturu regionu a skladbu rodin, resp. domácností, které ji tvořily, pokládám za nezbytné reflektovat i tento zásadní důsledek migračních procesů.

Struktura nymburské domácnosti se v podstatě nelišila od struktury v jiných srovnatelných lokalitách. Tak zvaná bytová strana představovala až na nepatrné výjimky vždy jednu domácnost, resp. rodinu, i když její složení bylo více či méně odlišné. Soužití dvou případně několika klasických manželských rodin v jednom bytě se i v Nymburce vyskytlo jen zcela výjimečně. Kromě představitele domácnosti, jak je oficiálně označována osoba, která byt vlastnila nebo jej měla pronajatý, žili v rodině obvykle partner (nejčastěji partnerka) a děti, méně již další pokrevní příbuzní, služebnictvo, učni, podnájemníci, nocleháři a jiní spolubydlíci. 16) Sledovaný soubor 6 940 osob, které podle profesní příslušnosti představitele domácnosti patřily k nejpočetnější zastoupeným ekonomickým odvětvím, byl rozčleněn na příslušné k odvětví zemědělské (A), průmyslové a řemeslné (B) výroby, do sféry obchodu (C), ostatních povolání (D), bez zaměstnání (E) a úředník (F). 17) U socio-profesních skupin A - D byla rozlišována ještě příslušnost k "samostatným" a k "dělnickým povoláním". Do skupiny E byly zařazeny osoby, pro které zdrojem obživy byla například penze nebo renta, výnos z nemovitosti a pod., ale také ti, kteří žili z podpory, almužny či žebroty. Těchto sociálně nejslabších však bylo jen nepatrné množství. Do skupiny F byli zařazeni pouze úředníci, kteří byli zaměstnání mimo státní, zemskou nebo obecní službu. Obyvatelstvo zařazené do tohoto souboru představovalo 1 682 domácností a příslušelo podle profese svého představitele následovně:

Původ imigrantů žijících v Nymburce v roce 1910

Socioprofesionální skupina	A	B	C	D	E	F	Celkem
Domácnosti	6,8	51,0	5,9	22,4	13,4	0,5	100,0
Osoby	6,8	52,0	7,2	24,2	9,3	0,5	100,0
z toho:samostatní dělnická povolání	2,0	12,6	6,7	5,8	-	-	27,1
	4,8	39,4	0,5	18,4	-	-	63,1

Ve sledovaných domácnostech (podrobný přehled viz v tabulkách č. 5 a 6) převažovali jako jejich představitelé zcela jednoznačně muži. Na celkovém počtu osob se podíleli 21,0 %, ¹⁸⁾ zatímco ženy pouze 3,2 %. Jen u socioprofesionální kategorie E bylo mezi představiteli domácností více žen (1,7 : 1,5). Tyto domácnosti však nebyly obvykle klasickou formou rodiny, kterou představovalo soužití manželského páru s dětmi. Většinou šlo o starší manžele, ovdovělou či neprovdanou osobu a pod. Děti ve věku do 15 let žilo v těchto domácnostech již poměrně málo (1,1 %), starších bylo 2,3 %, z toho 1,4% nevydělávajících samostatně. Z dalších sledovaných skupin příslušníků nymburských domácností se výrazněji vyskytli u této kategorie již jen podnájemníci (0,8 %) a služky (0,5 %).

Naprostá většina představitelů domácností měla partnera, resp. manželku (manžela), neboť jen v několika málo případech bylo zjištěno nesezdané soužití. Manželky byly jen velice zřídka zaměstnány, a to ve všech sledovaných kategoriích. Avšak je celkem všeobecně známo, že ženy často přispívaly do rodinného rozpočtu příležitostnými výdělky z různých posluh, sezonních zemědělských prací, jako švadleny a pod., a proto je velmi pravděpodobné, že také většina nymburských žen nevedla jenom domácnost. Děti patnáctileté a mladší tvořily 29,7 % z celkového počtu sledované populace, což bylo o něco méně než průměr pro české země (33,9 %), který uvedl pro rok 1910 A. Boháč, ¹⁹⁾ a starších, žijících však doposud v rodině, 15,3 %, z nichž 9,3 % nebylo výdělečně činných. Ve struktuře nymburských domácností nacházíme poměrně málo soužití s dalšími příbuznými, kteří tvořili pouze 1,3 %. Mimo osoby ve vzájemném příbu-

zenském vztahu žili v některých domácnostech ještě další spolubydlíci, i když jejich podíl nebyl nijak zvlášť výrazný. Bylo to jednak služebnictvo (2,4 %), a to téměř výlučně ženy (2,3 %), učni (0,9 %), podnájemníci (3,7 %), nocleháři (0,4 %) a ostatní členové (2,4 %), kteří byli obvykle v domácnosti zaměstnání, zejména v domácnostech samostatných, kam příslušelo 2,3 % těchto osob.

Polovina či přesněji 49,3 % osob zahrnutých do analýzy příslušela k typicky dělnickým domácnostem. Do odvětví zemědělské výroby náleželo 4,8 %, průmyslové a řemeslné výroby 39,4 %, do sféry obchodu 0,5 % a 4,6 % do socioprofesionální kategorie "Ostatní". Zařadíme-li k dělnickým domácnostem ještě ty, jejichž představitel vykonával některé většinou vysoce kvalifikované a z dnešního pohledu dělnické povolání,²⁰⁾ k nimž příslušelo 13,8 % osob, tvořili v Nymburce příslušníci k dělnickým domácnostem většinu obyvatelstva.

Základní struktura klasické rodiny - manželský pár a děti mladší 15 let - byla i v Nymburce poměrně často rozšířena o děti starší, ale téměř vždy svobodné, z nichž muži obvykle již sami vydělávali, avšak ženy, poněkud neprovdané dcery, nebyly z větší části v zaměstnaneckém poměru. Nebylo ani příliš častým jevem, že by se tyto dívky učily nějakému řemeslu či navštěvovaly vyšší školu. Pravděpodobně zůstávaly až do snatku v rodině a pomáhaly s domácími pracemi, případně příležitostně vydělávaly. Mezi jednotlivými socioprofesionálními typy domácností, resp. v jejich struktuře, byly určité rozdíly, které jsou vlastně významným hlediskem pro posouzení sociální situace vytypovaných skupin obyvatelstva (viz tabulku č. 6). Nejzřetelnější jsou rozdíly v poměru dětí mladších 15 let u dělnických rodin a domácností samostatných. Ty však do určité míry vyplývaly z celkové věkové diference rodičů (viz tabulky č. 3, 5 a 6). U samostatných totiž převažovaly spíše starší osoby, resp. jejich počet s přibývajícím věkem neklesal, kdežto stav dělnických domácností, kde rodiče byli již ve vyšším věku se prudce snižoval. Zhruba každá dvacátá domácnost

představovala tzv. rozšířenou rodinu, v níž žil ještě další příbuzný. Jen nepatrná část těchto osob byla výdělečně činná a tak toto soužití znamenalo ve většině případů sociální zajištění prarodičů ve stáří nebo nemocných. Tam, kde to poměry vyžadovaly a také umožňovaly, brala rodina do bytu ještě podnájemníka nebo nocleháře, aby si zlepšila rodinný rozpočet. Některé domácnosti poskytly příbytek dvěma i více osobám, ale byl to jev spíše výjimečný. Podstatná část těchto spolubydlitelů bytu připadala v Nymburce na dělnické domácnosti, zejména na průmyslových dělníků. V mnoha rodinách však nahrazovalo tuto formu vedlejšího výdělků soužití rodičů s již samostatně výdělečnými dětmi. Tyto tzv. skryté podnájemníky představovali hlavně svobodní synové. Jen velmi malé procento osob a v podstatě pouze na domácnosti samostatných nebo do skupiny E, připadalo na služebnictvo, učně či jiné spolubydlíci.

Příčiny uvedených forem soužití v rozšířené rodině je nutno vidět především v sociálně-ekonomických poměrech sledovaného období, pro něž byl typický nedostatek levných bytů, maximální využití veškerých prostorschných obývaní a nedostatečné sociální zajištění starých či nemocných osob se strany státu. Avšak nelze zcela opomenout vliv některých zvyklostí (např. bydlení učňů u mistrů) či příbuzenských vztahů, které vyvolávaly soužití dobrovolné a ctné.

+ + +

Analýza imigrace a některých jejích důsledků ukázala, že na přelomu 19. a 20. století přicházelo do imigrační oblasti nejvíce imigrantů vždy ze soudního okresu, kam lokalita (obec) sama příslušela. Značný počet přistěhovalých pak pocházel ze sousedních okresů, které měly významné průmyslové zázemí. Třetí zónu výraznější imigrace představovaly soudní okresy rovněž s rozvinutým průmyslem nacházející se však již ve větší vzdálenosti, zhruba v sedmdesáti kilometrovém okruhu od místa usazení. K výrazné imigraci ze vzdálenějších regionů docházelo už

jen zcela výjimečně. ²¹⁾ Ze sousedních okresů zemědělského charakteru se pravděpodobně určitý počet populace do průmyslového střediska za prací dopravoval, ale k přestěhování docházelo zřídka.

Podstatný příliv nového obyvatelstva byl vždy důsledkem vzniku velkého podniku nebo jeho jednorázového podstatného rozšíření. Postupné zvyšování stávajících pracovních možností dovolovalo i odpovídající stupeň imigrace, ale neumožňovalo již náhlý a výrazný populační růst v lokalitě. Avšak teritoriální původ veškeré imigrace tam byl vždy velmi rozsáhlý, rozložený prakticky na celé území Čech. Šíře jejího územního rozsahu byla nesporně závislá i na počtu obyvatel sledované lokality a na její ekonomické struktuře. Není pochyb o tom, že čím byl počet obyvatel vyšší, narůstal i teritoriální rozsah imigračního zázemí a v místě s heterogenní ekonomikou nacházel možnost uplatnění větší počet profesí než tam, kde dominovalo určité výrobní odvětví. Rozhodujícími faktory však tyto vlivy nebyly a proto je možné do jisté míry zobecnit, že v určitém specifickém typu imigrační oblasti (v analyzované obci), pocházela veškerá imigrace sice z dosti až velmi rozsáhlého teritoria, ale intenzita přistěhovalectví z jednotlivých soudních okresů závisela jednak na jeho vzdálenosti od cílové obce a jednak na jeho ekonomickém charakteru.

Imigrační procesy se odrazily nejen na populačním růstu, ale i v dalších sférách společenského dění sledované lokality. K důsledkům imigrace, které bylo možno analyzovat ověřit, patřil zejména vliv přistěhovalectví na sociální skladbu obyvatelstva místa a jeho věkovou strukturu. Výrazné zprůmyslnění znamenalo především příliv obyvatelstva příslušného k dělnickým profesím, které pak jako celek tvořilo v místě nejsilnější sociální skupinu. Rozbor zaměřený na zjištění sociální struktury populace ukázal současně i určité odlišnosti způsobu života jednotlivých socioprofesionálních kategorií, u nichž však v některých případech (např. soužití s podnájemníky a pod.) není možné spolehlivě určit, do jaké míry je pro ni specifický. Sledování vě-

kových struktur populace ukázalo věkové složení obyvatelstva v momentě sčítání a do určité míry i období nejintenzivnější imigrace. ²²⁾

P O Z N Á M K Y

- 1) V podstatě neomezený pohyb obyvatelstva umožňovalo jednak ustanovení o rovnosti všech občanů zakotvené v říšské ústavě ze 4. března 1849 č. 150 ř. z., §§ 23-32, zákon z 27. října 1862 č. 87 ř. z., v němž bylo uvedeno výslovné právo svobodného rozhodnutí státního občana o místě pobytu, a tzv. proslincová ústava z 21. prosince 1867 č. 142 ř. z. Z oblasti ekonomické to byl živnostenský řád uzákoněný cís. patentem z 20. prosince 1859 č. 227 ř. z. s působností od 1. května 1860. V praxi však bylo právo volného stěhování a usazování značně limitováno některými dalšími zákony a nařízeními, především obecním zákonem z 5. března 1862 č. 18 ř. z., zákonem o domovském právu, o chudinském zaopatřování a protituláckým zákonem. Podrobnější výklad o zákonodárství, které ovlivňovalo migraci obyvatelstva viz J. Brabencová, Příspěvek k základní činnosti státní politiky v oblasti migrace obyvatelstva v Čechách v letech 1850-1938. In: Politický systém a státní politika v prvních letech existence Československé republiky (1918-1923). Práce Historického ústavu ČAV C-1, Praha 1990, s. 296-345.
- 2) Nejzávažnější výsledky výzkumu migračních procesů v minulosti přinesly např. práce V. Mildschuha a J. Auerhana o stěhování obyvatelstva Čech podle dat získaných ze sčítání obyvatelstva z roku 1900 a 1910 in: Zprávy Zemského statistického úřadu král. Českého VII, 1, Praha 1905 a XXIV, 1, Praha 1916; L. Kárníkové, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. Praha 1965, 401 s.; J. Matějčka, Hlavní rysy vývoje územní struktury výroby v českých zemích v období

1848-1902, in: Slezský sborník 83, 1985, č. 4, s. 241-260 a další.

- 3) Některými možnostmi dalšího využití tohoto pramene se zabývá článek uveřejněný v časopise Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, Facultas philosophia - Historica 23, 1986, s. 143-153 "Využití sčítacích operátů k poznání vývoje jednotlivých obcí a měst" a studie J.Horejska "Vývoj Rožnova pod Radhoštěm ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století" v témže časopise č. 24, 1988, s. 71-94.
- 4) Obyvatelstvo bylo tehdy členěno podle pohlaví, náboženství, věku, povolání, civilního stavu; bylo rozlišeno na přítomné a nepřítomné. Pro četné nedostatky byl však tento zákon nahrazen novým ze dne 29. března 1869, č. 67 ř.z., který pak platil až do posledního sčítání uskutečněného v rámci existence monarchie v roce 1910. Základním objektem sledování bylo přítomné obyvatelstvo, zdržující se v místě sčítání k 31.12. příslušného roku. Zákon rovněž stanovil, že po prvním sčítání provedeném v roce 1870 s tím, že zachytilo stav k 31. 12. 1869, budou další sčítání prováděna v desetiletých intervalech k 31. prosinci. Sledováno bylo také obyvatelstvo domácí trvale i dočasně nepřítomné. Tyto údaje však nejsou příliš přesné a spolehlivé. Přítomné obyvatelstvo bylo rozlišováno především podle pohlaví, věku, náboženství, stavu, domovské příslušnosti a povolání, od roku 1880 byla ještě zjišťována obcovací řeč, byly zařazeny rubriky zaznamenávající stupeň vzdělání, kromě slepých a hluchých zjišťovaných již v roce 1869 měli být podchyceni také choromyslní a slabomyslní. Záznam o zaměstnání byl rozšířen na hlavní a vedlejší výdělek. Od roku 1890 bylo zaznamenáváno i místo narození sčítaného, údaj o zjišťování pohybu obyvatelstva v podstatě nejdůležitější.
- Kromě politického významu, který spočíval v zjištění počtu voličů, údajů pro vojenské či finanční účely a d., mělo sčítání lidu sloužit především jako důležitý základ sta-

tistiky, která by zachycovala různé oblasti společenského života v určitém období. Výsledky byly publikovány souhrnně pro jednotlivé země v "Oesterreichische Statistik".

- 5) Výsledky analýzy sčítacích operátů města Nymburka z roku 1910 byly srovnány s výsledky analýz provedených pro Beroun, Králův Dvůr a Počáplý; viz J. Brabencová, On some problems of the migration of population and its age structures early in the 20th century. HD 13, 1989, s. 193 až 227.

6)

Obec	Počet obyvatel						
	1850 ⁺	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Beroun	3 153	3 950	4 585	5 719	7 266	9 693	11 177
Králův Dvůr	555	346	375	525	625	1 522	1 675
Počáplý	243	189	220	264	279	504	1 918
Nymburk	2 845	.	3 124	5 454	6 659	7 843	10 169

+ obyvatelstvo domácí

- 7) Některé práce vycházejí při určování původu migrantů z data o jeho domovské příslušnosti. Avšak předlitavský zákon o domovském právu určoval domovskou příslušnost v prvé řadě podle domovské příslušnosti otce, případně matky. Proto se velmi často stávalo, že občan měl domovské právo v obci, kde v životě nebyl.
- 8) Do rozboru bylo zahrnuto pouze 746 domů s 8242 obyvateli, neboť sčítací operáty se nedochovaly kompletní.
- 9) Devadesát let dílen ČSD v Nymburce. Nymburk 1964, s. 21-22.
- 10) Tamtéž, s. 11, 19-22.
- 11) Poděbradsko III/2. Nymburk 1912, s. 318.

12) Přírůstek obyvatelstva města Nymburka v letech 1850-1910

Rok	Počet obyvatel	Přírůstek	
		absolutní	v procentech
1850	2 845	-	-
1869	3 124	+ 279	9,8
1880	5 454	+ 2 330	74,6
1890	6 659	+ 1 205	22,1
1900	7 843	+ 1 184	17,8
1910	10 169	+ 2 326	22,9

- 13) Viz tabulku č. 4; srv. též J. Brabencová, On some problems ..., mapové přílohy.
- 14) Tyto sociální skupiny tvořily ve zkoumaném typu lokalit vždy podstatnou část obyvatelstva. Je tomu tak i v případě Nymburka, kde bylo zjištěno sice jen 35,7 % starších 15 let příslušných k uvedeným sociálním skupinám (nebylo však možné provést analýzu u veškerého obyvatelstva). V Berouně příslušelo ke sledovaným sociálním skupinám 42,5 %, v Králově Dvoře 42,7 % a v Počaplech 51,1 %. Spolu s populací ve věku 0-15 let jsou podíly těchto vrstev vyšší v průměru o 20-30 %.
- 15) Srv. J. Brabencová, On some problems ..., tabulky č. 7, 8 a 9, s. 217-219.
- 16) Viz tabulky č. 5 a 6.
- 17) Nezařazené obyvatelstvo příslušelo převážně k nějaké výrobní kategorii, zejména to bylo zdravotnictví, církev, policie, četnictvo, školství, státní, zemětí a obecní zaměstnanci a pod.
- 18) Údaje o podílech uvádím v textu zaokrouhleně. Přesný poměr je zaznamenán v tabulkách č. 5 a 6.
- 19) A. Boháč, Změny v hospodářském a sociálním rozvrstvení obyvatelstva českých zemí. In: Sbírka přednášek pořádaných Českou společností národohospodářskou v období 1932-1933, XI. Praha 1933, s. 5.

- 20) Byly to osoby zařazené v tabulkách č. 5 a 6 ve skupině "Ostatní" označené D₁. Představitel domácnosti vykonával obvykle povolání strojvůdce či jiné kvalifikované povolání u státní dráhy. Podle dobové nomenklatury však tyto profese nepatřily mezi dělnické.
- 21) Výjimečným jevem byla imigrace do obce Počaply, ovlivněná jednorázovým přestěhováním cca 120 rodin z Teplic, odkud byl přestěhován celý provoz válcovny i s většinou zaměstnanců do Železáren v Králově Dvoře.
- 22) Intenzitu imigrace nelze však chápat absolutně, neboť údaje nezachycují osoby, které se před rokem sčítání odstěhovaly.

Tabulka č. 4 Podíl imigrantů ve sledovaných obcích v roce 1910 a jejich věková skladba v %

Místo narození	Beroun		Králov Dvůr		Počápy		Nymburk					
	ve věku		ve věku		ve věku		ve věku					
	c.	-15 15+	č.	-15 15+	o.	-15 15+	o.	-15 15+				
Mimo obec celkem	51,8	8,2	43,6	68,8	15,0	53,8	77,5	22,4	55,1	59,6	8,8	50,8
z toho v témže soud. okrese	9,9	1,8	8,1	21,9	7,0	14,9	16,6	6,5	10,1	10,1	1,5	8,6
v jiném s.o. v Čechách	39,9	6,1	33,8	41,3	7,2	34,1	58,6	15,7	42,9	45,8	6,4	39,4
mimo Čechy	1,4	0,3	1,1	5,6	0,8	4,8	2,2	0,1	2,1	3,5	0,9	2,6
nezjištěno	0,6	-	0,6	-	-	-	0,1	0,1	-	0,2	-	0,2

118

Tabulka č. 5. Podíl příslušníků nymburských domácností k celkovému počtu stádových osob

Místnost k výrobě mléka	Počet zaměstnanců		Počet dětí do 15 let		Počet dětí starší 15 let		Počet stádových osob		Počet zaměstnanců k celkovému počtu stádových osob		Počet dětí do 15 let k celkovému počtu stádových osob		Počet dětí starší 15 let k celkovému počtu stádových osob					
	č.	%	č.	%	č.	%	č.	%	č.	%	č.	%	č.	%				
A. zemědělství	138	0,40	0,05	-	0,33	0,43	0,13	0,07	0,04	0,24	0,01	0,03	-	0,12	0,03	0,01	0,10	1,39
B. průmysl a řemeslné	333	0,78	0,42	-	0,17	0,68	1,46	0,23	0,17	0,39	0,19	-	-	0,01	-	-	0,04	4,80
C. obchod	471	1,18	0,47	-	0,17	1,01	1,89	0,45	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,13	0,23	0,16	0,23	6,72
D. služby	872	2,33	0,20	-	0,09	2,10	3,21	0,71	0,37	0,16	0,94	-	0,07	-	0,29	0,32	0,94	12,56
E. ostatní	2,735	7,76	0,06	-	0,23	9,23	13,66	1,18	1,07	0,26	2,07	0,10	0,36	-	0,04	-	0,12	39,41
F. ostatní	3,457	1,41	0,24	-	0,23	11,42	16,87	1,89	1,44	0,23	3,21	0,19	0,43	-	0,23	0,23	0,23	31,27
G. ostatní	465	1,12	0,22	0,03	0,09	0,06	1,70	0,30	0,27	0,22	0,42	-	0,03	0,04	0,49	0,16	0,27	6,70
H. ostatní	34	0,09	0,01	-	-	0,09	0,16	0,09	-	0,03	0,04	-	-	-	-	-	-	0,19
I. ostatní	432	1,41	0,23	0,23	0,23	0,23	1,84	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	4,12
J. ostatní	494	0,98	0,14	-	0,03	0,78	1,33	0,29	0,19	0,06	0,48	-	0,01	0,01	0,48	0,17	0,22	0,66
K. ostatní	316	0,82	0,17	-	0,07	0,68	1,51	0,24	0,12	0,32	0,37	-	-	0,09	-	0,24	0,10	0,02
L. ostatní	980	3,08	0,22	-	-	2,91	5,00	0,26	0,33	0,07	0,40	0,07	0,49	-	0,30	-	0,38	0,03
M. ostatní	1,489	4,89	0,23	-	0,12	4,21	7,28	0,27	0,42	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	0,23	2,41
N. ostatní	647	1,51	1,72	-	0,03	1,15	1,14	0,64	0,45	0,24	0,99	0,04	0,10	-	0,47	-	0,74	0,01
O. ostatní	36	0,13	-	-	0,13	0,07	0,01	0,01	0,01	0,04	0,04	-	-	-	0,05	-	0,01	0,01
P. ostatní	6,940	21,02	3,22	0,03	0,71	19,03	29,45	4,20	3,05	1,45	0,24	0,23	0,89	0,05	2,34	0,46	3,69	0,26
Q. ostatní	4,378	14,33	0,88	-	0,47	13,48	21,77	2,10	1,69	1,17	3,13	0,17	0,45	-	0,44	-	1,85	0,23
R. ostatní	1,879	4,85	0,41	0,03	0,21	4,37	6,47	1,43	0,90	0,38	2,08	0,07	0,14	0,03	1,38	0,46	1,10	0,10
S. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
T. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
U. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
V. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
W. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
X. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Y. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Z. ostatní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

8/ Pevně zaměstnaní státní dráhy /strojířství a mes./ se vylučují z celkové sčítanosti zaměstnaných osob

Some implications of the migration of population of age and social structure of population of the town Nymburk at the turn of the 19th and 20th centuries

Summary

The author studied the extent and intensity of in-migration in the town Nymburk in Middle Bohemia, its implications of social status, occupational classification and age structure of the population of the town. The main source of data for this investigation there were the schedules of the population census conducted in 1910. Before 1874 Nymburk was only small centre of its agricultural neighbourhood, then it became industrial centre with the railway workshops and big in-migration. A large proportion of in-migrants came from villages of the Nymburk district as well as of another industrial towns and villages in Bohemia. The investigations author compared with another one for towns Beroun and Králův Dvůr and village Počáply.

Tabulka 6.6. Podíl alodovaných příslušníků vybraných demografických kategorií v jednotlivých socioprofesionálních kategoriích

Domácnosti příslušné k vybranému obvodu	Počet osob obvodu	Počet osob domácnosti příslušné k vybranému obvodu	Děti do 15 let		Děti starší 15 let		Ostatní profesionální		Úděl místní	Podíl místní	Nocle- háři	Ostatní spoluob- yvatelé
			15 let		15 let		profesionální					
			Y	D	Y	D	Y	D				
A. Země- dělnictví S	138	74,19	25,81	21,76	6,52	3,62	2,17	11,59	2,17	5,80	0,72	5,07
D	333	71,08	28,92	30,33	6,91	3,60	8,12	3,90	-	0,30	-	0,90
B. Průmysl a řemes- lnictví S	872	85,88	14,12	25,57	5,62	2,98	1,26	7,46	0,57	2,29	0,23	7,57
D	2.735	97,36	2,64	34,66	3,00	2,71	1,43	5,26	1,17	0,11	0,29	0,11
C. Obchod S	465	73,12	26,88	25,38	4,52	4,09	1,72	6,24	0,42	7,96	-	8,38
D	34	53,85	46,15	29,41	17,65	-	5,88	8,82	-	-	-	-
D. Ostatní S	404	58,21	41,79	22,77	4,95	3,22	0,99	8,17	0,25	8,42	0,99	10,40
D	316	79,36	24,64	33,23	5,38	2,53	2,53	8,23	-	1,90	2,82	0,31
E. Bez sa- mostatné činnosti S	960	88,21	11,79	36,15	1,88	2,40	0,52	3,33	4,04	2,19	4,17	0,21
D	647	63,56	36,44	12,21	7,11	4,79	2,63	10,66	1,55	4,95	0,15	0,46
F. Úřední- ci S	36	100,00	-	13,89	2,78	2,78	11,11	5,56	-	8,32	-	2,78
D	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

e/ Převážně samostatnými státními družby /strojířství a pošt/

S= Příslušní k samostatným
D= Příslušní k dělničkému povolání
ve vybraném obvodu
D= nevýdělní

Klaus Arnold

K SOCIÁLNÍM DĚJINÁM DĚTSTVÍ VE STŘEDOVĚKU

"Středověká společnost, již jsme zvolili za výchozí bod, neměla žádný vztah k dětství; neznamená to, že by děti byly zanedbávány, že by byly opuštěny nebo že by se jimi opovrhovalo. Porozumění pro dětství nelze zaměňovat za náklonnost k dítěti; odpovídá spíše vědomému respektování dětské specifčnosti, oné specifičnosti, jež kategoriálně odlišuje dítě od dospělého, dokonce od mladého dospělého. Takový vědomý poměr k dětství neexistoval. Proto také dítě patřilo, jakmile mohlo žít bez stálé péče matky, kojné nebo chůvy, společnosti dospělých a už se od ní nadále neodlišovalo."

Tento citát z Philippa Arièse objasňuje, proč od chvíle, kdy se objevila jeho kniha, je postoj středověké společnosti vůči dítěti všeobecně hodnocen jako kolísání mezi ignorancí, indiferencí a odmítáním. Arièsov názor, že k "objevu dětství" nedošlo před 17. stoletím, byl vyostřen Edwardem Shorterem, Lloydem de Mause nebo Elisabethou Batinerovou, kteří s ním

úspěšně pluli na vlně popularity tematu, až k formulacím, v jejichž důsledku je mateřská láska odbývána jako vynález novověku, časnější doby jsou obviňovány z lhostejnosti k úmrtí dítěte a jeho existence je líčena jako tíživý sen.

Střetnutí s extrémními pozicemi "psychohistoriků", odporujícími tak eklatantním způsobem zjištěním o epoše, jež je pro oblast sociálních dějin často spíše chudá na prameny, si může historik odpustit. Tížeji se mu akceptuje názor vyslovený Arièsem, že rodinný život obecně a dětský život zvláště se odehrávaly ve středověké společnosti zcela mimo veřejnost a že dítě nezaujímal ve světě dospělých žádné místo.

To je ale zcela jistě moderní předsudek, odvozený od ambivalence marginalizace v dnešní společnosti, vůči dětem vcelku spíše nepřátelské, a obzvláštní pozornosti věnované dětem v našich demograficky nestabilních dohách. Tudiž se zmateně ptáme: Vyskytovaly se vůbec děti ve vědomí středověké společnosti a byla jim na veřejnosti věnována pozornost?

Humanista Konrad Celtis vypráví ve svém popisu jednoho města na sklonku středověku, města Norimberka kolem roku 1500, následující epizodu: "Když císař Fridrich naposledy meškal v Norimberku a při té příležitosti dostal zprávu o mnoha dětech ve městě, tu přikázal, aby všechny děti do deseti let byly svolány v městském příkopu pod hradem. Celé město upadlo do veřejného jásotu a do všeobecné radosti; a matky se nevázaně oddávaly naději, že u příležitosti takové přehlídky děti dostanou od císaře velkolepé dary. Pozorovaly tudíž veselé obličejové děti, věnčily jejich čela, česaly jim vlasy a kadeřily je, všely jim na oděv medailonky, zdobily bílá a purpurová roucha zlatem a perlami a nevynechaly nic, co činí tento věk tak rozkošným a půvabným. Avšak císař, když spatřil tento zástup a dosyta se vynadával na toto nejnežnější shromáždění lidského pokolení, dal mezi děti rozdělit perník a marcipán, jichž je tento věk vždycky žádostiv, a poslal takto obdarované k jejich rodičům. Zároveň stanovil, že při jejich příštím střetnutí má být každému věnována stříbrná mince

opatřená jeho známkou, aby jí v jejich rodinách po dlouhý čas a po generace opatrovali jako poklad. Při této příležitosti bylo napočteno víc než čtyři tisíce dětí z početných rodin ..."

Norimberští kronikáři nás zpravují o tomto svátku dětí na konci května roku 1487 stejným způsobem; jako popud uvádějí, že císař Fridrich III. nejdříve naslouchal dětem u stánku pod velkou lípou na hradním nádvoří a potom je všechny pozval na "marcipán, koláčky, víno a pivo". Nápoje se nám zdají být málo dětské, nicméně nepodporují tézi, podle níž se ve středověku hledělo na děti jen jako na malé dospělé.

Že mohlo docházet i k výtržnostem, když si děti hrály "na něco jiného", se dozvídáme roku 1249, kdy dokonce papež (Inocenc IV.) považoval za nutné zjednat svou autoritou v Řeznu pořádek: Mniši a opat kláštera Prüfening si stěžovali, že mladí klerici a scholárové ve městě zvolí každoročně o vánocích jednoho ze svých řad za dětského biskupa, uspořádají hry s maskami a jiné, většinou nevhodné hry, dokonce vnikají do kláštera, přitom se k mnišům a obyvatelům zmíněného kláštera chovají neuctivě.

Děti se připomínají středověké společnosti, kdyby snad někdy na ně měla zapomenout, vskutku zřetelně. Zvláště bouřlivé události zůstaly v paměti nejen současníkům: Roku 1212 táhlo několik tisíc dětí a mládeže pod vedením chlapce Mikuláše z Kolína přes Alpy, aby z Janova po moři dosáhli Svaté země - s výsledkem, že část z nich skončila na středomořských trzích s otroky. Takové "dětské křížové výpravy" existovaly až do pozdního středověku: Roku 1458 vyrazilo mnoho set dětí ze středního a západního Německa s cílem Mont Saint-Michel v Normandii. Také děti, které následovaly "krysaře" z Hameln v Dolním Německu, čekal nejistý osud.

To, že události z Hameln přežívaly po celá staletí, ukazuje, že ztráta dětí nebyla lhostejná jen jejich rodičům. O tom, jak si lidé vážili dětí, vypovídá obraz, který tu můžeme pouze popsat, snad více než slova. Kronika Diebolda Schillinga nás zpravuje o požáru města Bernu v roce 1405 a ilustruje udá-

lost kresbou v rukopise, na níž pozorujeme měšťany, jak se zoufale pokoušejí hasit. Zatímco štafeta kožených měchů, jimiž se obyvatelé snaží ztlumit šířící se oheň, ustavičně, i když marně, dodává vodu, jsou další zaměstnání tím, že zachraňují z domů movitosti- truhly, kotle a peřiny. Ženy stojí stranou, pohromadě ve skupině před hradbou a příkopem, ruce sepjaty k modlitbě. Od toho odděleně, uprostřed domácího náradí, malá, téměř veselá skupina, děti: zachráněny.

Historikova zjevná angažovanost při interpretaci tohoto obrazového svědectví prozrazuje jeho nemalou snahu zpochybnit hodnocení podobná oněm, jež byla citována úvodem. - Co si ale sám středověk myslel o dětech?

+ + +

Zeptejme se těch, kterých se to týká !

"Kdo by se nepolekal a raději by nezemřel, když by byl postaven před volbu buď podstoupit smrt nebo ještě jednou vytrpět své dětství?" - pochybuje na počátku 5. století Aurelius Augustinus.

Zcela jinak zní otázka, již pokládá Erasmus Rotterdamský v časném 16. století ve své "Chvále bláznovství": "Kdo by nevěděl, že dětství představuje nejšťastnější dobu v lidském životě a pro všechny nejutěšenější?"

Mezi tak divergentními soudy o dětství, pocházejícími od významného církevního učitele pozdní antiky a od velkého humanisty počínajícího novověku, se otevírá široké spektrum. Je tu zároveň časový aspekt- oba výroky vymezují přibližně počátek a konec epochy, kterou označujeme jako evropský středověk.

Augustin a Erasmus byli učenci a klerikové; tak tomu bylo u převažujícího počtu autorů středověkých písemných pramenů k dějinám dětství; i když přinejmenším Augustin byl sám otcem jednoho dítěte. Takže tyto texty- výchovná naučení, medicínské traktáty, životy svatých, zpovědní příručky, právní texty, dvorská epika, mravní naučení a pravidla správného

chování, kázání, knížecí zrcadla stejně jako encyklopedické spisy - mají převážně normativní charakter a pocházejí, stejně jako spíše osobně zbarvené životní vzpomínky a rodinné kroniky, bez výjimky z literárně vzdělané horní vrstvy.

Jestliže přesto nejsme o dětství v "temném" středověku informováni hůře než pro bezprostředně následující staletí (až do 19. století), není to zásluha pouze velkého počtu textových svědectví. Výpovědi o dějinách všedního dne, o životě a smrti především středních a nižších vrstev vesnického a městského obyvatelstva jsou umožňovány pozůstatky, jež je možno vykládat za pomoci středověké archeologie a medicínské antropologie, stejně jako využitím demografického materiálu, který se nám - byť jen fragmentárně - dochoval od raného středověku.

Konečně je nutno poukázat na césuru, kterou i v poměru k dítěti znamenala christianizace: neboť předkřesťanská éra končí pro sever a východ Evropy teprve na přelomu tisíciletí.

Pojem a vymezení dětství podle věku pocházejí z antické tradice: "Infantia" a "pueritia" jsou odděleny césurou kolem sedmého roku života; dětství a jinošství jsou každé sedmiletým úsekem. Evropský středověk používal zcela podobných kriterií, platících i v moderní antropologii, jež nechává končit periodu "Infans I" výměnou zubů a ukončením vývoje řeči. Na počátku 7. století rozdělil Isidor Sevillský ve své encyklopedii lidský život na šest stupňů: "První věk, infantia, se rozkládá od narození dítěte až k sedmému roku ... Dítě se nazývá infans, protože dosud neovládá řeč (quia adhuc fari nescit); neboť dokud zuby nejsou ještě správně vyvinuty, nedostává se schopnosti jazykového vyjadřování ... Druhý věk je pueritia (odvozeno od purus, čistý), neboť dosud chybí schopnost plození; rozkládá se až ke 14. roku." V této souvislosti je třeba dodat, že podle dobového jazykového úzu může "puer" stejně jako "knabe" obecně znamenat "dítě".

Od antiky odpovídají v lékařské odborné literatuře jednotlivým životním fázím různé nemoci; údobí raného dětství

je dále rozdělováno do dvou fází: na dobu vlastní "infantie", nemluvnosti, trvající od narození až k sedmému měsíci, nebo na kojenecký věk - až do stáří dvou let, kdy (přibližně) končí kojení, a na dobu až do sedmého roku života. Názory pozdně antických lékařů Sorana a Galena, Arabe Avicenny a novopythagorejce Brysona byly šířeny, popularizovány především scholastickými encyklopedisty 13. století, Bartholomeem Angelikem a Vincentem z Beauvais. Bartholomeus označuje časový úsek, následující po prvních sedmi měsících, jenž se vyznačuje trvalou potřebou péče a trvá až do sedmi let života, jako věk zubů, "dentium plantativa".

Méně jednoznačně než césura v sedmi letech se dá vymezit přechod k době mládí (adolescencia). V této souvislosti nelze přehlédnout, že v teorii uváděné údaje o přechodu v době mezi 10. a 15. rokem života je třeba fakticky ztotožnit spíše s přechodem k věku dospělosti, ano, že přechod do života práce často začíná již mnohem dříve. Na otázku, zda můžeme mluvit o "dětské práci" ve smyslu průmyslového století, ovšem nelze paušálně odpovědět. Způsob tohoto přechodu, s ním spojená tvrdost a změna statutu; věk, v němž k němu postupně nebo náhle dochází - to vše závisí na vnějších životních podmínkách, na právním postavení, na příslušnosti k určité vrstvě; a nikoliv na posledním místě: na pohlaví.

Zvláště v literatuře v národních jazycích lze pozorovat, že vnímání toho a pozornost k tomu, co je dítěti v obzvláštní míře vlastní, se vyskytovalo ve středověku stále. Tento zájem o dětskou bytost a její subtilní pozorování lze konstatovat i pro biografickou a autobiografickou literaturu. Nelze však přehlédnout, že na toto dětské bytí jako na přechodné stadium na cestě k dospělému - a přesněji nejčastěji k mužskému hrdinovi - se bere zřetel především ve starofrancouzské a středohornoněmecké epice; k tomuto aspektu - pro děti často vypadající tak "staře" nebo alespoň "přemoudřele" - se ještě vrátíme.

V realitě právního a každodenního života docházelo k přechodu dítěte do světa dospělých relativně časně. Pouze děti do sedmi let platily podle římského a germánského práva za trestně neodpovědné; poté mají omezenou trestní odpovědnost a omezenou způsobilost k právnímu jednání. V germánském právu se nachází dítě pod mocí, ochranou a dispoziční pravomocí otce rodiny a je tak ve svém postavení srovnatelné se ženou; dívka totiž tento právní status neopouští nikdy, je během své výchovy připravována na roli manželky pod mocí muže, je socializována na svou trvalou právní nezpůsobilost.

Jako nejčasnější termín zletilosti je v staroanglickém právu uváděn sedmý rok života, avšak častěji, např. ve francském nebo staroislandském právu, dvanáctý rok. Toto pojetí sdílí i sachsenspiegel a magdeburské právo má formulaci: když dítě dosáhne 12 let, je zletilé". Jako termín, že dítě dosáhlo "svých let", to jest plnoletosti a zletilosti k manželství, se vedle toho uvádí 14., 15. a v pozdním středověku 18. rok života.

Kolem sedmého roku opouští dítě rodinný kruh, výchova přechází od matky na školu nebo učitele. To platí zcela obecně pro chlapce a zpočátku jen pro šlechtu a také jen tehdy, jestliže je dítě určeno k duchovnímu stavu; teprve v průběhu 15. století existují všeobecně přístupné městské školy; na venkově existuje možnost navštěvovat školu asi o století později.

Ve venkovském světě práce platilo ve středověku a také v následující době dítě do své pracovní síly od svého sedmého roku za natolik vyvinuté, že si mohlo začít - jako sirotek - samo vydělávat na živobytí. Dítě je buď povolná integrováno do pracovního procesu na otcovském dvoře, nebo jde jako pacholek nebo děvečka do cizí služby v městské domácnosti nebo pracuje na vsi v rozmanitých funkcích jako pasáček, přidavač, salašnice, pomocník při sklizni atd.

Časový úsek, kdy dítě přecházelo do světa práce dospělých a opouštělo rodinu, se dá na základě anglických pramenů

vymezit poněkud přesněji na dobu mezi osmým a třináctým rokem života. Z keltsko-anglosaské oblasti, z Islandu, Walesu a Irska, máme zprávy o zvyku dávat v osmi letech dítě na delší čas do jiné rodiny do pěstounské péče (fosterage) na vychování. Tato myšlenka také tvoří základ výchovy rytířského panoše na cizím dvoře, v západoevropském světě šlechty považované za čestnou.

Ve městském světě práce jsou chlapci dáváni do učení řemeslníkům a kupcům: "Když je dítě staré osm let, ať je dáno na řemeslo ..." U děvčat, jak se zdá, existovala ve všech vrstvách tendence přidržovat je k přípravě na jejich roli manželky a paní domu v domácnosti rodičů; přinejmenším to souhlasně doporučují všechny spisy o výchově. Příkladem, že tomu tak ale vždy nebylo, dávají čísla učebních smluv, uzavřených v Orleánsku mezi léty 1380 a 1450: 40 z 376 kontraktů se týká děvčat mezi 6 a 18 lety; přitom budiž konstatováno, že 63% všech dochovaných učebních smluv se týká polovičních nebo úplných sirotek. A učební léta nebyla žádná panská léta: ve smlouvách se mluví o "servir", o "sloužit".

Alespoň na okraji budiž připomenuto, že v raném a vrcholném středověku přinejmenším děti ze šlechtických kruhů velmi často vstupovaly do jiných "povolání", že totiž byly posílány do klášterů jako "pueri oblati" nebo vstupovaly do "dětských manželství"; takové zásnuby ovšem byly podle církevního práva dovoleny teprve po 7. roce. A na otázku, zda a v jakém věku je dítě schopno smrtelného hříchu, lidový kazatel Berthold von Regensburg ve 13. století odpověděl: "Jakmile má rozum ... a některé má v osmi letech více rozumu než jiné ve dvanácti ..."

Pokud jde o oděv dítěte, nedají se podle obrazových a písemných svědectví stanovit žádné pevné césury odpovídající věku. Kojenec je po svém narození pevně zabalen do plně a povíjanů. Toto zavínutí brání pohybu, o němž se lékaři domnívali - a po staletí to šířili - že je nezbytné k zesílení a narovnání končetin, bylo po jednom měsíci co nejvíce uvolněno a v průběhu následujících měsíců odstraněno. Samozřejmě i pro

malé dítě existuje vlastní oděv: mezi půl rokem a pěti - šesti léty to jsou pro chlapce stejně jako pro děvčata kratší nebo delší splývavé šaty s krátkým nebo dlouhým rukávem, někdy opatřené pásem. V dospělém šatu se děti horních vrstev objevují za reprezentačními účely již ve druhém roce a také v pokročilém věku. Přitom se relativně dlouho - až daleko do novověku - trvalo na dívčím oděvu i pro chlapce. Zdá se, že první oblečení kalhot mělo v životě chlapců velký význam: Felix Platter si vzpomíná, že k tomu došlo v šestém roce jeho věku, v neděli, a že kalhoty byly červené.

Naše vědomosti z oblasti odívání, stejně jako dětských her a hraček, pocházejí vedle písemných svědectví v první řadě z obrazových líčení. Jsou přitom zobrazovány téměř výlučně nikoliv děti tehdejší současnosti, i když to tak navenek často vypadá, ale je vypořádáno v první řadě dětství Ježíška, "dítěte božího" a jiných svatých dětí. Přitom se podařilo vytvořit, silněji od 15. století, pronikavé studie dětského vývoje a psychologicky procítěná zpodobnění vztahu mezi matkou a dítětem. I zde jsou odlišováni chlapci a děvčata podle druhu svých hraček: Děvčata si hrají s panenkami, chlapci s koníky a figurkami jezdců. Archeologie zachránila dostatek příkladů.

Tematu "Ježíšovo dětství" se chápe i duchovní literaturou. Od 12. století je Mariin život a dětství božského dítěte zdobeno nesčetnými detaily: Anglický cisterciák Aelred of Rievaulx medituje o "Ježíškovi ve věku 12 let" a mysticky vzrušené jeptišky se oddávají o vánových "jesličkách".

Svaté děti haglografie přirozeně daleko předbíhají svůj číselný věk: "podle let dítě, podle vtipu muž", jak se říká v legendě o jedenáctiletém Řehoři. Svatý Mikuláš je líčen již v kojeneckém věku jako asketa, který dvakrát týdně odmítal matčin prs, aby se postil. A svatý Guthlac byl podle svého životopisu z 8. století, jak se zdá, opravdový vzor cnoti: "Nenapodoboval ani kousky jiných chlapců, ani žvásty nevzdělaného lidu, ani, jak bývá v tomto věku snahou, různé ptačí

zvuky; spíše vlastnil vynikající důvtip, ukazoval stále veselou a vyrovnanou povahu ..."

To, co zde zaznívá v souvislosti s časně dokonalými světcí a hrdinskými zázračnými dětmi hagiografie, rytířských naučení a dvorské etiky, je motiv "puer-senex".

Zpět k počátkům dětství a jeho hodnocení ve středověké společnosti! Potomstvo lze vždy oceňovat ambivalentně: Při přebytném počtu a za hospodářské nouze znamená v první řadě zátěž. Pokusy zabránit mu a podezření, že takové děti byly zanedbávány, jsou nasnadě.

Na druhé straně znamená reprodukce také péči ve stáří, nástupnictví v povolání a pokračování rodové tradice. Neudivuje tudíž, že ve středověku také existují četné zprávy o přání mít děti a o cestách, jež vedly k jeho splnění. Zatímco církev myslela při neplodnosti nejdříve na ženu a do mešního formuláře přijala modlitby "pro sterilitate mulierum", existovala celá řada poutních míst, která vyhledávali muži a ženy odděleně nebo společně - a v tomto případě asi s větší vyhlídkou na úspěch -, aby si vyprosili splnění svého přání. V životopise Benna z Osnabrückeru z doby kolem roku 1100 se o jeho rodičích vypráví: "K jejich zármutku zůstávalo jejich manželství zprvu pět nebo více let bezdětné. V této nouzi se věnovali ještě více než jindy zbožným skutkům ... Avšak bezdětnost k jejich žalu trvala dále a jejich toužebné přání se stejně jako dřív nenaplnovalo. Nakonec, když už neměli téměř žádnou naději ... došli k rozhodnutí, že svěří svou domácnost přátelům, opatří se dostatečnými cestovními potřebami a vydají se do Říma ..."

Bezdětnost byla církví stylizována jako ideál jen ve spojení s celibátem. Zda mezi lidem existovaly nějaké představy v souvislosti s plozením, zůstává nejisté. Poukazy na to najdeme ve 12. století u Hildegardy von Bingen a silněji v "Nativitách" renesanční doby. Mně je známo jediné místo, kde si otec kolem roku 1400 vzpomíná na hodinu, místo a okolnost zplodění prvního, ne ale jediného syna, a to z pod-

nětu jeho smrti: Giovanni di Pagolo Morelli píše ve svých "Ricordanze": "E qui mi ricordava quando, l'ora e il punto e' l dove e come esso da me fu ingenerato."

O průběhu plození si mohou teologové představit jen to nejhorší: Lothar ze Segni, pozdější papež Inocenc III., mluví o tom, že dítě je přece počato v rozkoši a tělesné žádosti a tímto způsobem je poskvrněno hříchem. Zvláště nedochůdčata, ale i dvojčata byla tak vystavena podezření, že za svou existenci vděčí nemravným okolnostem.

S odporem mluví Lothar ze Segni také o vyživování dítěte v matčině těle nečistou menstruační krví; to však bylo 'communis opinio' lékařů a přírodovědeckých autorit: "Dítě se rodí ze semen, která mají protikladné vlastnosti. Jestliže je to chlapec, leží na pravé straně, jestliže je to děvče, na levé. V uteru je krmeno menstruační krví; takovouto slabou a nezdravou látkou je člověk na svém počátku udržován při životě", píše (kolem roku 1250) Bartholomeus Anglicus. Toto zařazení - chlapec vpravo, děvče vlevo - nacházíme i u jiných pozdně středověkých autorů, např. u Tomáše z Cautimpré.

Život začíná vstupem duše; toto 'animatio' nastává kolem 40. dne po oplození. Aristoteles a medicínská tradice jeho doby jmenovali naproti tomu jako dobu 'animatio' 40. den pro mužské plody, avšak 90. pro ženské. V církevním zákonodárství hraje tento okamžik svou roli vzhledem k stanovení trestu v případech úmyslného potratu: V penitenciálech Theodora z Canterbury ze 7. století se za uměle navozený potrat pyká během prvních čtyřiceti dnů jednorocním církevním trestem, po započítání animace jako za vraždu. Abortivní a kontrareceptivní prostředky byly známy po celý středověk a byly také používány.

Plodu se stejně jako novorozenci přiznává vlastní identita; lze to vyčíst z pečlivých pohřbů jak u pohansko slovanských sídlišť, tak i na křesťanských pohřebištích, a to v podobě pečlivých kamenných obložení nebo vlastních kamenných schránek.

Ve staroislandské, předkřesťanské společnosti leželo rozhodnutí o životě a smrti novorozence, stejně jako v Římě, v rukou otce: v "ausa barn vantni" zdvihl dítě ze země, dal

mu jméno a postříkal je vodou. Pak je matka poprvé nakrmila; poté dítě již nesmělo být zabito nebo pohozeno.

Pohled do Egypta, Indie a do islámské Arábie naznačuje, že při ritech následujících po porodu je přejímáno indogermánské dědictví. Dávka medu, již soucitná sousedka nakapala děvčeti určenému k smrti, o jehož život usilovala jeho pohanská babička, protože matka proti očekávání neprodila chlapce, zachránila tomuto děvčeti život; vypráví to v 9. století životopis svatého Luidgera.

Odložení dítěte znamenalo v severní Evropě před christianizací v každém případě jeho zabití. V první řadě byly postižovány znetvořené děti; o pohanských Pomořanech se však ještě ve 12. století píše v životopisu svatého Oty, že zde byla zabíjena všechna děvčata, zatímco mužští potomci byli v každém případě vychováváni. Již trochu "common sense" naznačuje, že takováto praxe se zdá být málo věrohodnou; výzkumy soudobých pohřebišť s vyváženým rozdělením pohlaví ve všech věkových skupinách ji činí zcela nepravděpodobnou. Tyto archeologicko - antropologické výsledky stejně jako demograficky využitelné prameny, které se vyskytují ve Francii a v Itálii od 9. století, spolu s tresty hrožícími od církevního a světského soudnictví činí zabíjení dětí, jež - jak se v některých výzkumech soudilo - mělo postihovat především ženské pohlaví, přinejmenším nepravděpodobným. Kde se stalo zabíjení dětí předmětem obžaloby a kde se dochovaly k tomu spisy, postihovalo stejně chlapce jako dívky.

Jak málo lze velký časový úsek evropského středověku nazírat jako vnitřně homogenní nebo statický, snad ukazuje postoj k odkládání dětí, jež se dotýkalo především postižených, nemanželských dětí nebo sirotek. V průběhu staletí se vytvořily rozličné, ale organizačně stále dokonalejší formy jejich umístění v klášterech nebo záměrně zřízených nalezišcích a sirotčincích. Děvčata přitom měla rozhodně horší šance přežít: Podle výzkumů Richarda Trexlera jsou dvě třetiny florentských 'gittatelli', kteří byli v 15. století svěřeny sirotčinci,

dívky; odpovídá tomu i míra jejich úmrtnosti u 'balie', to jest u kojných na venkově.

Jestliže na Islandu bylo zabíjení osiřelých dětí tolerováno ještě po přelomu tisíciletí, pak zvláště v městské společnosti pozdního středověku bylo do nejmenších podrobností upraveno poručení nad nezletilými dětmi. V této souvislosti nabývalo zcela konkrétního významu kmotrovství při křesťanském křtu. Za situace, kdy rodiče měli nepatrnou naději na dožití, přejímal kmotr vedle duchovních i hospodářské závazky. Jako kmotři přicházejí v potaz vedle příbuzenstva nejdříve užší kruh přátel, sousedé ve vsi a ve městě a často kojná, nakonec pak sociálně rovnocenní a podle možnosti i výše postavení. Nově narozené dítě je pokřtěno během několika málo dnů; pouze při ohrožení života následuje křest bezprostředně po narození. Neboť až do 12. století byli teologové závislí na Augustinovi toho názoru, že nepokřtěné děti propadají věčnému zatracení. Scholastika našla utěšující kompromis, že se pouze musí v "limbus puerorum" obejít bez božího pohledu.

Křtem získává dítě své jméno. V germánském světě a po celý vrcholný středověk je jméno současně rodovým jménem, umožňujícím svou formou poznat příslušnost k rodu nebo příbuzenstvu. Tato zvyklost se drží asi do 14. století a pak je - podle jedné domněnky pod vlivem žebavých řádů - vystřídána volbou jmen svatých. Předtím nebyla patrilinearita patrna prostřednictvím příjmení, nýbrž jmen či jejich částí obvyklých v otcově rodu. Starší tradice se drželi poté, co se jejich přání splnilo, i oni rodiče, o jejichž přání mít dítě a o pouti podniknuté za tímto účelem jsme se již zmínili výše: "Zanedlouho poté obdrželi syna, jemuž dali jméno, jež bylo obvyklé v jejich rodu, Benno". 'Stammhalter' (tento pojem zůstal dodnes platný) je i dědicem jména.

I v pozdně středověkém měšťanstvu zůstalo převládajícím patrilineární udělení jména. Například z 361 jmen udělených ve Florencii Trecenta pochází 48 % z otcovského a jen 20 % z

mateřského příbuzenstva. Mezi mužskými křestními jmény pochází dokonce 57 % z patrilineárního příbuzenstva. Přitom se zde vytvořilo pravidlo dávat prvorozenému křestní jméno jeho děda.

Zvláště při udílení ženských jmen však vchází do hry i zcela jiná motivace: Více než třetina všech se vyskytujících dívčích jmen jsou znovu použitá jména dříve zemřelých dětí téže rodiny. Toto pozorování lze učinit i na německém jmenném materiálu 15. století. Je to výsledek děsivé dětské úmrtnosti, jejíž celý rozsah teprve postupně nabývá pro evropský středověk zřetelných obrysů.

Ve Florencii je přitom zřetelně vyslovována myšlenka, že další dítě má nahradit zemřelé (v této souvislosti se používá termínu "rifare"). Ta se zakládá na předstávě, že žijící děti jedné "lineage" mohou nahradit zemřelé "in cambio - výměnou"; jinak: narození jednoho dítěte vymaže smrt druhého.

Náš poslední pohled tak platí značně pochmurnému aspektu "temného" středověku: objemu dětské úmrtnosti a metodám, jimiž je jí možno - přinejmenším číselně - zachytit. Zdůvodnění nutnosti takových zkoumání a prezentace jejich výsledků lze vidět mimo jiné v tom, že se musíme dozvědět, jaké mělo dítě šance pro socializaci ve své společnosti - a tímto způsobem se stát předmětem našeho zájmu. A nikoliv na posledním místě se dostává pozornosti "širokým vrstvám obyvatelstva", jež nemohly v bídě své každodennosti pomyslet na písemnou nebo obrazovou tradici svého života.

Pramenem našeho poznání jsou dětské hroby. Jestliže abstrahujeme od lidských osudů a metodických problémů, máme před sebou tato čísla:

1. Westerhus ve Švédsku (1100-1350) : Kojenecká úmrtnost 31 %; do 7. roku 50,3 %; do 14. roku 57,7 %; na pohřebišti jsou čtyři foety, řádně pohřbené.
2. Slovanská ves, 10.-12. století, čítající asi 60 obyvatel, Espenfeld v Duryňsku: Pohřebišťe: 54 kojenců (tj. 12,7 %); 156 dětí do sedmi let (36,7 %); do 14. věku života zemřelo 47,7 % dětí ve vsi.

3. Karolinské řadové pohřebišťe Lehenal-Dobrach v Horních Francích: 15 ženských, 19 mužských, 50 dětských pohřbů; 59,5 % zde narozených dětí nedosáhla svého 14. roku života.

A poslední pohled do záznamů, tentokrát z pozdně středověkého měšťanstva. Etablovaná střední vrstva, snad s dobrou lékařskou péčí, otcové stejně přesní účetní vlastního rodinného života jako vlastního majetku, Limousin mezi léty 1350 a 1500: Nejdříve: Rodiny jsou bohaté na děti, v průměru více než 11 dětí na pár; děti však nepřežívají: 6 - 7 z nich umírá, to jest 54 % všech dětí narozených v jedné rodině; mnohé jako malé děti (29 %), ale čtvrtina všech dětí umírá teprve v mladistvém věku, poněvíc za epidemií (25,42 % všech živě narozených).

Výsledek: Dokonce v rodinách horní střední vrstvy s mnoha porody v krátkých intervalech, se všemi šancemi dobré lékařské péče, umírá, i když výjimečně mnohé přežívají, víc než polovina dětí.

Nezáleží na tom, zda rodiče na své děti zapomněli lehce či nikoliv - my nesmíme tyto časně zemřelé děti pustit ze zřetelů, i když ony samy neměly žádnou šanci se socializovat: Nejen, že jejich osud měl vliv na šance přežívajících i osud nenarozených: Z výsledků historické demografie víme, že sled porodů ve francouzských rodinách 18. století často ustal, jestliže se po řadě porodů dívek narodil mužský dědic.

Čísla, jež máme pro středověk k dispozici - ať jsou to výsledky antropologických výzkumů zpřístupněné za pomoci archeologie, nebo přesnější statistiky obyvatelstva od 15. století - v každém případě zpochybňují domněnky o středověkém přebytku žen, tradovaném v bádání o ženách, stejně jako tezi Emily Colemanové o zabíjení dětí, jehož obětí byly především dívky; v juvenilní i dospělé oblasti panuje obecně relativní parita mezi pohlavími; nepatrně vyšší index maskulinity v okamžiku narození je dalekosáhle vyrovnáván vyšší mortalitou žen v plodivém věku.

Zdá se, že člověk byl v minulosti méně než v dnešní současnosti uváděn v pokušení změnit přirozeně danou rovnováhu. Síla historikovy představitivosti stačí k tomu, abychom si uvědomili, k jakým následkům povedou úspěšné výzkumy oněch genetiků, jež mají za cíl vložit v budoucnu rozhodnutí o pohlaví nenarozených dětí do lidských rukou.

Z němčiny přeložil Eduard Maur

B I B L I O G R A F I E

Alexandre-Bidon, Danièle - Closson, Monique, L'enfant à l'ombre des cathédrales, Paris 1985

Ariès, Philippe, L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime, Paris 1960; engl.: Centuries of Childhood. A Social History of Family Life; New York 1962; dt.: Geschichte der Kindheit, München 1975

Arnold, Klaus, Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit, Paderborn 1980.

- , Die Einstellung zum Kind im Mittelalter, in: Mensch und Umwelt im Mittelalter, hrsg. von Bernd Herrmann, Stuttgart 1986, S. 53-64

- , Kindheit im europäischen Mittelalter, in: Zur Sozialgeschichte der Kindheit, hrsg. von Jochen Martin und August Nitschke, Freiburg i.Br. 1986, S. 443-467

- , Mentalität und Erziehung. Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung und Geschlechtersphären als Gegenstand der Sozialisation im Mittelalter, in: Mentalitäten im Mittelalter. Methodische und inhaltliche Probleme, hrsg. von František Graus, Sigmaringen 1987, S. 257-288

Beer, Mathias, Eltern und Kinder des späten Mittelalters in ihren Briefen, Nürnberg 1990

Boesch, Hans, Kinderleben in der deutschen Vergangenheit, Leipzig 1900; Ndr. Düsseldorf 1979

Burrow, John A., The Ages of Man. A Study in Medieval Writing and Thought, Oxford 1986 (Paperback 1988)

Carron, Roland, Enfant et parenté dans la France médiévale, XIe-XIIIe siècle. Préface de P.-R. Gausson, Genf 1989

deMause, Lloyd, Hrg., The History of Childhood, New York 1974; dt.: Hört ihr die Kinder weinen? Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit, Frankfurt/Main 1977

L'enfant. Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions XXXV-XXXIX, Bruxelles 1975-77

L'enfant au Moyen Age (Littérature et Civilisation), Aix-en-Provence, Paris 1980 (Senefiance No 9)

Löhmer, Cornelia, Die Welt der Kinder im 15. Jahrhundert, Weinheim 1989

Shahar, Shulamith, Childhood in the Middle Ages, London/New York 1990

Zur Sozialgeschichte der Kindheit im Mittelalter

Zusammenfassung

Seit dem Erscheinen des Buches von Ph. Ariès wird die Einstellung der mittelalterlichen Gesellschaft dem Kind gegenüber als zwischen Ignoranz, Indifferenz und Ablehnung schwankend eingeschätzt. Der Verfasser bemüht sich, solche Einschätzungen ins Unrecht zu setzen.

In der mittelalterlichen Literatur gab es Begriff und altersmässige Eingrenzung der Kindheit, die antiker Tradition entstammten. Insbesondere in der volkssprachlichen Literatur lässt sich beobachten, dass Empfindung und Beachtung dessen, was dem Kind im besonderem Masse eigentümlich ist, im Mittelalter stets vorhanden war.

In der Realität des Rechts- und Alltagslebens ist der Übergang des Kindes zur Erwachsenenwelt relativ früh (um das 7. Jahr) angesiedelt. Hinsichtlich der Kleidung des Kindes lassen sich nach der bildlichen und schriftlichen Überlieferung keine festen altersmässigen Zäsuren feststellen. Natürlich gibt es aber auch für das kleine Kind eine eigene Kleidung. Bei den bildlichen Darstellungen des "gottlichen Kindes" sind eindringliche Studien der kindlichen Entwicklung und psychologisch einfühlsame Darstellungen des Mutter-Kind-Verhältnisses gelungen.

Die Nachkommenschaft ist stets ambivalent zu bewerten: in Überzahl und in wirtschaftlicher Notlage als Belastung, andererseits bedeutet Reproduktion auch Altersversorgung, Nachfolge im Beruf und Fortsetzung der genealogischen Tradition. In diesem Zusammenhang berichtet der Verfasser vom Kinderwunsch im Mittelalter, beschäftigt sich mit den Einstellungen des Mittelalters zur Kinderlosigkeit, zu den Aussetzungen, zu den Abtreibungen, mit der Namengebung, mit dem Umfang der Kindersterblichkeit und deren Abspiegelung im menschlichen Bewusstsein.

M A T E R I Á L Y

Ludmila Fialová

ZMĚNY VE VÝVOJI PLODNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH
ZA DEMOGRAFICKÉ REVOLUCE1. Manželská plodnost před obdobím poklesu

Na počátku 19. století dosahovala v českých zemích úroveň plodnosti stále vysoké hodnoty. V přepočtu na 1000 obyvatel se v průměru narodily 41-43 děti.¹⁾ Tomu odpovídala úroveň manželské plodnosti, kterou můžeme v této době zjistit pouze na úrovni mikroregionů: například v Břevnově v letech 1800-1810 nebo v Budyni nad Ohří v letech 1801-1850 dosahovala úhrnná plodnost vdaných žen 11,4 respektive 11,3. Úroveň plodnosti tedy svědčila o reprodukčních poměrech, jaké známe z 18. století: ve výše zmíněných lokalitách činila úhrnná plodnost vdaných žen ve druhé polovině 18. století 10-13 dětí.²⁾ Index manželské plodnosti (ig) v Jablonci nad Nisou v 18. století značně přesahoval hodnoty 0,7.³⁾ I když z výsledků získaných pro jednotlivé lokality nelze činit dalekosáhlé závěry, je více než pravděpodob-

né, že na přelomu 18. a 19. století dosahovala v českých zemích úroveň realizované plodnosti zhruba maxima odpovídajícího zdravotnímu stavu obyvatelstva a že zde nelze předpokládat výraznější snahu o omezování počtu dětí v rodině.

Na počátku 19. století nebylo v českých zemích zřejmě větších rozdílů v úrovni plodnosti mezi jednotlivými společenskými vrstvami. Nižší počet dětí narozených v některých manželstvech býval spíše důsledkem velkých věkových rozdílů manželů, zdravotního stavu, ale mohl souviset i s faktickým rozpadem manželství, které však bylo legálně nerozlučitelné. Počet narozených dětí v rodině omezovala i úmrtí ve středním věku jednoho z manželů. Například ve výše zmíněném Břevnově z 55 manželství uzavřených v letech 1800-1818 pouze 19 (tj. něco více než třetina) trvalo až do 50. narození ženy.⁴⁾ Poměrně malé rozdíly hrubé míry porodnosti v jednotlivých krajích z let 1813-1814 dokládají, že ani regionální rozdíly nebyly velké (při průměru 42,5 % za Čechy činil variační koeficient 8,5 %). Nižší hodnoty nalezneme pouze u kraje chrudimského (37,7 %), litoměřického (38,9 %), hradeckého (39,2 %), žateckého (39,2 %) a rakovnického (39,5 %). V ostatních krajích byla hrubá míra porodnosti nad 40 %.⁵⁾

Výraznější výkyvy v úrovni plodnosti souvisely zpravidla s krizovým vývojem celé společnosti. Například v letech 1805 a 1806 se počet narozených snížil o více než 40 000 a hrubá míra porodnosti klesla v českých zemích v roce 1806 pod 35 %. V těchto letech probíhaly válečné operace spojené s francouzsko-rakouskou válkou nejprve v bezprostřední blízkosti Čech, posléze přímo na území českých zemí. Na jejich teritoriu byly soustředěny četné vojenské sbory všech tří zúčastněných armád - francouzské, rakouské a ruské. Rozsah válečných operací byl spojen s častým přeskupováním celých armád. Brzy nastaly potíže se zásobováním potravinami vojsk i civilistů, posléze propukla epidemie tyfu, jež se rychle rozšířila po celé zemi.⁶⁾

V následujících letech se počet narozených dětí opět zvýšil a v letech 1807 a 1808 dosahovala hrubá míra porodnosti

stejně 45 %. Proto je pokles v úrovni plodnosti v letech 1805 a 1806 považován za důsledek uvedených nepříznivých faktorů a zahrnuje se typově k výkyvům, jaké známe z předcházejícího období, obvykle nazývaným "mortalitní krize".⁷⁾

Avšak od poloviny dvacátých let klesla hrubá míra porodnosti téměř definitivně pod 40 %. Tato skutečnost bývá v české literatuře zpravidla posuzována jako první symptom vědomého omezování úrovně porodnosti, sice jen velmi mírný, ale pozorovatelný. Dále se předpokládá, že po tomto prvním poklesu, který se projevil nejprve v Čechách, později a méně výrazně i na Moravě a ve Slezsku, se po následujících zhruba padesát až šedesát let udržovala porodnost na této nově dosažené úrovni.⁸⁾ Domnívám se, že tento mírný pokles, pozorovatelný v úrovni hrubé míry porodnosti, je spíše důsledkem změn ve vývoji sňatečnosti, než projevem počátku omezování plodnosti. V letech 1830-1850, ale především ve třicátých letech, se věk při prvním sňatku zvýšil v průměru o 3-4 roky. Sňatkový věk ženichů v této době nezřídka přesáhl i 30 let, nevěst 27-28 let. Zároveň se v populaci začal rychle zvyšovat podíl trvale svobodných osob, hlavně žen, a to nejen ve městech, kde se náznaky k podobnému trendu projevovaly již dříve, ale ve větší míře i na venkově.⁹⁾

Zvýšením sňatkového věku poklesl podíl vdaných žen ve věku nejvyšší plodnosti.¹⁰⁾ A třebaže velice rychle a skutečně výrazně stoupl i počet dětí narozených svobodným matkám, snížil se celkový počet narozených dětí natolik, že ovlivnil i úroveň hrubé míry porodnosti. Jestliže ještě na počátku 19. století nepřesahoval podíl nelegitimních dětí 5 % z celkového počtu narozených, od dvacátých let dosahoval již 10 % a dále stoupal.¹¹⁾ Úroveň hrubé míry porodnosti tedy neklesla v důsledku vědomého omezování narození dětí ve vyšším pořadí, které je dnes považováno za hlavní symptom vědomého omezování úrovně plodnosti.

Na nově dosažené úrovni mírně pod hranicí 40 % se hrubá míra porodnosti udržovala až do konce sedmdesátých let 19.

století. V úrovni reprodukce obyvatelstva se v této době významně odrazily pouze vážné problémy, které nastaly v obživě za neúrodných let na přelomu čtyřicátých a padesátých let. Hlavní příčinou byly opakující se neúrody obilí a suchá hniloba brambor. Hlad byl provázen epidemií tyfu, úplavice a později i cholery, což se projevilo vzestupem hladiny úmrtnosti a nezůstalo bez odezvy ani na počtu narozených dětí. ¹²⁾ V roce 1848 se v českých zemích hrubá míra porodnosti snížila na do té doby nejnižší zaznamenanou úroveň 32,8 %.

Pokles byl však vzápětí kompenzován vzestupem nad 40 % v následujících letech. Jako pro řadu starších výkyvů v populačním vývoji platilo i tentokrát, že se jeho intenzita neprojevila na celém území českých zemí stejně výrazně. Ačkoli vnitřní trh v této době již překonal autarkii jednotlivých úze vymezovaných regionů, stále ještě nebylo zřejmě zabezpečeno pravidelné zásobování potravinami všech oblastí, jestliže nastaly rozsáhlejší a značné deficity v jejich místních zásobách a zdrojích. Sociálně slabší vrstvy se zároveň ocitly zcela bez prostředků, takže nemohly zaplatit ceny, vyhnané spekulací do výše. L. Dokoupil a L. Nesládková například upozorňují na situaci v některých oblastech severovýchodní Moravy a přilehlých částí Slezska, kde se několik po sobě jdoucích neúrod na konci čtyřicátých a na počátku padesátých let projevilo výrazným vzestupem mortality, takže neváhají ještě ani toto období nazvat mortalitní krizí. ¹³⁾ V celozemských sumárech jsou podobné regionální rozdíly téměř smazány a lokální sondy, které by obdobné kolísání úrovně plodnosti stejně jako úmrtnosti zachytily, pro 19. století zatím zpracovány nejsou. Vývoj přirozené měny v polovině 19. století však přesvědčivě dokazuje, že v uvedené době nemůžeme ještě hovořit o změně v reprodukčním chování v tom smyslu, kterým se projevuje počátek demografické revoluce.

Ještě v letech 1867 a 1868 se v úrovni hrubé míry porodnosti projevil významný vzestup, který by mohl souviset s předchozí mírnou renesancí sňatečnosti a s kompensací váleč-

ného roku 1866. Avšak od počátku sedmdesátých let se začala trvale zvyšovat úroveň sňatečnosti, zejména snižováním sňatkového věku, což vedlo k většímu podílu manželství osob do 30 let. V této době přesáhla také hrubá míra porodnosti naposledy hladinu 40 %, v roce 1876 se jí těsně přiblížila, ale v následujících letech se začala od této úrovně stále více odklánět směrem k nižším hodnotám.

Zmínila jsem se již o situaci, jaká byla v regionálním rozložení hrubé míry porodnosti v rámci Čech v letech 1813 až 1814. Z hodnot bylo vidět značnou homogenitu jevu, i když je zřejmé, že v rámci velkých jednotek, jaké byly tehdejší kraje, se vnitřní rozdíly smazávají. Je však pro vývoj v první polovině 19. století charakteristické, že za padesát let se situace prakticky nezměnila. V letech 1868–1869 se sice průměrná hodnota za Čechy snížila z 42 % na 37,9 %, ale index variability poklesl na 5,5 %. Rozložení krajů s úrovní hrubé míry porodnosti podprůměrnou či nadprůměrnou se také příliš nezměnilo. Je však nutno upozornit, že kraje, které existovaly před zrušením patrimoniální správy v roce 1848, stírají

Tabulka 1 Hrubá míra porodnosti (hmp v %) a index manželské plodnosti (ig) v letech 1868–1869 přepočtené na kraje v roce 1857 v Čechách

Kraj, území	hmp	ig	Kraj, území	hmp	ig
Berounský	37,7	0,728	Kouřimský	37,2	0,698
Boleslavský	38,9	0,667	Litoměřický	33,8	0,642
Budějovický	34,0	0,680	Loketský	38,9	0,714
Bydžovský	39,1	0,704	Plzeňský	39,0	0,699
Čáslavský	38,6	0,705	Prácheňský	36,8	0,720
Hradecký	38,4	0,692	Rakovnický	40,1	0,740
Chrudimský	37,0	0,639	Tábořský	35,4	0,692
Klatovský	40,5	0,742	Žatecký	37,6	0,720
Praha	42,4	0,545	Čechy (\bar{x})	37,9	0,690
variační koeficient (v %)				5,6	6,7

právě ty rozdíly, které jsou z hlediska výzkumu nejzajímavější. Porovnáme-li rozložení hrubé míry porodnosti a indexu manželské plodnosti (ig) v roce 1869 na krajské úrovni, vidíme, že vysoká úroveň porodnosti se zhruba kryje s vysokou úrovní ig. Naproti tomu okresy, kde v roce 1869 byla úroveň ig prokazatelně nižší, jsou roztroušeny v řadě krajů (srvn. též obrázek 2, kde je zachycena situace v roce 1880). Ale například nízká hodnota hrubé míry porodnosti na Českobudějovicku a Tábořsku, se v úrovni ig téměř neprojevila, neboť byla nízká zřejmě v důsledku nepříznivé věkové skladby vdaných žen.

Prameny, z nichž můžeme přirozený pohyb obyvatelstva českých zemí v této době číselně dokládat, bohužel neumožňují sestavit jemnější ukazatele úrovně plodnosti. Jak hrubá míra porodnosti, tak index plodnosti (počet narozených na 1000 žen v plodném věku) jsou ovlivněny věkovou strukturou obyvatelstva, a tak skutečný vývoj poněkud zkreslují. V.Srb a M.Kučera odhadli podíl žen v plodném věku v českých zemích v roce 1857. Za předpokladu, že představuje 28,1 % z úhrnu, odhadli pro uvedený rok index fertility na 142,6, takže by byl mírně nižší než v následujících letech, kdy jsou již dostupná data o věkovém složení ženského obyvatelstva.¹⁴⁾ Pokusila jsem se o podobný odhad, ke kterému jsem použila tabulek stabilního obyvatelstva.¹⁵⁾ Podíl žen ve věku 15-49 let by se aplikací těchto tabulek mírně snížil (na 26,2 % ženského obyvatelstva) a hodnota indexu plodnosti by tak stoupla na 153,2. Oba údaje jsou však pouhými odhady, které naznačují přetrvávající vysokou úroveň plodnosti obyvatelstva českých zemí v tomto období (srv. též tabulku 2).

Vzhledem k výše uvedeným změnám ve struktuře obyvatelstva podle rodinného stavu, však uvedené ukazatele nevypovídají o úrovni manželské plodnosti, kterou je třeba považovat při studiu reprodukčního chování za rozhodující. Vysoký stupeň religiozity obyvatelstva českých zemí, zakořeněné morální zvyklosti vysoce preferovaly manželský stav. Jestliže se ve skutečnosti až 15 % dětí rodilo i mimo manželství, svěd-

Tabulka 2 Porodnost na území českých zemí v letech 1857-1980

Období	hmp	f	úp	hmr	čmr	mp	if	ig	ih	im
1857-58	41,5	142,7	5,065	2,46	1,36	.	0,400	0,720	0,114	0,472
1869-70	39,3	145,2	5,144	2,56	1,40	.	0,405	0,713	0,100	0,499
1880-81	36,1	145,0	5,057	2,46	1,30	245,2	0,404	0,699	0,093	0,513
1890-91	37,4	141,3	4,919	2,39	1,25	237,5	0,391	0,678	0,098	0,505
1900-1	36,4	140,0	4,846	2,36	1,42	231,7	0,393	0,655	0,096	0,519
1910-11	30,0	117,4	4,029	1,96	1,29	192,6	0,328	0,549	0,082	0,529
1921	26,4	91,6	3,035	1,47	1,18	145,0	0,232	0,443	0,051	0,462
1930	19,9	67,8	2,149	1,05	0,85	111,5	0,178	0,292	0,047	0,536
1936	14,9	52,6	1,664	0,81	0,66	81,7	0,144	0,223	0,036	0,575
1940 ¹	16,7	61,1	2,112	1,03	0,84	108,3	0,166	0,246	0,029	0,630
1950	21,4	80,9	2,828	1,36	1,25	110,4	0,231	0,317	0,047	0,680
1960	13,5	57,6	2,091	1,01	0,98	76,4	0,172	0,224	0,030	0,727
1970	15,2	59,8	1,928	0,94	0,91	81,9	0,171	0,222	0,031	0,704
1980	14,9	63,2	2,072	1,00	0,98	81,8	0,176	0,227	0,036	0,733
1988	12,8	47,5	1,940	0,95	0,93	70,2	0,147	0,195	0,036	0,694

1 - bez pohraničí

hmp - hrubá míra porodnosti; f - obecná plodnost; úp - úhrn plodnosti;
 hmr - hrubá míra reprodukce; čmr - čistá míra reprodukce; mp - manželská
 plodnost; if - index obecné plodnosti; ig - index manželské plodnosti;
 ih - index nemanželské plodnosti; im - index podílu vdaných žen na celkové
 plodnosti

Prameny: Demografická příručka 1982, Srb, V. - Kučera, M. (1959). Vývoj obyvatelstva v českých zemích v XIX. století. Statistika a demografie I, s.148 n. Vávra, Z. (1962). Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí (léta 1870-1944). Praha, s.20.

čilo to spíše o problémech spojených se založením rodiny, nikoli o nižším významu manželství jako reprodukční jednotky.¹⁶⁾

Vysoký podíl dětí narozených mimo manželství byl navíc regionálně výrazně ohraničen a byl typický pro oblast osídlenou německou menšinou a pro některá větší města. Je známo, že vysoký podíl nelegitimních dětí v Praze, ale také v Plzni nebo v Brně je možno přičítat na vrub porodů svobodných dívek i ze širokého okolí.¹⁷⁾ Naproti tomu značný díl nemanželských dětí narozených v německé etnické oblasti byl spíše dětmi "předmanželskými" a byl později legitimován a je poměrně složitou otázkou specifického vývoje zdejších předmanželských a manželských tradic v 19. století.

O úrovni manželské plodnosti však pro české země chybějí věrohodné doklady až do roku 1880, kdy situace naznačuje, že v této době se již v některých okresech začala úroveň manželské plodnosti snižovat oproti předchozímu stavu (tabulka 3). Je to například patrné z frekvenčního rozložení okresů podle indexu manželské plodnosti pro rok 1880, které má modální hodnotu posunutu směrem k vyšším hodnotám. Odhad ig za úhrn českých zemí pro roky 1857 a 1869 svědčí o tom, že jejich hodnota byla zhruba stejně vysoká jako v roce 1880, ne-li vyšší. Naproti tomu frekvenční rozložení okresů podle ig pro rok 1869 má pravidelnější tvar než v roce 1880 (obrázek 1, tabulka 4).

Index manželské plodnosti (ig) je zde nadále používán k hodnocení úrovně plodnosti především proto, že zohledňuje nejen legitimitu narozených dětí, ale i věk vdaných žen. Ukazuje, že přesto, že hodnoty hrubé míry porodnosti byly již relativně nízké (nedosahovaly ani 40 ‰), vysoký sňatkový věk snižoval podíl vdaných mladších žen, a tak i při podstatně neomezované porodnosti snižoval její hrubou míru.

2. Rozdíly v úrovni manželské plodnosti před poklesem plodnosti za demografické revoluce

Regionální rozdíly v úrovni manželské plodnosti (ig) v českých zemích jsou na konci šedesátých a v sedmdesátých letech značné. A ještě se zvýší, porovnáme-li nejvyšší zaznamenané hodnoty ig podle okresů bez ohledu na dobu, kdy byly dosaženy: variační rozpětí sahá od 0,55 do 0,9, směrodatná odchylka je 0,06 a průměr 0,721. Předpoklad o vyšší úrovni ig na konci šedesátých let než v roce 1880 potvrzuje to, že z maximálních hodnot připadá na rok 1869 50 %.

Tabulka 3 Rozložení okresů podle doby a úrovně maximálně zaznamenané hodnoty ig v českých zemích (v %)

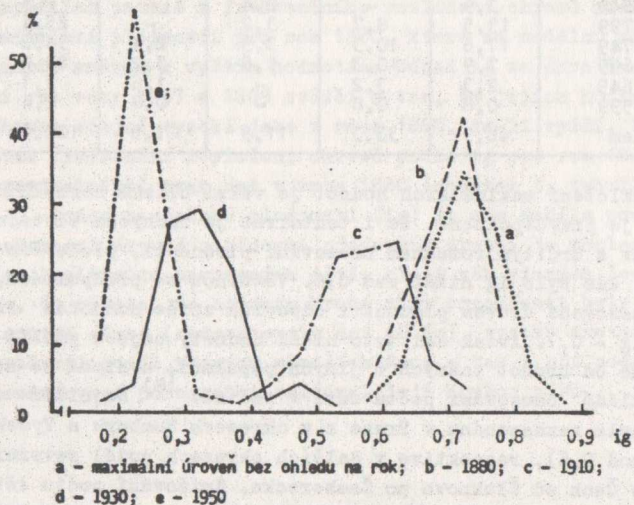
Hodnota ig	1869	1880	1890	1900	Celkem
850 +	0,8	-	0,8	-	1,6
800-849	3,9	-	2,4	-	6,3
750-799	13,5	8,7	3,2	-	25,4
700-749	17,6	10,3	3,9	2,4	34,2
650-699	7,9	10,3	1,6	3,2	23,0
600-649	2,3	3,2	-	1,6	7,1
550-599	0,8	0,8	-	0,8	2,4
Úhrnem	46,9	33,3	11,9	7,9	100,0

Rozložení maximálních hodnot je velmi blízké normálnímu, i když je pravděpodobné, že i tentokrát je zachycen částečně již stav s určitým rozsahem omezování plodnosti, především u okresů, kde bylo ig nižší než 0,6. Většinou se předpokládá, že neomezovaná úroveň plodnosti odpovídá spíše hodnotám až kolem $ig = 0,7$. Avšak ani tyto nižší hodnoty nejsou příliš vzdálené od hodnot známých u jiných populací, u nichž se nepředpokládá omezování počtu dětí v rodině.¹⁸⁾ Nejnižší úroveň byla zaznamenána v Praze a v okresech Rumburk a Vysoké Mýto (pod 0,6), respektive v dalších okresech podél severní hranice Čech od Šluknova po Žambercko. Snižování počtu dětí v rodině se zřejmě již projevovalo v úrovni plodnosti v Pra-

ze a na Rumbursku, ale v ostatních okresech byla nízká úroveň plodnosti spíše důsledkem zdejších specifických životních podmínek.

Značné rozdíly v úrovni manželské plodnosti před poklesem plodnosti nelze jednoznačně vysvětlit bez důkladného prostudování situace v předcházejícím období. To však bude možné jen z výsledků rekonstrukce rodin, jež zatím nejsou k dispozici. V této době dále přetrvávala vysoká úroveň manželské plodnosti. Záporný korelační koeficient mezi indexem nemanželské plodnosti (i_h) a indexem manželské plodnosti (i_g) v roce 1869 (-0,2) svědčí o tom, že se část porodů skutečně přesunula mimo manželství, avšak jeho nízká úroveň nepřímo upozorňuje, že vazby mezi úrovní manželské a nemanželské plodnosti jsou mnohem slo-

Obr. 1 Rozložení okresů podle indexu manželské plodnosti (i_g)

žitější, a nelze je takto jednoduše formulovat.

Za současného stavu poznání není možné uspokojivě vysvětlit značné regionální rozdíly v úrovni manželské plodnosti před počátkem jejího poklesu. Zřejmě vyjadřují určité místní rozdíly v kulturních zvycích, například v péči o malé děti a o matky v těhotenství a po porodu. Promítají se zde i tradice v délce kojení a v sexuálním chování, jež mohly ovlivňovat délku meziporodních intervalů, a tím do určité míry i počet dětí narozených v rodině. Určitý význam hrál jistě i zdravotní stav žen a jejich zapojení do pracovního procesu, a to nejen mimo rodinu, ale i v rámci domácnosti. V roce 1880 pracovalo v zemědělství ještě 52 % obyvatelstva českých zemí, z něhož činily ženy (i když nejsou ve statistice zachyceny) značný díl jako hospodyně, ale také jako děvečky a nádenice. Možná, že se v konečném počtu dětí v rodině odrazila i dočasná nepřítomnost ženatých mužů, kteří odcházeli zejména v neúrodných podhorských vesnicích na celou sezónu za prací do ciziny. Příčin rozdílu v úrovni plodnosti byla jistě řada, jen výjimečně to však byla vědomá snaha zamezit narození dalšího dítěte.

3. Vývoj manželské plodnosti v českých zemích po roce 1870

Od konce sedmdesátých let 19. století se ve všech ukazatelích, kterými můžeme měřit úroveň plodnosti, začíná projevovat tendence k poklesu. Nejprve je pokles jen nevýrazný, ale posléze hodnoty všech měř klesají rychle a hluboko. Pomineme-li dočasný vzestup plodnosti z počátku dvacátých let dvacátého století jako evidentně kompenzační poválečnou vlnu, pak obrat nastal až ve druhé polovině třicátých let. Zatímco v období do roku 1880 se jedné ženě během jejího plodného období narodilo v průměru 5 dětí (na vdanou ženu se odhaduje 8-9 dětí), do roku 1936 poklesl počet dětí připadajících na jednu ženu na 1,7 (respektive 2,7 v případě vdaných žen).¹⁹⁾

Po tomto minimu se plodnost mírně zvýšila a od té doby se udržuje na relativně stálé ale nízké úrovni. Vdané ženě se narodí za život v průměru 2 děti. ²⁰⁾

Pokud jde o hodnoty indexu manželské plodnosti, poklesly celozemské údaje v roce 1936 na 31,9 % úrovně v roce 1880 (a na 31 % úrovně v roce 1857).

Spolehlivá analýza poklesu plodnosti předpokládá sledovat vývoj plodnosti podle jednotlivých sociálních nebo etnických vrstev obyvatelstva. To však z dat, která jsou k dispozici, zejména pro starší období, není možné. Důkladnou analýzu diferenční plodnosti obyvatelstva ve 20. a 30. letech 20. století zpracovali již A. Boháč, J. Korčák a později Z. Vávra, ²¹⁾ základní charakteristiky nalezneme i v novějších pracích, jmenovitě v příručce Základy demografie. ²²⁾ Je pochopitelné, že největší pozornost patřila postupně stále novějšímu období, především vývoji po ukončení poklesu plodnosti. Rozhodující fáze ve vývoji manželské plodnosti proběhla v letech 1880-1930, tedy v době, kdy se teprve krystalizovala demografická statistika a zjišťované charakteristiky o obyvatelstvu se rozšiřovaly. Zdaleka není možné zjistit o reprodukci obyvatelstva v roce 1880 z dat demografické statistiky to, co v roce 1930.

Naproti tomu poskytuje pramenná základna trvale materiál členěný podle oblastí, a to za situace, kdy se administrativní členění měnilo jen málo. Při značně odlišných ekonomických a sociálních podmínkách jednotlivých oblastí českých zemí je možné z regionálních rozdílů ve vývoji reprodukce obyvatelstva zpětně do určité míry usuzovat, že rozdíly v reprodukčním chování odrážely odlišnou sociální skladbu obyvatelstva, respektive, že z odlišné sociální skladby se odvíjely i rozdíly v reprodukci obyvatelstva. ²³⁾ Z toho důvodu vycházela analýza poklesu plodnosti z regionální diferenciace tohoto procesu.

Bylo již řečeno, že začátek poklesu plodnosti není v časovém rozpětí let 1869-1930 zřejmě zachycen celý. Zejména

Tabulka 4 Rozložení počtu okresů podle úrovně 1g ve vybraných letech

Období	110- 179	180- 249	250- 319	320- 389	390- 459	460- 529	530- 599	600- 669	670- 739	740- 809	810- 879	880-	n	\bar{x}	s. d.
1869							6	34	45	37	4		126	707	61,7
1880							5	28	72	22			127	698	51,2
1890						1	12	39	60	11	3	1	127	676	59,3
1900					2	6	15	50	53	7	3		136	656	72,4
1910				6	10	26	52	42	11				147	562	82,9
1921			6	22	40	48	26	5	2	1			150	466	84,7
1930	5	20	50	57	11	6							149	317	73,0
1950		2	80	76	18	5							181	333	49,8
1961	2	50	24										76	236	31,6
1970		58	18										76	237	20,5
1980		67	9										76	231	15,6

n - počet okresů ; \bar{x} - aritmetický průměr ; s. d. - směrodatná odchylnka

výrazný je pás relativně nízkých hodnot indexu manželské plodnosti (ig) prostupující severní a severovýchodní Čechy a severozápadní Moravu od Šluknovska po Novojičínsko již v roce 1869. Velmi nízké hodnoty v Praze a na Rumbursku dokládají, že zde se už určitě v některých společenských vrstvách úroveň manželské plodnosti snižovala. Naproti tomu vysoká vyrovnanost hodnot v roce 1880 (index variability V_x činil pouze 7,3 % u 127 vysoce různorodých jednotek) téměř jednoznačně potvrzuje, že v sedmdesátých letech nelze ještě předpokládat, že by v rámci obyvatelstva českých zemí existovala značně početná společenská vrstva, pro níž by bylo typické omezování počtu dětí v rodině - snad s výjimkou některých složek obyvatelstva Prahy. ²⁴⁾

V následujícím období se však situace značně změnila (tabulka 4). V roce 1900 se průměrná hodnota ig podle okresů snížila na 0,656, index variability však stoupl na 11 %. Již to svědčí o tom, že se rozdíl mezi jednotlivými okresy prohloubily. Úroveň manželské plodnosti se za dvacet let snížila téměř na celém území, jen výjimečně se zvýšila (srov. též obrázky 5 a 6). Protože však pokles nebyl stejnoměrný, vyčlenily se v rámci českých zemí oblasti s relativně velmi nízkou plodností: bylo to zejména širší okolí Prahy a severní a severovýchodní Čechy. Naproti tomu přestaly být podprůměrnými Jindřichohradecko a Tepelsko. Zároveň se začínal projevat další rys poklesu plodnosti: okresy s nejnižší úrovní manželské plodnosti se začaly soustřeďovat v centru kolem Prahy. K pražskému centru se úžeji přimykaly pásy prostupující středním Polabím do severních Čech. Ale z dřívější široké oblasti nízké plodnosti se vyčlenilo jen její jádro od Šluknovska po Jilemnicko a kolem Hradce Králové.

Velmi výrazně vyvstala relativně značně vyšší úroveň plodnosti v oblastech od Prahy vzdálenějších, a to jak v Krušnohoří a podél hranic s Bavorskem, tak ve východních Čechách a hlavně na Moravě. Na Moravě se nalézalo jen několik okresů, kde byla úroveň ig nižší než 0,7. Přitom nejvyšší byla v okresech na východním pomezí. ²⁵⁾

V roce 1930 se úroveň manželské plodnosti snižovala ve všech okresech velmi rychle. Mezi roky 1921 a 1930 se hodnota indexu ig snížila o 32 bodů. Hodnoty ig jsou již velmi nízké, třebaže v průměru zatím nejsou nejnižší (průměr českých zemí činil 0,317). Rozkolísanost situace dokládá i index variability, který činil 23 %.

Přesto regionální rozdělení potvrzuje výše uvedené hlavní trendy ve vývoji manželské plodnosti (obr. 8). Dále se prohloubilo a rozšířilo jádro poklesu: k pražské oblasti s vysoce podprůměrnou úrovní ig se připojil teď již široký pás okresů, kde byly hodnoty ig jen mírně vyšší. Jeden pás zabíral téměř celou severní polovinu Čech, druhý zaujímal severozápadní Čechy až po Ašsko, třetí prostupoval až na Plzeňsko. Naproti tomu nejvyšší úroveň plodnosti zůstávala v oblastech od Prahy vzdálenějších - v hraničních okresech v jižních Čechách a na českomoravském pomezí.

Podobně i na Moravě přetrvávala úroveň manželské plodnosti na vyšší úrovni a zůstávala vyšší než v Čechách. Pouze na Brněnsku, Olomoucku a Ostravsku (okresy Moravská Ostrava, Frýdek a Karviná) byla úroveň ig nižší než 0,4. A stejně jako na českomoravské vrchovině, i na moravskoslovenském pomezí přetrvávaly dále vysoké hodnoty, i když byly nižší než před třiceti lety.

I tentokrát potvrzovaly hodnoty ig, že rychlost poklesu manželské plodnosti, třebaže vlastní jev byl obecný, nebyla na celém území stejná, že i přes značné zrychlení oproti konci 19. století zůstávaly oblasti, kde bylo tempo poklesu trvale volnějším, a naopak oblasti, kde bylo nadprůměrně rychlé. Tato okolnost vedla k velké diferenciaci manželské plodnosti, jak se jeví z dat v roce 1930.

Složité politický a sociální vývoj, kterým na konci třicátých a ve čtyřicátých letech prošla česká společnost, zřejmě umožňuje odpovědně hodnotit změny v charakteru reprodukce obyvatelstva, které v tomto období nastaly na úrovni okresů. Z celozemských úhrnů vyplývá, že obrat ve vývoji nastal v le-

tech 1937-1938, kdy se úhrn plodností začal zvyšovat.²⁶⁾ Avšak kdy se tento obrat projevil u okresů, které v roce 1930 měly hodnoty zhruba dvojnásobné i trojnásobné než byly hodnoty v okresech s nejnižší úrovní, by bylo možno posoudit pouze z údajů hrubé míry porodnosti, tedy ukazatele, jehož nebylo zcela vědomě použito.²⁷⁾

Na diagramu (obr. 9) jsou zobrazeny změny v indexu manželské plodnosti mezi roky 1930 a 1950 podle okresů (hodnoty z roku 1950 byly přepočteny na územní stav v roce 1930 podle podílu počtu obyvatel). Je z něho patrné, že v řadě okresů přes vzestup celosemských hodnot hrubé míry porodnosti, úhrnů specifických plodností i indexu manželské plodnosti ig , se index ig dále snížil, a to dost podstatně. Naopak nejnižší hodnoty vzrostly: index ig se zvýšil většinou u okresů, kde se ve čtyřicátých letech zcela vyměnilo obyvatelstvo - především v severozápadním a severním pohraničí Čech. Tyto okresy byly po odsunu Němců osídleny obyvateli často zcela odlišné sociální, národnostní i etnické skladby než jaká se vytvořila ve vnitrozemí, kde rovněž došlo ke strukturálním změnám, takže je pochopitelné, že se obojí obyvatelstvo vzájemně lišilo i úrovní demografické reprodukce, zejména v této počáteční fázi nového vývoje. Je však pro vývoj manželské plodnosti v českých zemích v této době charakteristické, že ačkoliv se v roce 1950 počet okresů zvýšil o pětinu, variabilita se oproti roku 1930 snížila (index variability klesl o 8 bodů; srov. též obr. 8).

Jen na ukázkou je připojena i situace v roce 1980 (obr. 11). Tentokrát jsou rozdíly v indexu manželské plodnosti ve srovnání s rokem 1930 téměř zanedbatelné. Index variability také nedosahuje ani 7 % a je vůbec nejnižší ze všech jedenácti období, pro která jej lze spočítat (je však nutno upozornit, že od roku 1961 klesl počet okresů zhruba na polovinu stavu z konce 19. století). Přesto v rozložení úrovně manželské plodnosti přetrvávají některé rysy, které byly patrné již kolem roku 1900.

Zejména je to relativně nižší (a v bezprostředním okolí Prahy vůbec nejnižší) úroveň ig ve středních a severovýchodních Čechách a v okolí větších měst: na Plzeňsku, Brněnsku a Ostravsku. Naopak nejvyšší je úroveň manželské plodnosti stabilně na Moravě, z toho pak nejvyšší na východním pomezí. Změny v rozložení hodnot v západních Čechách a na severní Moravě (a částečně na území někdejšího Slezska), které jsou oproti roku 1900 v roce 1980 značně nadprůměrné, lze přičíst zcela na vrub výše uvedeným změnám v charakteru zde bydlicího obyvatelstva. Naopak, nízké hodnoty ve středních a severovýchodních Čechách jsou v oblastech, kde se obyvatelstvo změnilo jen málo, stejně jako oblast jihovýchodní Moravy.

Tento zhruba stoletý vývoj manželské plodnosti obyvatelstva českých zemí, jak se jeví z hlediska změn ig za pět průřezových období, lze již na základě těchto dat charakterizovat jako bezprecedentní, zásadní, nevratný a všeobecný přechod od vysokých k nízkým hodnotám. K zásadnímu zlomu došlo kolem roku 1900. Pokles plodnosti nastal dříve v Čechách než na Moravě a ve Slezsku. Hodnoty ig podle historických zemí měly překvapivě podobný vývoj s patrným rozdílem v úrovni a v době, kdy bylo jednotlivých úrovní dosahováno. Hodnoty za Moravu a Slezsko byly vždy vyšší než údaje za Čechy, přitom z počátku (do osmdesátých let 19. století) byl index ig vyšší na Moravě, pak byl vždy vyšší ve Slezsku). Data ig za Čechy vykazovaly pokles nejvolnější. I na poměrně malém území českých zemí se tedy podařilo zachytit rysy celoevropského průběhu poklesu plodnosti, který měl výrazně difuzní charakter s jádrem v západní Evropě (zhruba v oblasti severní Francie, Beneluxu a západní Anglie) a odtud se šířil po ostatní Evropě (s určitými výjimkami, jak ani jinak není u tak složitého sociálního jevu možné).²⁸⁾

V českých zemích se kromě toho vytvořilo vlastní centrum poklesu plodnosti, a to v pražské metropolitní oblasti. Vysoká úroveň manželské plodnosti naopak přetrvávala v oblastech, které se nacházely vzhledem k tomuto centru nejdále. Je to zjištění o to zajímavější, že například jižní Morava se na-

lézala v bezprostřední blízkosti centra vyššího řádu než byla Praha, navíc politického střediska státu, do kterého byly až do roku 1918 české země přičleněny. A přesto zde pokles plodnosti nastal později než ve středních nebo východních Čechách.

Z takto charakterizovaného poklesu plodnosti v českých zemích vyplývá, že šlo trvale o jeden proces, který se v jednotlivých regionech prosažoval nestejně rychle a nestejně intenzívně. Z toho vyplynula dočasná vysoká variabilita, jejíž předzvěst lze pozorovat na průřezových hodnotách k roku 1869 i 1880 a která se dále stupňovala až k maximu v roce 1930. Výrazná tendence k následné opětovné homogenizaci úrovně plodnosti ukazuje, že průřezové údaje v období poklesu plodnosti ukazují pouze různou dobu nástupu nových tendencí v reprodukčním chování. Výslednice procesu byla na celém území stejná, jednotlivé regiony se lišily vlastně jen dobou, kdy se v nich úroveň plodnosti začala definitivně snižovat, jak dlouho její pokles trval a kdy skončil.

4. Změny v úrovni indexu obecné plodnosti

Vypovídací schopnost indexu obecné plodnosti (if) o změnách v úrovni plodnosti je poněkud omezena, neboť se v něm odráží jak úroveň manželské plodnosti (respektive realizované plodnosti vůbec), tak věková struktura vdaných žen a jejich podíl z celé ženské populace. Stejně úrovně if budou tedy dosahovat populace, které mají vysokou úroveň manželské plodnosti za současně velmi nízkého podílu žen žijících v manželství, i populace, kde již bude úroveň plodnosti nižší, ale podíl vdaných žen bude úměrně tomu vyšší. Při zachycení dlouhodobějších trendů může index if zkreslovat i z toho důvodu, že obě jeho složky - tj. úroveň manželské plodnosti a podíl plodnosti vdaných žen - se mohou vyvíjet různou intenzitou a při stoupající tendenci jednoho může druhá klesat a naopak.²⁹⁾

Úroveň obecné plodnosti v období po roce 1869 se v českých zemích trvale snižovala (tabulka 5). V roce 1869 byla

Tabulka 5 Rozložení počtu okresů podle úrovně if ve vybraných letech

Období	140-140	140-184	185-229	230-274	275-319	320-364	365-409	410-454	455-499	500-544	545-589	n	\bar{x}	s.d.
1869					1	12	46	54	12		1	126	411	39
1880						17	47	42	21			127	408	39
1890						32	48	39	7	1		127	393	40
1900					4	39	56	29	3	4		136	387	48
1910				5	44	58	29	5	1			147	336	28
1921		9	46	66	23	6						150	242	39
1930	15	41	69	21	3							149	197	40
1950		4	86	54	28	8	1					181	240	40
1961		4	44	25	3							76	181	24
1970		3	53	20								76	177	15
1980		47	29									76	180	11

n - počet okresů; \bar{x} - aritmetický průměr; s.d. - směrodatná odchylka
hodnoty if jsou vynásobeny 1000.

průměrná hodnota if u 126 okresů 0,411 (úhrn českých zemí byl 0,406). V následujících desetiletích se index if snížil jen mírně a na přelomu století byla průměrná hodnota 136 jednotek 0,387. Následoval pokles mnohem výraznější: v roce 1910 a 1921 je z frekvenčního rozložení vidět patrný posun hodnot směrem k nižší úrovni a do roku 1930 bylo v podstatě dosaženo hladiny, na níž se index if udržuje jen s malými výkyvy až do roku 1980. Od té doby se zároveň snižují rozdíly mezi jednotlivými okresy - v osmdesátých letech 20. století již nenalezneme okresy, kde by byly hodnoty if výrazněji nižší nebo vyšší než kolik činí průměr českých zemí.

Na obrázku 12 je zobrazen stav if v roce 1880. Při porovnání územního rozložení if s územním rozložením indexu manželské plodnosti ig a indexu podílu plodnosti vdáných žen v témže roce by bylo vidět, kde se nejvíce "násobily" vysoké a nízké hodnoty manželské plodnosti a podílu plodnosti vdáných žen a kde se vzájemně "rušily".³⁰⁾ Na příkladu některých okresů západních Čech se však projevuje další komponenta ovlivňující úroveň obecné plodnosti: úroveň nemanželské plodnosti. I když v okresech Kadaň, Kraslice či Sokolov byla manželská plodnost jen mírně nadprůměrná a hodnoty indexu podílu plodnosti vdáných žen patřily k nejnižším v Čechách, vysoká úroveň nemanželské plodnosti způsobila, že v těchto okresech byly zaznamenány nejvyšší hodnoty indexu if . Na rozdíl od západočeských okresů se jižní Morava, kde rovněž dosahoval index if nejvyšší úrovně v rámci českých zemí, vyznačovala jak vysokou úrovní manželské plodnosti, tak i vysokým podílem vdáných žen v populaci, a je proto přirozené, že nejvyšší úrovně dosahoval index if v Hodoníně (až 0,49), kde se dívky v rámci českých zemí vdávaly nejmladší a kde byla zároveň vysoká manželská plodnost.

K oběma jádrům s vysokou úrovní if se přimykají další okresy s hodnotami jen mírně nižšími. Okresy s vyšší úrovní if nalezneme i v některých dalších oblastech: hlavně ve středních Čechách, kde byla jak vyšší úroveň manželské plodnosti,

tak i vyšší podíl obyvatel žijících v manželství nebo kde byla vyšší úroveň nemanželské plodnosti. Oblasti s nejnižší hodnotou if se naproti tomu téměř kryjí s oblastmi nízké úrovně manželské plodnosti. Nalezneme je však také u okresů, kde byl index ig poměrně vysoký, ale kde byly hodnoty if snižovány nízkou úrovní sňatečnosti obyvatelstva. Právě tento nepoměr v územním rozložení hodnot indexu if vzhledem k rozložení ig nejnázorněji dokládá vhodnost rozložení obecné plodnosti na komponenty.

Do roku 1930 se regionální rozložení v úrovni obecné plodnosti pozměnilo především v návaznosti na vývoj v úrovni manželské plodnosti (obr. 13). Úroveň sňatečnosti se postupně zvyšovala na celém území českých zemí a úroveň nemanželské plodnosti se na celém území snižovala. Rozložení indexu if v období před ukončením rozhodující fáze poklesu plodnosti v podstatě odpovídá rozložení indexu ig . Vliv úrovně manželské plodnosti se v úrovni obecné plodnosti projevuje velmi silně, o to výrazněji, o co klesá vliv sňatečnosti, kde se v této době regionální rozdíly z předchozího období vyrovnávají.

Také úroveň obecné plodnosti dosáhla nejvyšších hodnot v jižních Čechách a na jižní Moravě, jak jsme mohli pozorovat u indexu ig . Nejnižší hodnoty nalezneme v severní polovině Čech a v blízkosti velkých měst - rovněž ve velmi podobných oblastech jako tomu bylo u indexu ig . Avšak oblasti s nejnižší úrovní if nejsou tak výrazně odlišeny od okolí. To pramení ze skutečnosti, že se v oblastech, kde úroveň manželské plodnosti klesala nejvíce, zároveň nejdříve začala zvyšovat sňatečnost. Tím se sestupný trend v úrovni obecné plodnosti v poměru k ostatnímu území oslabil.

Po druhé světové válce jsou hodnoty indexu if téměř na celém území stejně vysoké. V úrovni if je patrná výrazná tendence k homogenitě, v níž se mírně rozdílily, které přetrvávají v hodnotách indexu ig , úrovní sňatečnosti i nemanželské plodnosti, ztrácejí. Dále je zřejmá nižší úroveň obecné plodnosti ve středních a východních Čechách a vyšší úroveň v okrajových

okresech Čech a na Moravě. Tedy přetrvávání tendence, kterou bylo možno pozorovat již od přelomu 18. a 19. století (srv. obr. 14 a 15).

5. Vývoj mimomanželské plodnosti

V podmínkách reprodukce obyvatelstva českých zemí byl počet dětí narozených mimo manželství od druhé čtvrtiny 19. století poměrně vysoký. Zatímco ještě na konci 18. století nepřesahoval podíl nemanželských dětí 5 %, v letech 1840-1844 se už narodilo mimo manželství 14 % dětí. Od tohoto vrcholu se podíl nelegitimních dětí mírně snížil, ale v následujících desetiletích neklesl pod 10 % úhrnu narozených. V roce 1880 bylo 11 % dětí uvedeno jako nemanželských, v roce 1930 12 %. ³¹⁾

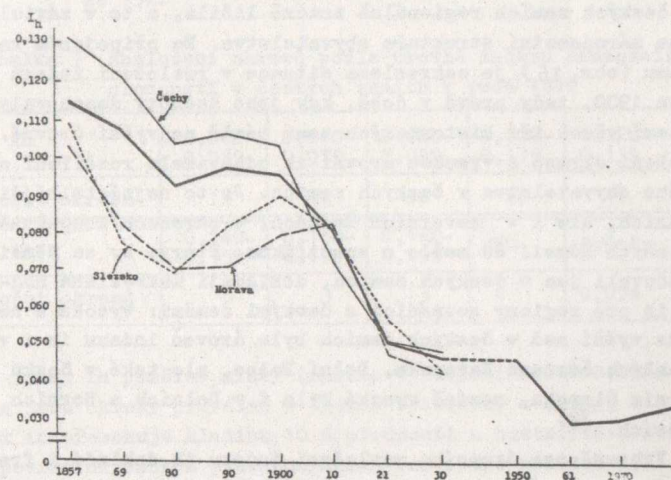
Z toho důvodu je na rozdíl od mnoha jiných zemí, kde byly počty nelegitimních dětí nízké a pro celkové trendy ve vývoji plodnosti zanedbatelné, potřebné uvažovat při analýze fertility v českých zemích i její složku nemanželskou. Avšak prostý podíl nemanželských dětí z celkového počtu narozených vyjadřuje spíše sociální podmínky reprodukce obyvatelstva. Lepší představu o intenzitě, a tudíž i o vývoji nemanželské plodnosti dává index mimomanželské plodnosti (ih) definovaný jako poměr hypotetického a skutečného počtu dětí narozených všem svobodným, ovdovělým a rozvedeným ženám v dané populaci. Index ih vyjadřuje intenzitu nemanželské plodnosti (třebaže v poměrném vyjádření). Nezávisí příliš na struktuře obyvatelstva podle rodinného stavu, podléhá jen minimálně vlivům věkové struktury ženského obyvatelstva, není odvislý ani od absolutního počtu všech narozených dětí. Z toho důvodu je vývoj indexu ih v období celkového poklesu plodnosti za demografické revoluce odlišný od vývoje podílu nelegitimních dětí.

V období poklesu plodnosti se podíl nemanželských dětí v českých zemích v podstatě neměnil - pohyboval se mezi 10-12 % a na konci období byl na stejné výši jako na jeho začátku. Hodnoty indexu ih se vyvíjely jinak. V letech 1869-1900 kolísal index ih v průměru českých zemí zhruba mezi 0,09 a 0,10.

Byl pravděpodobně na úrovni mírně nižší než na konci padesátých let 19. století, ale stále značně vysoko. Po roce 1900 se jeho úroveň začala snižovat: do roku 1910 na 0,08. Pak následoval prudký pokles na úroveň kolem 0,05, na které se udržoval do třicátých let 20. století.

Vývoj v jednotlivých zemích byl však od průměrných hodnot, které sledovaly křivku za Čechy, poněkud odlišný. Od roku 1880 na Moravě a ve Slezsku index ih stoupal: ve Slezsku rychleji a na vyšší úroveň, maxima dosáhl v roce 1900. Na Moravě byl vzestup pozvolnější a maxima bylo dosaženo až v roce 1910. Přitom byly hodnoty ih na Moravě i ve Slezsku v této době značně nižší než v Čechách a činily zhruba 70 %, resp. 80 % (v roce 1880) hodnoty, která byla naměřena u populace Čech. Teprve po roce 1910 se úroveň ih začala snižovat. V Čechách bylo maxima dosaženo v roce 1890 a v roce 1910 zde byla hodnota ih dokonce ze všech tří zemí nejnižší, neboť se zde ih již snižoval, zatímco na Moravě a ve Slezsku ještě oproti

Obr. 2 Index mimomanželské plodnosti v českých zemích v letech 1857-1960

předcházejícímu období stoupl. Pokud jde o vývoj před rokem 1880, je třeba mít na zřeteli, že v tabulce 2 stejně jako na obrázku 2 jsou uvedeny údaje odhadované a že při celkově nízkých hodnotách ih (v poměru k hodnotám ig) mohou být zatíženy chybou, i když s porovnáním s vývojem jiných ukazatelů se zdá, že jsou věrohodné.

V roce 1930 klesl index ih na polovinu úrovně z roku 1880 a jeho pokles byl tedy jen o málo mírnější než pokles úrovně manželské plodnosti. Hodnoty indexu ih za obě země (Čechy a zemi Moravskoslezskou) se od sebe příliš nelišily.

Pokles úrovně nemanželské plodnosti byl stejně jako pokles manželské plodnosti stálý a nepřetržitý. Další pokles, který z dat zaznamenáváme po druhé světové válce na ještě nižší úroveň, byl pravděpodobně způsoben faktory, které nevyplývají ze změny reprodukčního chování obyvatelstva, ale byly důsledkem změn v etnické skladbě obyvatelstva českých zemí. Na tomto místě je třeba upozornit, že úroveň indexu ih se v českých zemích regionálně značně lišila, a to v závislosti na národnostní struktuře obyvatelstva. Na připojeném kartogramu (obr. 16) je zakreslena situace v rozložení indexu ih v roce 1900, tedy právě v době, kdy jeho hodnoty dosahovaly na území všech tří historických zemí téměř nejvyšší úrovně. Rozložení okresů s vysokou úrovní ih odpovídalo rozšíření německého obyvatelstva v českých zemích. Je to nejzřetelnější v západních, ale i v severních Čechách, v okresech kompaktně osídlených Němci. Že nešlo o specifikum, kterým by se Němci vyznačovali jen v českých zemích, dokládají zakreslené hodnoty ih pro regiony sousedící s českými zeměmi: vysoká a nezdědky vyšší než v českých zemích byla úroveň indexu ih i v přilehlých částech Bavorska, Dolní Falce, ale také v Sasku a v Horním Slezsku, neméně vysoká byla i v Dolních a Horních Rakousích.³²⁾

Vyhraněnost územního rozložení indexu ih dokládá i frekvenční rozložení hodnot za okresy českých zemí v roce 1900 (tabulka 7). Rozložení se rozpadá na dva sektory: jeden, kde

Tabulka 6 Index nemanželské plodnosti (ih) v některých evropských zemích v letech 1880-1980

Země	1880	1900	1930	1960
Anglie a Wales	0,034	0,021	0,014	0,041
Belgie	0,034	0,033	0,018	0,015
Francie	0,043	0,044	0,037	0,037
Itálie	0,063	0,048	0,027	0,011
Dánsko	0,064	0,059	0,039	0,045
Švédsko	0,054	0,058	0,043	0,052
Polsko	.	0,050	0,038	0,035
Německo	0,072	0,066	.	0,039 ¹
Rakousko	0,118	0,106	0,073	0,060
Bulharsko	.	0,009	0,030	0,057
Irsko	0,011	0,009	0,013	0,030
České země	0,093	0,096	0,047	0,030

1 - NDR a NSR dohromady

Pramen: The decline of fertility in Europe (1986), s.80 až 152.

Tabulka 7 Rozložení okresů podle úrovně indexu nemanželské plodnosti v českých zemích v roce 1910

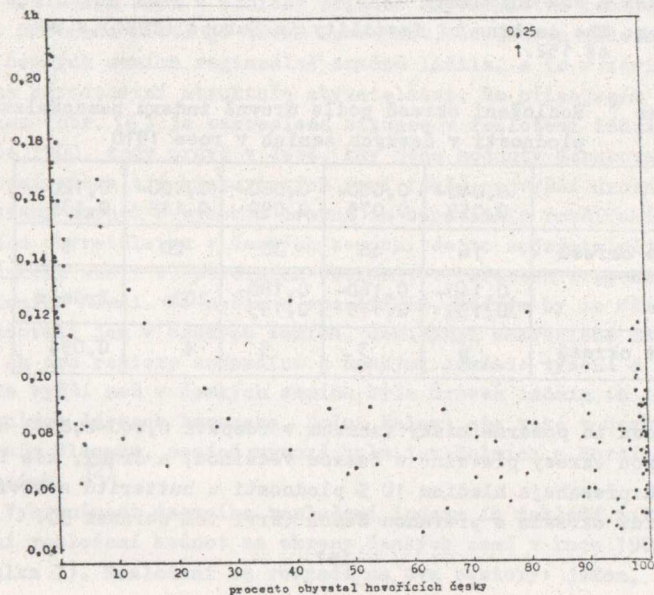
ih	0,040-0,059	0,060-0,079	0,080-0,099	0,100-0,119	0,120-0,139
počet okresů	16	48	30	20	6
ih	0,140-0,159	0,160-0,179	0,180-0,199	200+	Průměr
počet okresů	6	3	3	4	0,094

je index ih poměrně nízký (zhruba v rozpětí 0,040-0,099) a kde jsou okresy převážně s českou většinou, a druhý, kde index ih přesahuje hladinu 10 % plodnosti u hutteritů a který odpovídá okresům s převahou Němců (srv. též obrázek 3).

Toto zjištění je v souladu s poznatky o vývoji mimomanželské plodnosti v Evropě v 19. století, kdy v německých oblastech takřka obecně výrazně stoupl podíl dětí narozených mimo legální manželství. Hodnoty, které byly zjištěny pro okresy s českou většinou, jsou srovnatelné s úrovní Francie, Itálie či Dánska. Ve 20. století se pak hodnoty mimomanželské plodnosti v Evropě vzájemně velmi sblížily. ³³⁾

Charakter rozložení mimomanželské plodnosti dokládají do určité míry také hodnoty statistické závislosti mezi indexem i_h a některými dalšími ukazateli (tabulka 8). Prokázala se například jen velmi slabá kladná závislost mezi indexy i_g a i_h

Obr. 3 Index nemanželské plodnosti (i_h) podle podílu obyvatel hovořících česky v okresech českých zemí v roce 1880

Tabulka 8 Korelační koeficient závislosti indexu mimomanželské plodnosti (i_h) na indexu manželské plodnosti (i_g), indexu podílu vdaných žen na celkové plodnosti (i_m), podílu obyvatelstva obcí nad 5000 obyvatel (urb) a podílu obyvatelstva příslušného k zemědělství (zem)

Rok	i_g	i_m	urb	zem
1869	-0,234	-0,306	0,286	.
1880	-0,085	-0,468	0,269	-0,344
1890	0,121	-0,322	0,243	-0,398
1900	0,038	-0,338	0,279	-0,464
1910	-0,061	-0,332	0,237	-0,449
1921	0,209	-0,372	0,056	-0,217
1930	0,222	-0,010	-0,091	-0,066
1950	0,433	0,345	0,167	-0,075

a mírně silnější záporná závislost mezi indexy i_m a i_h . Obojí dokládá, že nemanželská plodnost byla v jistém smyslu také plodností párů, které z nejrůznějších důvodů před narozením dítěte nerealizovaly sňatek. V mnoha případech byly děti vzešlé z nelegitimních svazků časem legitimovány. Změna situace v roce 1930 zároveň naznačuje, že s poklesem i_h na nižší úroveň mimomanželská plodnost reprezentuje stále více jen tu sociální strukturu nelegitimních dětí, kde následný sňatek rodičů již ve větší míře předpokládat nelze. ³⁴⁾

V podmínkách českých zemí téměř neexistovala korelační závislost mezi úrovní nemanželské plodnosti a podílu městského obyvatelstva. Naproti tomu byla zpočátku silnější, po první světové válce ale také značně oslabená, závislost mezi indexem i_h a podílem obyvatel příslušných k zemědělství. Z toho, že po první světové válce se hodnoty korelačního koeficientu mezi indexem i_h a ostatními ukazateli blíží k nule, lze odvodit, že s rostoucím stupněm rozšiřování vědomého omezení plodnosti nabývá mimomanželská plodnost jiný charakter.

Paralelní vývoj manželské a nemanželské plodnosti za demografické revoluce dokládá též, že pokles úrovně plodnosti byl z velké části výsledkem změn v reprodukčním chování lidí, a to změny stanoviska k reprodukci, které se projevilo širokým užitím antikoncepce. Svě názory na vlastní reprodukci změnily současně vdané i nevdané ženy a přizpůsobily jim své chování.

6 Závěr

Vývoj poklesu realizované plodnosti tvoří specifickou kapitolu populačního vývoje českých zemí. Jeho počátek je možno klást nejdříve do prvních desetiletí 19. století, kdy se začal projevovat jako důsledek snižující se sňatečnosti. Odklad sňatků, který se projevil významně od třicátých let 19. století, dosáhl vrcholu přibližně v polovině 19. století a pak začal odeznívat. Od osmdesátých let 19. století se úroveň plodnosti snižovala v důsledku omezování manželské plodnosti a částečně i poklesem plodnosti neprovdaných žen.

I na poměrně malém teritoriu českých zemí se průběh poklesu plodnosti značně diferencoval a mezi jednotlivými okresy byly velké rozdíly, pokud jde o začátek procesu, menší, pokud jde o dobu jeho ukončení. Tyto rozdíly vedly k poměrně velkým rozdílům v úrovni manželské plodnosti podle okresů v období, kdy se úroveň plodnosti na celém území snižovala (na přelomu 19. a 20. století), zatímco v době předchozí i následné byly odchylky od průměrných hodnot podstatně nižší.

Rozdíly, které se na konci poklesu plodnosti v realizované plodnosti mezi oblastmi projevily, jsou jednak dozníváním předchozích výrazných rozdílů v její úrovni, jednak předznamenávají, že po určité době se úroveň plodnosti bude regionálně dále lišit, a to zejména vlivem rozdílů v úrovni bio sociálního a sociálně ekonomického rozvoje daných oblastí.

P O Z N Á M K Y

- 1) Cit. dle Demografická příručka (1982), Praha, s. 82 n. Nebylo-li uvedeno jinak, jsou z téhož pramene převzata i ostatní dále uváděná data.
- 2) L. Dušek (1985), Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. Historickodemografická studie. In: Ústecký sborník historický 1985, s. 187-189. P. Horská (1973), Statistiques autrichiennes de la fin du 19e siècle: source pour l'étude réciproque de l'évolution sociale et démographique. Historická demografie 7, s. 114.
- 3) Rukopisné materiály W. Wowkové.
- 4) P. Horská (1973), s. 114.
- 5) L. Fialová (1987), Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. Historická demografie 12, pozn. 8 na str. 220.
- 6) Přehled dějin Československa I/2 (1526-1848), Praha 1982, s. 436.
- 7) Ke vztahu vývoje úmrtnosti a plodnosti za epidemií v období před demografickou revolucí srv. E. Čáňová (1983), Vliv mortalitních krizí na vývoj porodnosti. Demografie 25, s. 144-149.
- 8) J. Korčák předpokládá, že "... porodnost oscilující kolem 38-39, která se udržela v našich zemích až do konce let 1880, nebyla hladinou původní. Byla už výsledkem prvního všeobecného omezování porodnosti, byť jen mírného ... Omezování plodnosti v českých zemích nenastalo někdy v letech 1880, jak se obecně myslí, ale již 100 let před tím, aspoň pokud jde o Čechy. V zemi Moravskoslezské se tento první obecný pokles plodnosti datuje od druhého decenia 19. století." J. Korčák (1947), Současný vzestup

plodnosti v českých zemích. Statistický obzor 27, s.124. Na možnost omezení plodnosti již v této době upozornují i V.Srb a M.Kučera (1959), Vývoj obyvatelstva českých zemí v XIX.století. Statistika a demografie, s.116. Obdobně soudí i autoři Základů demografie: "Okolo roku 1830 dochází již prokazatelně k vědomému omezení počtu dětí v některých sociálních skupinách, jestliže za neregulovanou míru porodnosti u nás považujeme úroveň okolo 45 ‰". Z.Pavlík - A.Rychtaříková - A.Šubrtová (1986), Základy demografie, s. 568.

Historickodemografický průzkum však prokázal, že spolehlivost prvních konskripcí, podle nichž byly odvozovány údaje o hrubé míře porodnosti, byla nižší, než se ve starší literatuře soudilo, zejména že byl značně podhodnocen počet přítomného obyvatelstva. Proto rozbor plodnosti na základě hrubé míry porodnosti není příliš směrodatným v detailu. Obdobně zavádí i při výzkumu vývoje v 19.století až do změny reprodukčního chování. Ke spolehlivosti konskripcí se vyjádřili především E.Maur (1974), Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu. Čs.časopis historický 22, s.863; V. Sekera (1979), Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918. díl I, s. 150-164.

- 9) L.Pialová (1985), Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce. Historická demografie 9, s. 92 n.
- 10) Za období nejvyšší plodnosti je považován věk 20-29 let, případně ještě 30-39 let.
- 11) K problematice nemanželských porodů v 19.století srv. L. Kárníková (1965), Vývoj obyvatelstva českých zemí 1754 až 1914, s. 69; P.Horská (1980), K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. Demografie 22, s. 343-350; E.Maur - P.Horská (1981), Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů

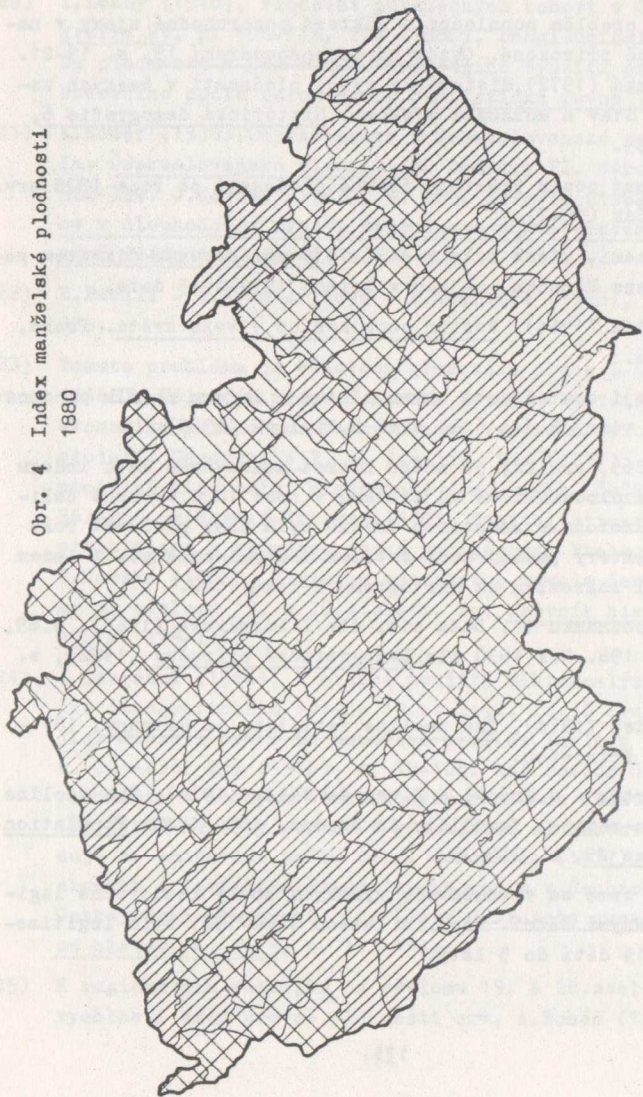
na území ČSR. Acta demographica IV, s. 15-59.

- 12) Přehled dějin Československa I/2 (1982), s. 483.
- 13) L.Dokoupil - L.Nesládková (1979), Vývoj přirozené měny obyvatelstva severovýchodní Moravy v protostatistickém období. In: SPPFO C-14, s. 17. L.Dokoupil (1975), Důsledky hladových let v polovině 19.století na vývoj populace Těšínských Beskyd. In: SPPFP C-10, s. 59-82. L.Dokoupil (1986), Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869. Spisy Pedagogické fakulty v Ostravě sv. 57, Praha, s.46. L.Dokoupil - L.Nesládková (1980), Mortalitní krize na Sobotínsku v období pozdního feudalismu (konec 17.-první polovina 19.století), Severní Morava 40, s. 24-28.
- 14) V.Srb - M.Kučera (1959), s. 116.
- 15) A.J.Coale - P.Demeny (1966), Regional Model Life Tables and Stable Population. Princeton. East, Mortality level 7, s. 474.
- 16) E.Maur - P.Horská (1981), s. 49.
- 17) K poměrům v Praze srvn. J.Havránek (1970), Demografický vývoj Prahy v druhé polovině 19.století. In: Pražský sborník historický 1969/1970, s. 70-105.
- 18) I v jiných oblastech Evropy v době před poklesem plodnosti a stejně tak i u venkovského obyvatelstva např. v 30 letech 20.století v Koreji nebo na čínském venkově v letech 1921-1931 byla zaznamenána nižší úroveň. Cit. dle A.J.Coale - R.Treadway (1986), Summary of the changing distribution of overall fertility, marital fertility, and the proportion married in the provinces of Europe. In: The decline of fertility in Europe, Princeton 1986, s.36-37.
- 19) Jde o průřezové hodnoty, které předpokládají, že by se daná úroveň plodnosti udržovala po celé reprodukční období ženy, což právě v tomto období neplatilo.

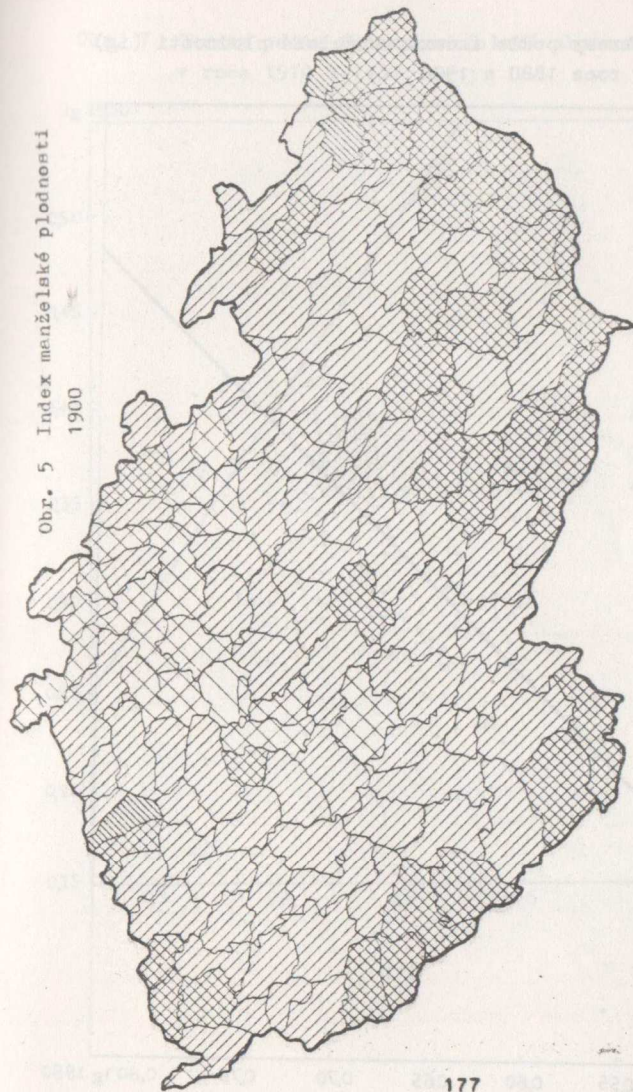
- 20) I.Lesný (1978), Plodnost poválečných kohort v ČSR. Demografie 26, s. 106-116. Týž (1980), Longitudinální analýza plodnosti v ČSR a možnosti jejího využití pro odhady budoucího počtu narozených. Statistická revue 7
- 21) A.Boháč (1936), Obyvatelstvo v Československé republice. In: Československá vlastivěda. Dodatky II. Národopis, s. 322-324. J.Korčák (1947), s. 289. Z.Vávra (1962) Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí (léta 1870-1944), s. 38-62.
- 22) Z.Pavlík - J.Rychtaříková - A.Šubrtová (1986), s. 322 až 329.
- 23) Tomuto problému je věnována především práce L.Kárníkové (1965). Dále též práce P.Horská (1965), K otázce vztahu ekonomiky a populace českých zemí ve druhé polovině 19. století. Demografie 7, s. 344-351. Táž (1971), K otázce sociální diferencí historické demografie. ČsČH 19, s. 263-269. P.Horská-Vrbová (1970), Kapitalistická industrializace a středoevropská společnost, Praha, 224 s. P.Horská (1982), K otázce sociálního vývoje českých zemí na přelomu 19. a 20.století. In: Sborník historický 29, s. 119-177.
- 24) J.Havránek (1966), K otázce použití mikroanalýzy ve studiu demografického vývoje 19.století. In: Z českých dějin. Sborník prací in memoriam prof.dr.Václava Husy. UK, s. 221-236. Týž (1970), s. 70-105. Ani rozbor úrovně plodnosti v českých šlechtických rodinách (sňatky z let 1841-1859 šlechty vedené v gothajském almanachu) neukazuje na snižování počtu dětí. J.Podhola (1977), Rekonstrukce a fertilita šlechtických rodin v Čechách podle Gothajských almanachů. In: Listy GHSP-Acta genealogica ac historica, ř. 5, s. 177-194.
- 25) K regionálním rozdílům na přelomu 19. a 20.století a k rychlosti změn úrovně plodnosti srv. A.Boháč (1914),

- Český problém populační a některé pozoruhodné zjevy v naší méně přirozené. Obzor národohospodářský 19, s. 19-21. P.Horská (1972), Historický vývoj plodnosti v českých zemích. Stav a možnosti výzkumu. Historická demografie 6, s. 3-39.
- 26) Podrobný popis vzestupu úrovně plodnosti po roce 1935 srv. J.Korčák (1947).
- 27) Pro území, které bylo v září 1938 mnichovským diktátem postoupeno Německu, nejsou v letech 1939-1945 data.
- 28) Z.Pavlík (1964), Nástin populačního vývoje světa. Praha, s. 246.
- 29) K vývoji sňatečnosti obyvatelstva a indexu podílu plodnosti vdaných žen (im) srv. L.Pialová (1985).
- 30) Rok 1869, pro kdy je možno získat hodnověrná data indexu obecné plodnosti se od situace v roce 1880 výrazně nelišil. Protože u ostatních indexů byla dána přednost roku 1880 (který jediný není zatížen žádnými odhady), i index if byl zakreslen na kartogramu k roku 1880.
- 31) Srv. poznámku 11. Data cit. dle L.Lárníková (1965), s.69, 127 a 198. Rok 1930 dle Demografické příručky (1982), s. 166.
- 32) J.Knodel (1974), The decline fertility in Germany, 1871-1939. Princeton.
- 33) E.Shorter - J.Knodel - E.van de Walle (1971), The decline of non-marital fertility in Europe, 1880-1940. Population Studies 25, s. 375-393.
- 34) České země se vyznačovaly vysokými počty každoročně legitimovanými dětmi. Např. v letech 1900-1901 bylo legitimováno 1% dětí do 5 lety.

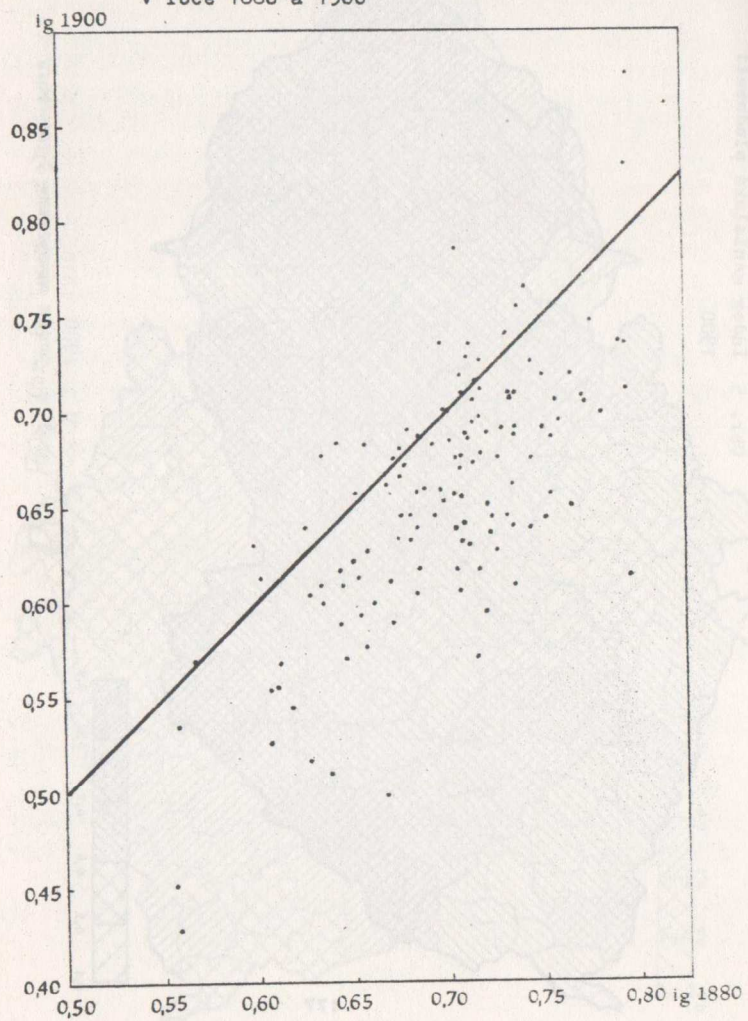
Obr. 4 Index manželské plodnosti
1980

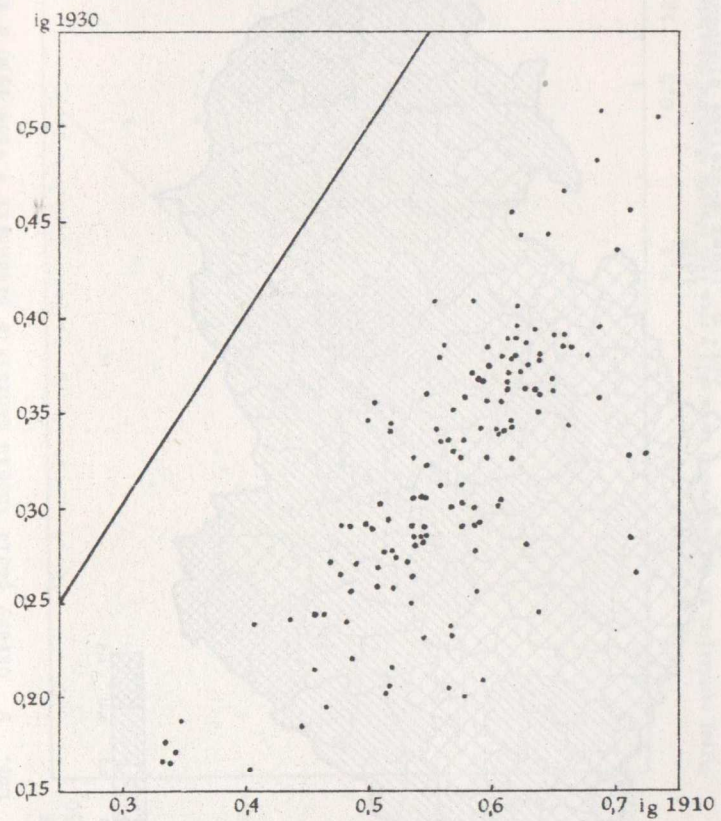
Obr. 5 Index manželské plodnosti
1900

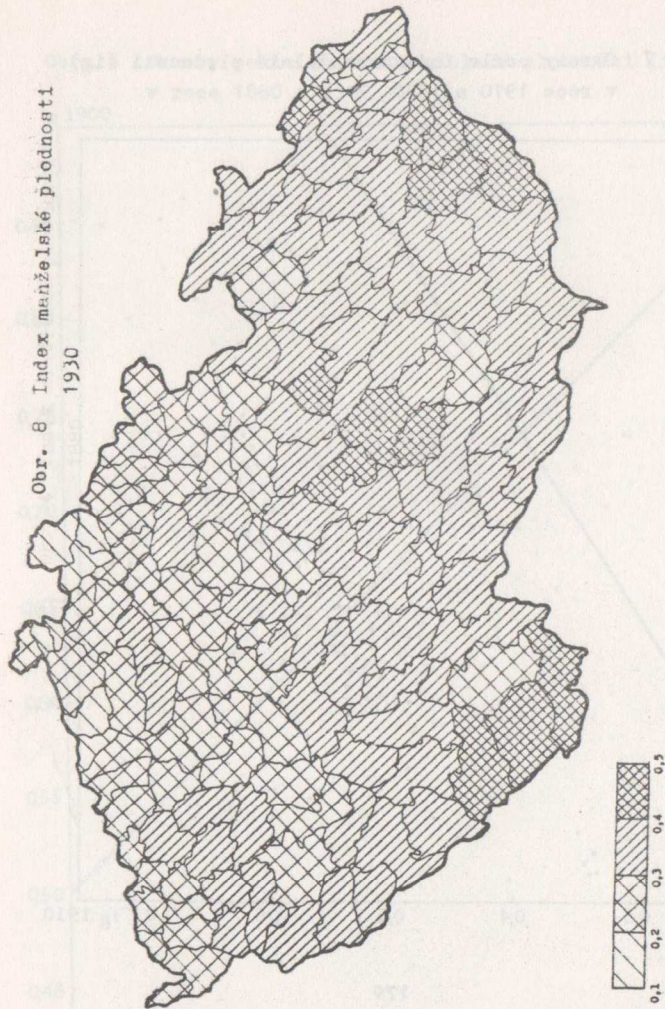
Obr. 6 Okresy podle indexu manželské plodnosti (ig)
v roce 1880 a 1900

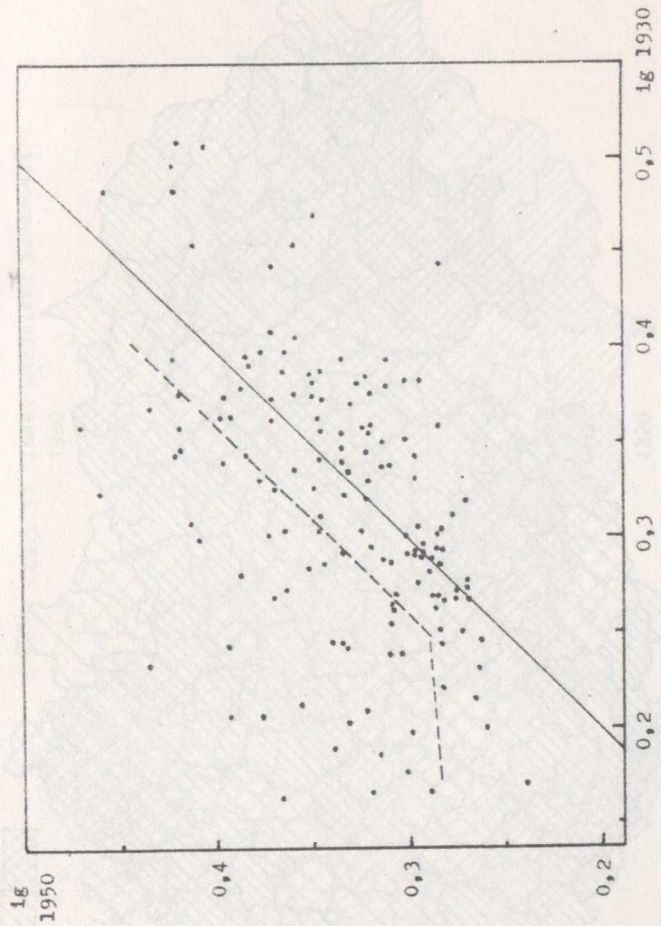
Obr. 7 Okresy podle indexu manželské plodnosti (ig)
v roce 1910 a 1930

Obr. 8 Index manželské plodnosti
1930

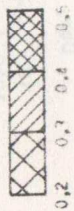
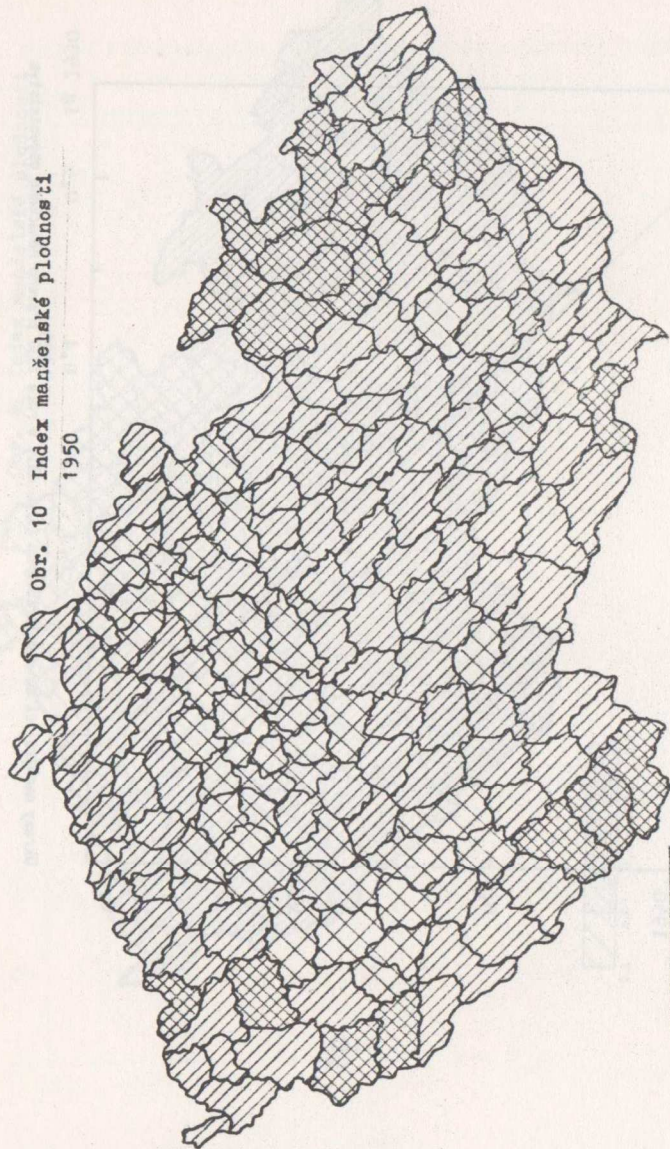

Obr. 9 Okresy podle indexu manželské plodnosti v roce 1930 a 1950

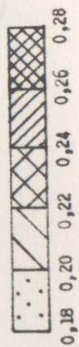
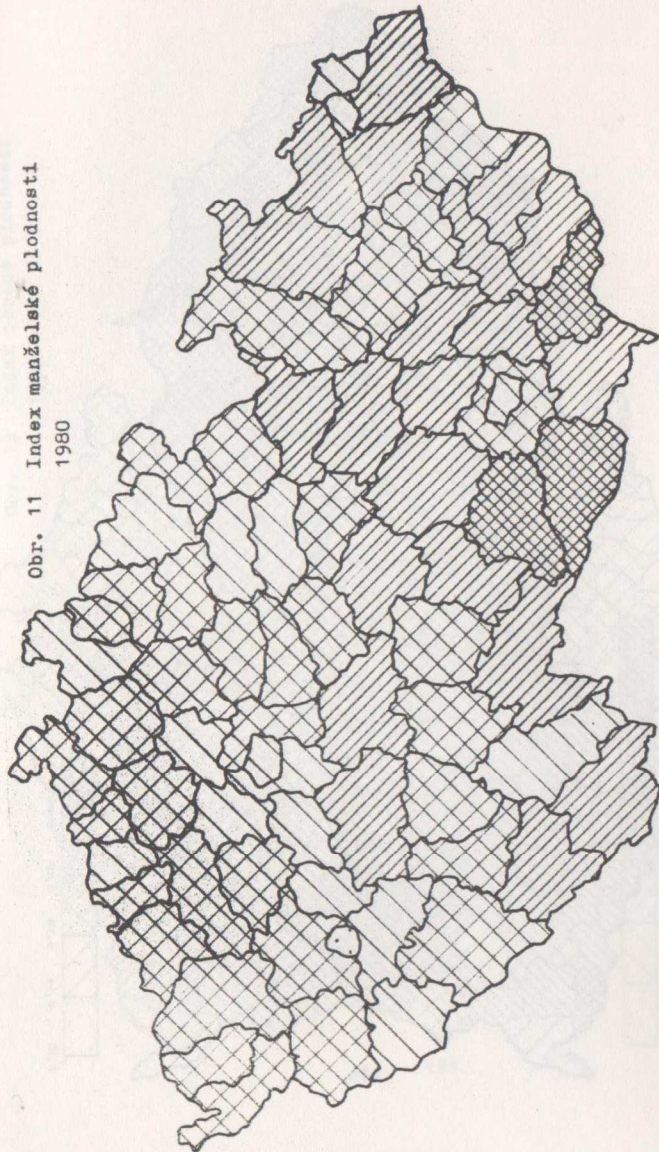

Okresy nacházející se nad čárkovanou čarou měly v roce 1930 převahu německého obyvatelstva

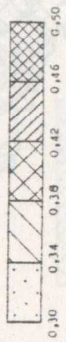
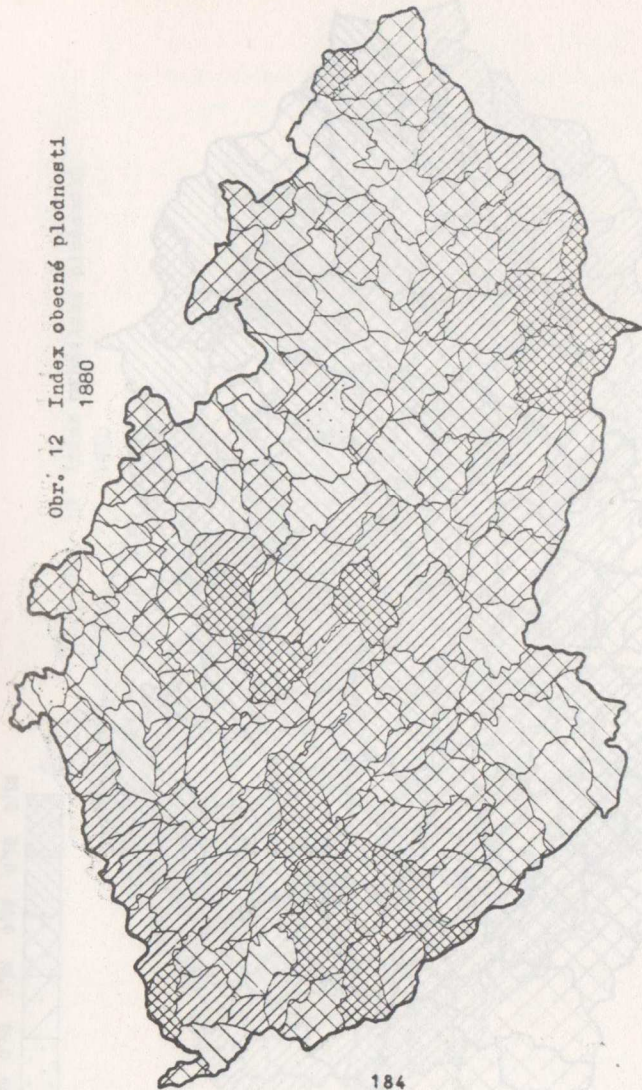
Obr. 10 Index manželské plodnosti
1950

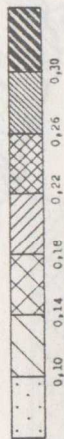
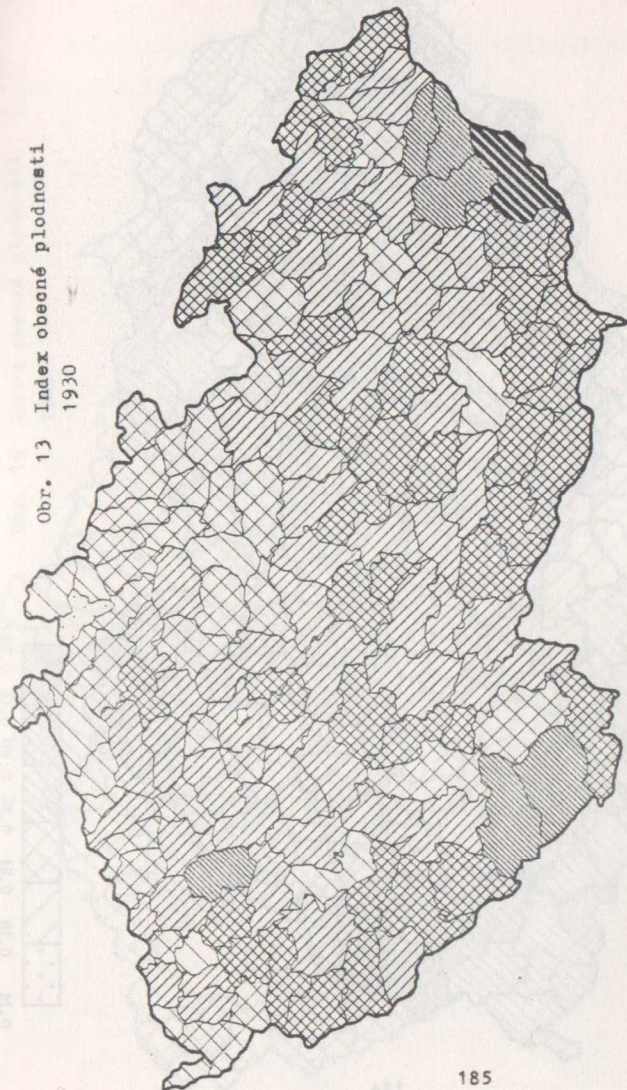
Obr. 11 Index manželské plodnosti
1960

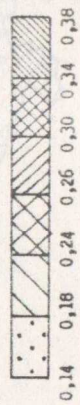
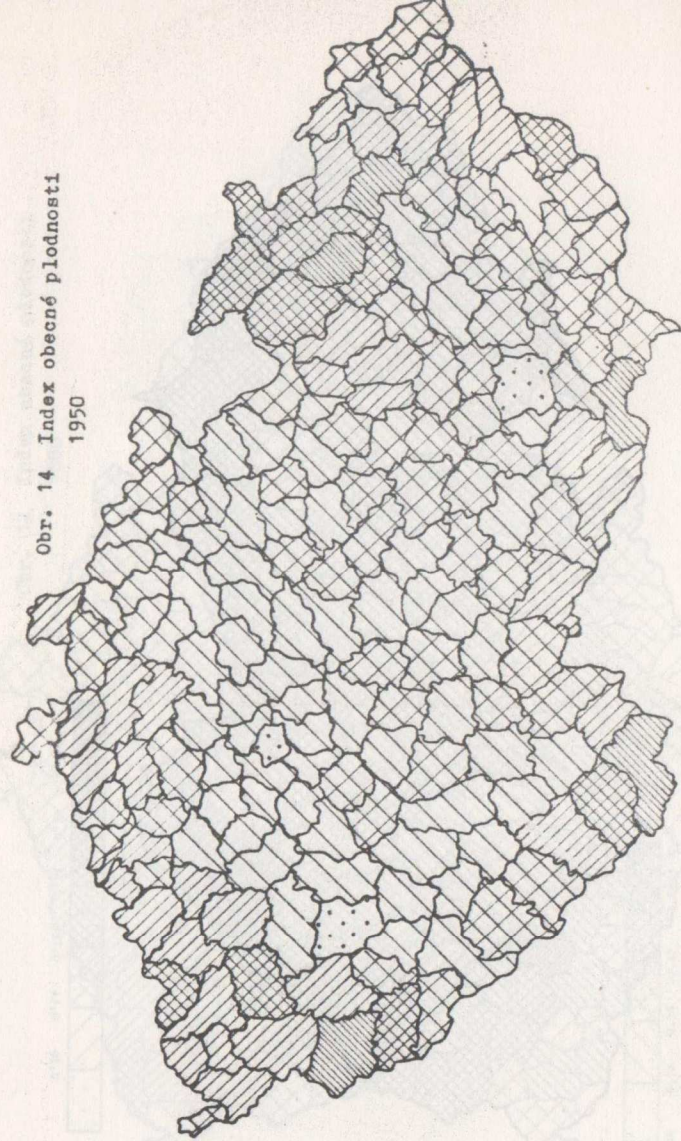
Obr. 12 Index obecné plodnosti
1880

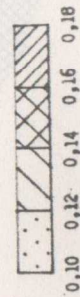
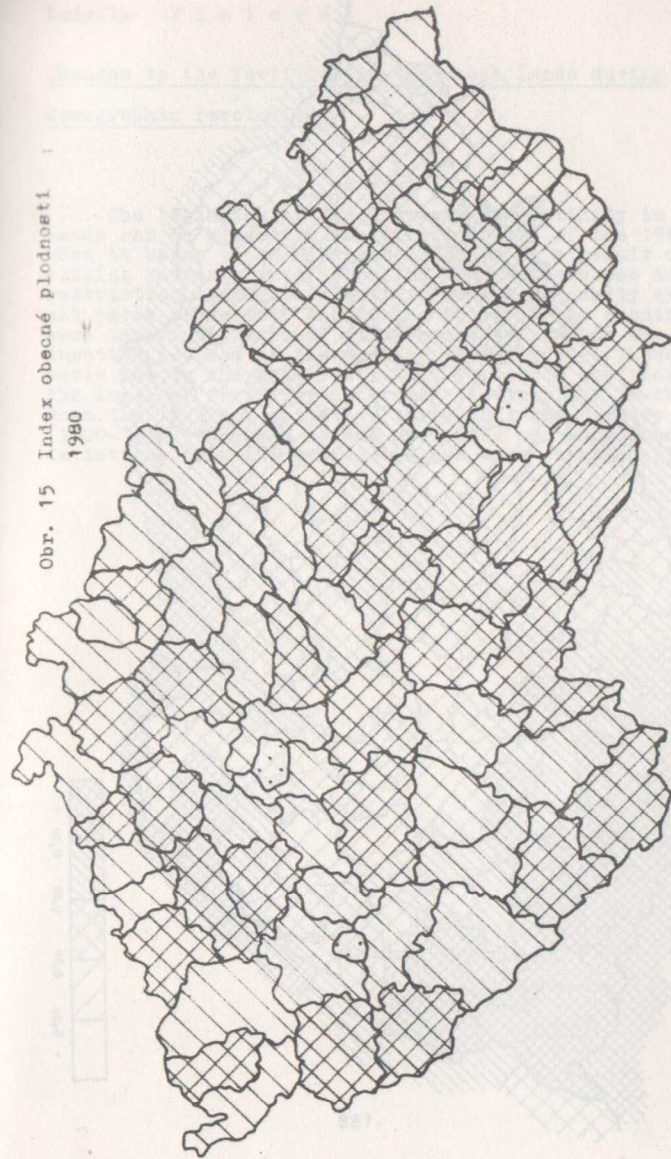
Obr. 13 Index obecné plodnosti
1930

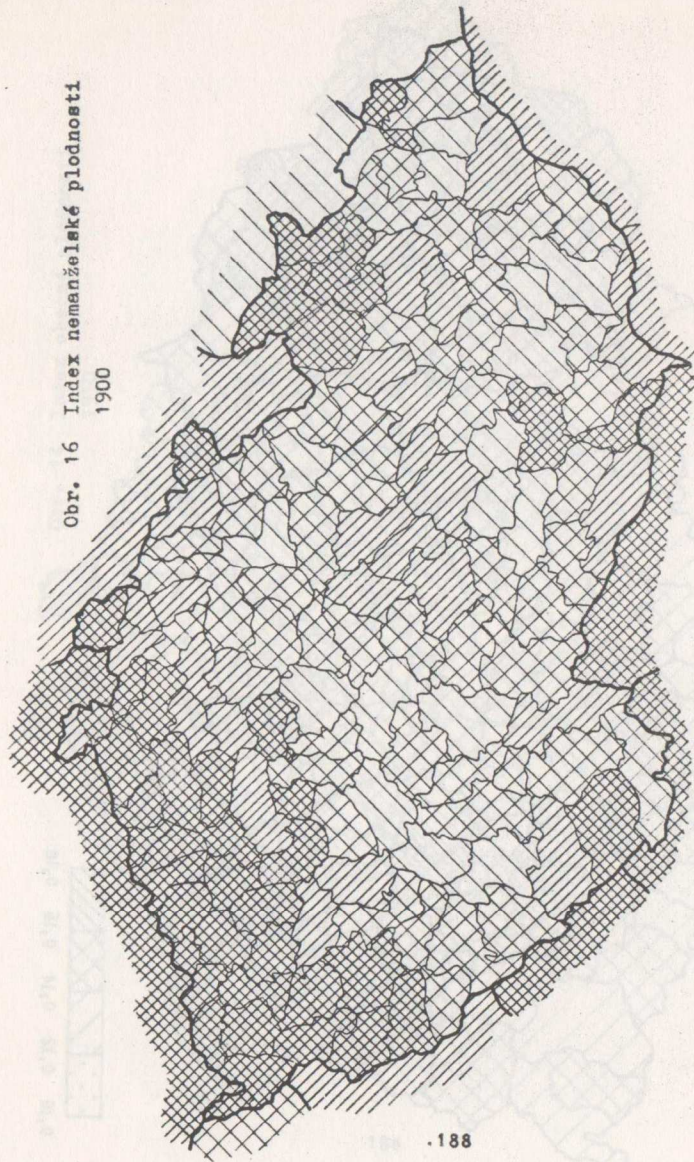
Obr. 14 Index obecné plodnosti
1950

Obr. 15 Index obecné plodnosti
1960

Obr. 16 Index nemanželské plodnosti
1900

.188

Ludmila Fialová

Changes in the fertility in the Czech Lands during
demographic revolution

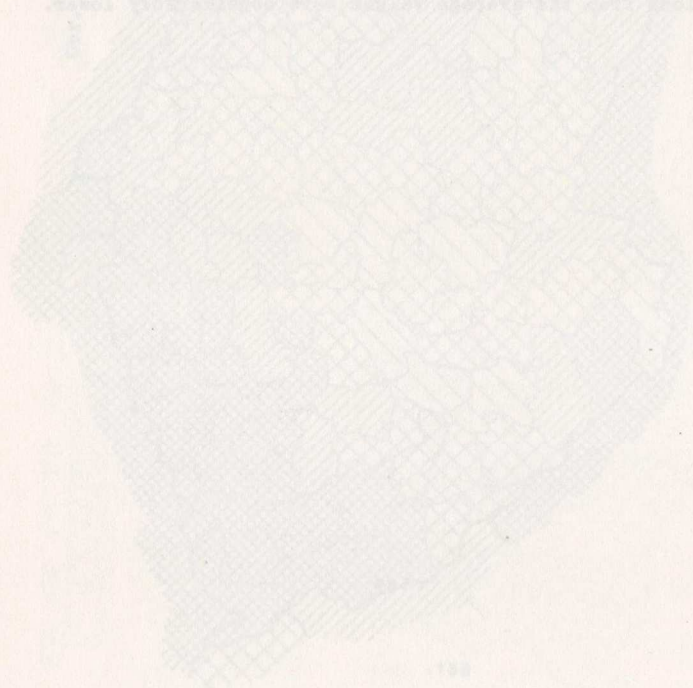
S u m m a r y

The beginning of the decrease of fertility in the Czech Lands can be placed in the first decades of the 19th century when it began to be made itself known as a result of the declining marriage rate. From the 1880's there was added the restriction of marital fertility which gradually extended to all parts of society and to the whole of the country. There were important regional differences as regards the beginning, duration and end of the decline of fertility. These differences led to the relatively high variation coefficient in the level of fertility according to districts in the period when the level of fertility throughout the country dropped (1900-1930), whereas in the preceding and subsequent periods deviations from the average values were considerably lower.

Смена в Латвии в начале 1919 года

Исторический очерк

В начале 1919 года в Латвии происходила смена власти. В этот период в Латвию вошли отряды Красной Армии, которые начали захватывать территории, занятые немецкими войсками. В результате к началу 1919 года в Латвию вошла Красная Армия, которая начала освобождение территории от немецких войск. В этот период в Латвию вошли отряды Красной Армии, которые начали захватывать территории, занятые немецкими войсками. В результате к началу 1919 года в Латвию вошла Красная Армия, которая начала освобождение территории от немецких войск.

BIBLIOGRAFIE

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК 1918-1919
Исторический очерк 1918-1919

Список

- 1. История Латвии, 1918-1919
- 2. Латвия в 1918-1919
- 3. Латвия в 1918-1919
- 4. Латвия в 1918-1919
- 5. Латвия в 1918-1919
- 6. Латвия в 1918-1919
- 7. Латвия в 1918-1919
- 8. Латвия в 1918-1919
- 9. Латвия в 1918-1919
- 10. Латвия в 1918-1919

Исторический очерк 1918-1919, с. 131 - 145

Исторический очерк 1918-1919, с. 131 - 145

Исторический очерк 1918-1919, с. 131 - 145

BIBLIOGRAFIA SLOVENSKEJ HISTORICKEJ DEMOGRAFIE DO ROKU 1988 +

Zostavila Mária Kohútová

Skratky:

FMS - Forum metricum Slovaca, HŠt - Historické štúdie, HČ -
Historický časopis, NO - Nové obzory, Sl.liga - Slovenská li-
ga, SN - Slovenský národopis, Vl.č. - Vlastivedný časopis,
VlzbP - Vlastivedný zborník Považia, VSAV - Vydavateľstvo
Slovenskej akadémie vied

A l b e r t y Jozef, Formovanie robotníckej triedy v obvode
Brezna. Vydavateľstvo Osveta, Martin, 433 s.

B a ě u r í k Jozef, Z dejín revízišského panstva do polovice
17.storočia. Zborník FFUK-Historica 26, 1975, s. 169-189.

+) Neuvádzame bibliografiu vystáňovalectva zo Slovenska do zá-
padnej Európy a do zámoria za kapitalizmu.

B a r d o s A., Neznáme slovenské Trifolium sanitatis medicum z roku 1766. Bratislavské lekárske listy 39, 1959, s. 445-450.

B e l l a Ján Pravoslav, Slováci v Békešskej stolici 1780-1900. Slovenské pohľady 22, 1902, s. 295-303.

B o d n á r o v á Milica, Majetková štruktúra obyvateľstva Košíc v 16. storočí. Historica Carpatica 18, 1987, s. 179-205.

B o b á k Ján, K problematike reslovakizácie ako súčasť riešenia slovenskej otázky v Československej republike po roku 1918. FMS, Tom IV, 1987, s. 75-84.

B o h á ě Jozef, Inštrukcie k sčítaniu ľudu r. 1770. Nitrianske noviny 6, 1930.

B o k e s František, Slovensko a jeho mestá vo vývine 150 rokov. Sl.liga 18, 1941, s. 120-133.

B o k e s František, Obyvateľstvo Slovenska na začiatku 19. storočia. Sl.liga 18, 1941, s. 16-20.

B o k e s František, Obyvateľstvo Slovenska pred 150 rokmi. Sl.liga 17, 1940, s. 170-176.

B o k e s František, Obyvateľstvo Slovenska na konci 18. storočia. Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, 34-35.

B o k e s o v á - U h e r o v á Mária, K vývoju organizácie medicíny a zdravotníctva na Slovensku v 18. storočí. Sborník pre dejiny vedy a techniky 7, 1962, s. 243-262.

B o k e s o v á - U h e r o v á Mária, Zdravotníctvo na Slovensku v období feudalizmu. VSAV Bratislava 1973, 348 s.

C i m m e r m a n n o v á Eva, Matrika ako historický prameň. HČ 22, 1974, s. 71-83.

D o v a l Peter Pavel, Násilná maďarizácia obyvateľstva Slovenska (metódy, formy a prostriedky). FMS, Tom IV, 1987, s. 43 až 53.

D u k a Z ó l y o m i Norbert, Starostlivosť o zdravie v Bratislave v 18. storočí. Vl.č. 35, 1986, s. 71-74.

D u k a Z ó l y o m i Norbert, Pozsonyi himlőjárványok és himlőhalálózások a 18. század végen (1786-1800). Történeti statisztikai tanulmányok 3. Budapest 1977, s. 325-248.

D u k a Z ó l y o m i Norbert, Epidémie v Bratislave a na Slovensku do začiatku 19. storočia. Vl.č. 22, 1973, s. 34-37.

D u k a Norbert, Priekopníci očkovania proti kiahňam na Slovensku. Svet vedy 12, 1965, s. 221-225.

F a b i a n Juraj, Stanovisko uhorskej vlády k slovenskému vystahovalectvu na prelome storočí (memorandum grófa Klebesberga o demografických pomeroch na Slovensku). FMS, Tom IV, 1987, s. 62-67.

F a l t u s Jozef, Zamestnanie obyvateľov Slovenska a priemyselné závody podľa uhorského sčítania k 31.12.1910. Slovenská archivistika 22, 1987, s. 62-85.

F.B. (František Bokes), Obyvateľstvo Slovenska v posledných sto rokoch. Naša veda 3, 1956, s. 331-332.

G á c s o v á Alžbeta, Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. storočia. HČ 18, 1970, s. 347-378.

G á c s o v á Alžbeta, Spoločenská štruktúra Kežmarku v 15. a v prvej polovici 16. storočia. HČ 19, 1971, s. 357-383.

G á c s o v á Alžbeta, Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. a v prvej polovici 16. storočia. VSAV Bratislava 1972, 195 s.

G á c s o v á Alžbeta, Niektoré aspekty počtu a majetnosti obyvateľov východoslovenských miest v stredoveku. In: Spišské mestá v stredoveku, Košice 1974, s. 45-54.

G á c s o v á Alžbeta, Vznik mesta Bratislavy a jeho spoločenská a hospodárska štruktúra do konca 13. storočia. (Stručný náčrt.) Historický sborník 10, 1952, s. 294-309.

G á c s o v á Alžbeta, K spoločenskej štruktúre šarišských mestečiek v druhej polovici 16. storočia. HŠt. 21, 1973, s. 607-612.

G á c s o v á Alžbeta, Spoločenská štruktúra mesta Bardejova r. 1437. HČ 10, 1962, s. 22-50.

G á c s o v á Alžbeta, K sociálnej štruktúre východoslovenských miest v 1. polovici 16. storočia. HČ 13, 1965, s. 366-402.

G a j d o š P., K problematike demografického vývoja Bratislavy od konca 19. storočia do súčasnosti. SN 35, 1987, s. 259 až 266.

G i n d l Jozef, Obyvateľstvo Turca vo svetle úradnej štatistiky z roku 1785. Vlzbp 7, 1965, s. 172-193.

G i n d l Jozef, Obyvateľstvo Zvolenskej stolice vo svetle úradnej štatistiky z roku 1788. Historický zborník kraja 3, 1967, s. 90-106.

G i n d l Jozef, Ekonomická a spoločenská štruktúra Banskej Štiavnice v prvej štvrtine 16. storočia. Zborník Slovenského banského múzea 9, 1979, s. 51-60.

H a l a g a Ondrej R., Právny, územný a populačný vývoj mesta Košíc. Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach 1967, 134 s.

H a m a š Ľudovít, Sociálne a kultúrne pomery Slovákov v Sedmohradsku do roku 1938. FMS, Tom IV, 1987, s. 97-105.

H a n z l í k Ján, Vývoj obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1850-1950. FMS, Tom IV, 1987, s. 34-42.

H o r v á t h Pavol, Súpisy komorských panstiev na Slovensku z konca 18. a začiatku 19. storočia a ich význam pre vlastivedný výskum. Vl.č. 14, 1965, s. 133-137.

H o r v á t h Pavol, Úteky poddaných na bánovskom a uhroveckom panstve v 16.-18. storočí. Historický zborník SAVU 10, 1952, s. 184-220.

H o r v á t h Pavol, Vývoj kopaníc a kopaničiarskeho osídlenia v oblasti Myjavskej pahorkatiny do konca 18. storočia. HŠt. 23, 1979, s. 82-170.

H o r v á t h Pavol, Úteky poddaných z Oravy v 1. polovici 18. storočia. HČ 3, 1955, s. 191-205.

H o r v á t h Pavol, Poddaný ľud na Slovensku v 1. polovici 18. storočia. VSAV Bratislava 1963, 326 s.

H o r v á t h Pavol, Obyvateľstvo Slovenska a jeho menlivosť v posledných sto rokoch. Naša veda 3, 1956, s. 445-451.

H o r v á t h Pavol - S e d l á k František, Zemepánske mestá a mestečká a ich prínos pre rozvoj slovenskej národnosti v období neskorého feudalizmu. HČ 29, 1981, s. 877 až 896.

H o r v á t h o v á - Č a j á n k o v á Emília, Liečebné praktiky čarodejníc na severozápadnom Slovensku v prvej polovici 18. storočia. SN 7, 1959, s. 433-435.

H u č k o Ján, Sociálne zloženie a povod slovenskej obrodeneckej inteligencie, Veda, Bratislava 1974, 385 s.

C h a l u p e c k ý Ivan, Dejiny Levoče 2, Košice 1975, 515 s.

C h u r a A.J., Slovensko bez dorastu? Bratislava 1936, 464 s.

C h u r ý Slavko, Štatistické údaje o národnostnom, vekovom a náboženskom zložení obyvateľstva Liptova v polovici 19. storočia. Vl.č. 15, 1966, s. 187.

J a k e š o v á Elena, Sociálno triedna štruktúra obyvateľstva Slovenska v období nástupu imperializmu, stav a problémy jej výskumu. HC 35, 1987, s. 108-112.

J a n š á k Štefan, Slovensko v dobe uhorského feudalizmu 1514-1848. Bratislava 1938, 298 s.

J a n š á k Štefan, O kopaničiarskom osídlení na Slovensku. Vl.č. 16, 1967, s. 23-28.

K a l e s n á Jana, Prehľad matrik na Slovensku do zoštátnenia matričnej agendy. Archivna správa MV SSR, Bratislava 1982, 525 s.

K a r p a t Jozef, Triedna štruktúra za feudalizmu a národnostná otázka. Právny obzor 55, 1972. s. 724-739.

K a v u l j a k Andrej, Historický miestopis Oravy. VSAV Bratislava 1955, 308 s.

K a v u l j a k Andrej, Lietava. Podnik feudálneho hospodárskeho systému. Turčiansky Sv.Martin 1948.

K a z i m í r Štefan, Kremnica v prvej tretine 16. storočia. Zborník Slovenského banského múzea 9, 1979, s. 61-67.

K a z i m í r Štefan, Kremnica v 18. storočí. Slovenská numizmatika 5, 1978, s. 125-141.

K a z i m í r Štefan, Vývoj ekonomicko-sociálnej štruktúry mesta Trnavy v poslednej tretine 16. storočia a v 17. storočí. HČ 18, 1970, s. 48-90.

K a z i m í r Štefan, Ekonomicko-sociálna štruktúra Trnavy v 18. a v prvej polovici 19.storočia. HČ 21, 1973, s. 37-76.

K a z i m í r Štefan, Hospodársky a sociálny vývoj Trnavy v období neskorého feudalizmu vo svetle daňových registrov. Trnavský zborník 1, 1975, s. 30-57.

K h e l Richard, Zpráva o morovej epidémii na Slovensku v druhej polovici 17.storočia (r.1680 v Journal des Savants, Paríž). Vl.č. 12, 1963, s. 48.

K o c i s k y Matej, Početný stav a rozvrstvenie robotníckej triedy na Slovensku a v Uhorsku na prelome 19. - 20. storočia. Zborník FFUK-Historica 17, 1966, s. 86-116.

K o č i š o v á Anna, Framenná hodnota cirkevných matrik. Slovenská archivistika 16, 1981, s. 76-87.

K o h ú t o v á Mária, Vývoj obyvateľstva Radošoviec a okolia v polovici 17. storočia. HŠt. 22, 1977, s. 251-263.

K o h ú t o v á Mária, Vývoj obyvateľstva vo farnosti Radošovce na Záhorí v 17. storočí. Demografie 22, 1980, s.101-103.

K o h ú t o v á Mária, Výskum vývoja obyvateľstva na Slovensku v predštatistickom období do roku 1850. HČ 31, 1983, s. 437-445.

K o h ú t o v á Mária, K vývoju obyvateľstva na Záhorí v prvej polovici 18. storočia. HŠt 26, 1982, s. 111-129.

K o h ú t o v á Mária, K hodnote daňových súpisov z rokov 1715, 1720 a ich údajom o počte obyvateľstva. HČ 32, 1984, s. 83-100.

K o h ú t o v á Mária, Ubúdanie obyvateľstva na Slovensku v 18. storočí. FMS, Tom 1V, 1987, s. 68-74.

K o h ú t o v á Mária, Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában. Történeti demográfiai füzetek 3, 1987, s. 119-129.

K r i ž a n P. (Palkovič Juraj), Slováci podľa sčítania ľudu r. 1850-51 a Czörnigových diel. Sl.liga 18, 1941, s. 20-34.

K r i ž a n P., Rozšírenie a vzrast Slovákov. Sl.liga 17, 1940, s. 139-168.

K r i ž a n P., Príspevok k rozšíreniu a vzrastu Slovákov. Sl. liga 18, 1941, s. 55-78.

K r i ž a n P., Slováci roku 1860-1861. Sl.liga 18,1941.

K u č e r a Matúš, Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska v 10.-12. storočí. HČ 13, 1965, s. 1-58.

K u č e r o v á Kveta, Migrácia srbského, bosenského a chorvátskeho obyvateľstva z Balkánu do strednej Európy v dôsledku tureckých vojen. Studia Balcanica Bohemo-Slovaca. Brno 1970, s. 96-102.

K u ě r o v á Kveta, K problému chorvatskej kolonizácie na Slovensku v 16. storočí. In: Československo a Južoslávia. (Z dejín československo-južoslovanských vzťahov) Bratislava 1968, s. 68-76.

K u ě r o v á Kveta, Sťahovanie Chorvátov na Slovensko v 16. storočí. Slovanské štúdie - História 8, 1966, s.5-69.

K u ě r o v á Kveta, Chorváti a Srbi v strednej Európe. (K etnickým, hospodárskym a sociálnym otázkam v 16.-17. storočí) Veda, VSAV Bratislava 1976, 327 s.

K u ě r o v á Kveta, Etnické zmeny na Slovensku od 16. do polovice 18. storočia. HČ 31, 1983, s. 523-544.

K u f ě á k Emil, Mestská sieť v Liptove od 16. storočia do roku 1848. Liptov 8, 1985, s. 69-86.

K u f ě á k Emil, Pomenovanie osob v Liptove od 13. storočia do osemdesiatych rokov 18. storočia. I. časť, Liptov 6, 1981, s. 67-88; 2. časť, Liptov 7, 1983, s. 91-127; 3. časť, Liptov 8, 1985, s. 209-238; 4.časť, Liptov 9, 1987, s. 159-190.

K u r u c Jozef, Sociálne rozvrstvenie obyvateľstva v 16 spišských mestách na konci 18. a začiatkom 19. storočia. Sborník príspevkov k dejinám východného Slovenska, Bratislava 1963, s. 129.

L a m o š Teodor, Vznik a počiatky banského a mincovného mesta Kremnice 1328-1430. Stredoslovenské vydavateľstvo 1969, 256 s.

L a n g e r Juraj, Proces prechodu valašského hospodárstva na rastlinnú výrobu na Orave koncom 16. storočia a na začiatku 17. storočia. Agrikultúra 9, 1970, s. 39-51.

L á n g o š Štefan, Lesné hospodárstvo na veľkostatku Co-burg-Jeľšava. Zborník lesníckeho, drevárskeho a poľovníckeho múzea 6, 1971, s. 101-133.

L e h o t s k á Darina, Jeľšavské rodiny vo svetle najstaršej mestskej knihy od polovice 16. storočia do začiatku 18.sto-

ročia. Zborník PFUK-Historica 14-15, 1973-1974, s.169-201.

L e h o t s k á Darina, K problematike spoločenských vzťahov v Bratislave v 14.-15. storočí. Slavín 1, 1965, s.14-27.

L u k a ě k a Ján, Etnicita Ponitria vo svetle osobných mien. In: IX. slovenská onomastická konferencia Nitra 26. až 28. 6. 1985. Bratislava 1987, s. 33-39.

M a r k o v Jozef, Archívne pramene k národopisnému štúdiu Horehronia. Slovenský národopis 4, 1956, s. 609-615.

M a r k o v i ě Jozef, Dolianska matrika narodených a zomrelých z rokov 1638-1675. Západné Slovensko 8, 1981, s. 231 až 260.

M a r s i n a Richard, O počte a hustote obyvateľstva Uhorska do začiatku XIV. storočia. HČ 9, 1961, s. 617-632.

M a r s i n a Richard, O národnostnej štruktúre slovenských miest. (K 600. výročiu výsad pre žilinských Slovákov) HČ 29, 1981, s. 681-696.

M a r s i n a Richard - K u š í k Michal, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I, II, VSAV Bratislava 1959.

M a t u l a y Cyril, Kongregačný protokol zvolenskej župy z r. 1506-1579. HŠt 11, 1966, s. 195-217.

M a z ú r Jozef, Hospodárske a sociálne pomery na čachtickom panstve v 1. polovici 17. storočia. Zborník PFUK-Historica 21, 1970, s. 27-85.

O s l a n s k ý František, K demografickému vývoju a spoločenskej štruktúre Banskej Bystrice v 16. storočí. HŠt 23, 1979, s. 171-196.

- p h - (Pavol Horváth), Počet obyvateľstva slovenských miest pred 185 rokmi. Vl.č. 15, 1966, s. 138.

P o l l a Belo, Maďarská národnostná politika v starom Uhorsku a Slováci (1848-1918). Sl.liga 21, 1944, s. 90-98.

P o t e m r a Michal - S e d l á k Imrich, Demografická a kultúrna situácia v okrese Košice v polovici 18.storočia, NO 10, 1968, s. 7-21.

P r í k a z s k á M. - P r í k a z s k ý V., Nákazlivé choroby na východnom Slovensku a boj proti nim (v minulosti). NO 4, 1962, s. 387-407.

R a p a n t Daniel, K počiatkom maďarizácie I, Slovenské Zemedelské múzeum 1927-1931, 598 s. II, Bratislava 1951, 720 s.

R a p a n t Daniel, Ilegálna maďarizácia 1790-1840. Matica Slovenská, Turčiansky Svätý Martin 1947, 246 s.

R a t k o š Peter, Osídlenie a hospodársky vývoj Horehronia do začiatku 18. storočia. SN 13, 1965, s. 135-171.

R é v a y Štefan, Čo nám hovoria matriky Žilinského kraja. Vlastivedný zborník Žilinského kraja 3, 1959, s. 83-95.

R y b á r L., Usídľovanie Slovákov na Dolnej zemi. Sl.liga 19, 1942, s. 215-221.

S a l n e r Peter, Štruktúra bratislavskej rodiny v prvej polovici 20.storočia a jej vývinové tendencie. SN 35, 1987, s. 321-330.

S a s i n e k František Vítazoslav, K počtu Slovákov v Uhorsku. Slovenský letopis 3, 1879, s. 21-23.

S e d l á k František, Genéza, rozvoj a úpadok slovenského zemanstva. Slovenská archivistika 18, 1983, s. 44-65.

S e d l á k František, Sťahovanie poddaných zo šaštínskeho panstva na Dolnú zem r. 1805. Vl.č. 16, 1967, s. 138, 139.

S i r á c k y Ján, K vzniku a vývoju slovenského osídlenia na Dolnej zemi v 18. storočí. HČ 11, 1963, s. 433-466.

S i r á c k y Ján, Sťahovanie poddaných z východného Slovenska v 18. a v prvej polovici 19.storočia. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1963, s. 130-134.

S i r á c k y Ján, Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Matica slovenská, Martin 1971, 297 s.

S i r á c k y Ján, K problematike sťahovania Slovákov na Dolnú zem a vývoja slovenského osídlenia od začiatku 18. storočia. FMS, Tom IV, 1987, s. 9-15.

S m e t a n a Ján, Pohyb obyvateľstva na Crave v r. 1825 až 1940. Geographica Slovaca 1, 1949, s. 141-170.

S t a v r o v s k ý Emilián, K sociálnej diferenciacii poddaných na východnom Slovensku v 16.-17. storočí. Sborník FFUK-Historica 15, 1964, s. 235-260.

S t o d o l a Emil, Štatistika Slovenska. Turčiansky Svätý Martin 1912.

S t r á n s k y Albert, Drevorubači na Čiernom Hrone na rozhraní 18. a 19. storočia. Stredoslovenské vydavateľstvo v Banskej Bystrici 1969, 309 s.

S t r á n s k y Albert, Život a sociálne postavenie drevorubačov banskobystrickej komory v 17. a 18. storočí. SN 9, 1961, s. 408-414.

S u c h ý Michal, Vývoj majetkovej diferenciacie slovenského obyvateľstva od polovice 16. do konca 17. storočia. HČ 17, 1969, s. 57-97.

S u c h ý Michal, Dejiny Levoče. Východoslovenské vydavateľstvo Košice 1974, 399 s.

S u c h ý Michal, K otázke sociálnej štruktúry miest na Slovensku v 16. storočí. HČ 9, 1961, s. 477-480.

S v e t o ň Ján, Slováci v Maďarsku (Príspevok k otázke štatistickej maďarizácie). Spoločnosť pre zahraničných Slovákov, Bratislava 1942, 190 s.

Svetoň Ján, Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu. Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, Bratislava 1958, 367 s.

S v e t o ň Ján, Vývoj obyvateľstva na Slovensku. Výber z diela. Nakladateľstvo EPOCHA 1969, 263 s.

Š á t e k Jozef, Ukážky bratislavských matrik zo XVII. storočia. Slovenská Bratislava 1, 1948, s. 158-185.

Š i k u r a Ján, Revízia zemanstva v Turci roku 1755. Sborník Matice slovenskej 20, 1942, s. 3-15.

Š p i e s z Anton, Výskum vývoja obyvateľstva obdobia pozdenného feudalizmu na Slovensku v r. 1967-1970. Historická demografie 4, 1970, s. 76-84.

Š p i e s z Anton, Banská Štiavnica v 18. storočí. HŠt. 12, 1967, s. 89-104.

Š p i e s z Anton, Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680-1780. Východoslovenské vydavateľstvo Košice, 1983, 301 s.

Š p i e s z Anton, Sociálne rozvrstvenie obyvateľstva Nitrianskej stolice v polovici 18. storočia. HČ 6, 1958, s.48-71.

Š p i e s z Anton, Bratislava v 18. storočí. Tatran, Bratislava 1987, 237 s.

Š p i e s z Anton - W a t z k a Jozef, Poddaní v Tekove v 18. storočí. Historicko-štatistická monografia. Slovenská archívna správa, Bratislava 1966, 245 s.

Š t i b r a n ý Peter, Trenčín za šľachticko-stavovského odboja v r. 1703-1711. (Hospodársky a sociálny úpadok mesta). Vlzbp. 4, 1961, s. 86-102.

T h u r z o Igor, Maďarizácia v slovenských mestách vo svetle štatistik. FMS, s. 54-59.

V a r s i k Branislav, Osídlenie Košickej kotliny I, VSAV Bratislava 1964, 475 s.; II, VSAV Bratislava 1973, 598 s.; III, VSAV Bratislava 1977, 374 s.

V a r s i k Branislav, Osídlenie Myjavy a Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia. Zborník FFUK-Historica 23, 1972, s. 91-163.

V a r s i k Branislav, Kolonizácia Slovákov na Dolnú zem. Nové prúdy 1946, s. 174-176.

V o j t k o Daniel, Niektoré problémy vystahovania Slovákov do roku 1938. FMS, Tom IV, 1987, s. 4-8.

Z l a t o š Štefan, Zvýšený význam našich farských matrik pre dejepis. Duchovný pastier 22, 1941, s. 208-211.

Z r e b e n ý Alexander, Hospodárska a sociálna štruktúra poddaných šášovského panstva v druhej polovici 17.storočia. Stredné Slovensko 3, 1984, s. 233-254.

Ž u d e l Juraj, Osídlenie a pohyb obyvateľstva na červeno-kamenskom panstve za Fuggerovcov v rokoch 1535-1583. HČ 13, 1965, s. 571-599.

Ž u d e l Juraj, Súpis obyvateľstva slobodných kráľovských miest na Slovensku z 2. polovice 18. storočia. Slovenská archivistika 22, 1987, s. 82-101.

Ž u d e l Juraj, Obyvateľstvo slobodných kráľovských miest na Slovensku v 2. polovici 18. storočia. Geografický časopis 39, 1987, s. 148-168.

BIBLIOGRAFIE ČESKÉ HISTORICKÉ DEMOGRAFIE ZA LÉTA 1987-1989

Sestavili L.Fialová, P.Jančárek, E.Maur a J.Psíková

Zkratky:

- AČ - Archivní časopis, AH - Archaeologia historica, AR - Archeologické rozhledy, AUPO - Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, ČaMM - Časopis Moravského muzea, ČC - Češi v cizině, ČI - Český lid, ČMM - Časopis Matice moravské, ČNM - H - Časopis Národního muzea, řada historická, ČSM - Časopis Slezského muzea
DP - Documenta Pragensia, HD - Historická demografie, FHB - Folia Historica Bohemica, HD-EH - Hospodářské dějiny - Economic History, HE - Historická ekologie - Historical Ecology, HG - Historická geografie, JB - Judaica Bohemiae, JM - Jižní Morava, JSH - Jihočeský sborník historický, MZK - Minulostí Západočeského kraje, OZ - Onomastický zpravodaj ČSAV (Zpravodaj Místopisné komise ČSAV), PA - Památky archeologické, PSH - Pražský sborník historický, SAP - Sborník archivních prací, SbVPP - Sborník Vlastivědných prací z Podblanicka, SČSGS - Sborník Československé geografické společnosti, SlSb - Slezský sborník, SM - Severní Morava, SPPFO - Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě, SzDH - Studie z dějin hornictví, Výběr - Výběr z prací členů historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích, ZSUO - Zpravodaj Slezského ústavu v Opavě

A n d ě l Jiří, Vývoj obyvatel našeho kraje (vývoj po 2.světové válce). In: Zpravodaj národních výborů Severočeského kraje, 1988, č. 5, s. 5.

B a k a l a Jaroslav, Středověké osídlení levobřežního Ostravska. Ostrava 14, 1987, s. 118-155.

B a k a l a Jaroslav, Výběrová bibliografie k dějinám Opavy do roku 1848. ČSM 36, 1987, s. 76-90.

B a k a l a Jaroslav, Základní pramen k dějinám středověkého osídlení Těšínska. Těšínsko 2/1989, s. 1-5.

B a k a l a Jaroslav - Š m í d o v á Anna, K sociálně-profesní skladbě průmyslového obyvatelstva v soudních okresech Čech podle sčítání z roku 1869. ZSUO červenec-září 1988, s. 5-10.

B a k a l a Jaroslav - Š m í d o v á Anna, K sociálně-profesní skladbě průmyslového obyvatelstva v soudních okresech Moravy a Slezska podle sčítání z roku 1869. ZSUO říjen-prosinec 1988, s. 3-7.

B a k a l a Jaroslav - Š m í d o v á Anna, Oborová skladba průmyslového obyvatelstva v českých zemích k 31.prosinci 1869. ZSUO duben-červen 1988, s. 6-14.

B a l a t k o v á Jitka - M a ň á k Pavel, Docentu MUDr. Ed.Wondrákovi, CSc., k sedmdesátinám. Okresní archiv v Olomouci 1988, s. 37-45.

B a r t e ě k I., Československá kolonizace v Brazílii. ČC 3, 1988, s. 237-251.

B a r t o š Josef - S c h u l z Jindřich - T r a p l Miloň, Historický místopis Moravy a Slezska v letech 1848-1960. Sv. 11. Okresy: Jihlava, Nové Město na Moravě, Tišnov, Velké Meziříčí. Ostrava, Profil 1988, 385 s.

B ě l o h l á v e k Miloslav, Dělnické byty a bydlení v Plzni do 40.let 20.století. Sborník Pedagogické fakulty v Plzni - Dějepis 15, 1988, s. 253-276.

B i b l i o g r a f i e České historické demografie v roce 1985. Sestavili J.Bakala, L.Fialová, P.Jančárek a E.Maur. HD 11, 1987, s. 243-254.

B i b l i o g r a f i e České historické demografie za rok 1986. Sestavili L.Fialová a E.Maur. HD 12, 1987, s.263-272.

B l a j e r o v á Miroslava, Pohled antropologa na obyvatelstvo Prahy a Čech v raném a vrcholném středověku. DP VII, 1987, s.8-29.

B l a ž e k Jiří, Vývoj koncentrace obyvatel v okresech Středočeského kraje v letech 1921-1980. SČGS 92, 1987, s.192 až 198.

B o h á ě Jan, Nejzazší výspa valašské kolonizace na hukvaldském panství. In: Pobeskydí. Metodický zpravodaj Okresního vlastivědného muzea ve Frýdku-Místku 1987, č.2, s.9-29.

B o h á ě Zdeněk, Postup osídlení a demografický vývoj Českých zemí do 15. století. HD 12, 1987, s. 59-87.

B o h á ě Zdeněk, Historical-ecological aspects of the Bohemian feudal state economy. HE 1, 1988, s. 11-60.

B o h á ě Zdeněk, The share of the medieval colonization in the alternation of the inland part of Bohemia during the feudalism Period. HG 27, 1988, s. 153-172.

B r a b e n c o v á Jana, On some problems of the migration of population and its age structure early in the 20th century. HD 13, 1989, s. 193-229.

B r i c h o v á Jaroslava, III. Severomoravské demografické kolokvium v Novém Jičíně. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín, sv. 41, 1988, s. 72.

+ B r o u ě k Svatopluk, Ke způsobu najímání zahraniční pracovní síly pro francouzské zemědělství a k sociálnímu postavení přistěhovalců z ČSR v době hospodářské krize ve Francii. ČC 1, 1986, s. 86-93.

B r o u č e k Svatopluk, K příčinám a důvodům vystěhovalec-
tví Čechů a Slováků mezi dvěma válkami v dopisech adresovaných
Emigračnímu ústavu v Praze. ČC 2, 1987, s.182-232.

B r o u č e k Svatopluk, Nad výzkumem českého etnika v za-
hraničí. HD 11, 1987, s. 237-241.

B r o ů á k Miroslav, Česká a slovenská menšina v Rakousku.
ČC 2, 1987, s. 22-26.

B u b e n í k Josef, K časně slovanským nalezištím v expo-
novaných polohách na území Čech. PA LXXIX, 1988, s.183-198.

B u b e n í k Josef, Slovanské osídlení středního Poohří.
AU ČSAV Praha 1988, 1 sv. 288 s., 2. sv. 296 s.

B u c h v a l d e k Miroslav, Poznámky k vývoji obyvatel-
stva v pravěku Čech. HD 12, 1987, s. 13-28.

B u r d o v á Pavla, Nařízení o užívání příjmení v 18.sto-
letí. Demografie 29, 1987, s. 348-349.

C e k o t a Vojtěch, Vývoj obyvatelstva v Přerově v druhé
polovině 19. století. In: IV. Severomoravské demografické ko-
lokviium 1987, ONV Přerov 1987, s. 8-16.

+ Č á ň o v á Eliška, Vývoj správy pražské arcidiecéze v
době násilné rekatolizace Čech (1620-1671). SAP 35, 1985, s.
486-560.

Č á ň o v á Eliška, Populační vývoj od poloviny 17. do kon-
ce 18. století. HD 12, 1987, s. 153-176.

Č á ň o v á Eliška, Prameny k demografickému výzkumu Prahy
17. a 18. století. DP VII, 1987, s. 318-329.

Č á ň o v á Eliška, Rekonstrukce rodin. (Příspěvek k meto-
dice historickodemografického výzkumu). AČ 37, 1987, s.215 až
221.

Č á ň o v á Eliška, Population of the Třeboň Dominion (an
analysis of the List of subjects of 1586). HD 13, 1989, s.33
až 58.

Č e c h u r a Jaroslav, Demografický faktor teorie pozdně
středověké agrární krize a některé aspekty populačního vývoje
v Čechách do konce 15. století. HD 12, 1987, s. 89-106.

Č e c h u r a Jaroslav, Nová interpretace berní knihy Čes-
kých Budějovic z let 1396-1416. JSH 56, 1987, s.1-12.

Č e c h u r a Jaroslav, Poplatníci v berní knize Českých
Budějovic z let 1396-1416. JSH 56, 1987, s. 57-70.

Č e c h u r a Jaroslav, Vývoj majetkové diferenciacie ve
Stříbře ve druhém desetiletí 15. století. ČNM - H 156,
1987

Č e c h u r a Jaroslav, Teorie agrární krize pozdního
středověku - teoretický základ koncepce hospodářského a so-
ciálního vývoje předhusitských Čech. (Metodologická studie).
AH 12/1987, s. 129-141.

Č e c h u r a Jaroslav, Vypovídací hodnota pramenů hromad-
né povahy k archeologickému a urbanistickému studiu středově-
kých měst v Čechách a na Moravě. AH 13/1988, s. 133-144.

Č e c h u r a Jaroslav, Obyvatelé - zapomenutá vrstva mo-
ravských královských měst ve středověku (14.-16. století).
ČaMM 73, 1988, vědy společenské, s. 97-116.

Č e c h u r a Jaroslav, Patriciát ve struktuře českých a
moravských měst 14.-16. století. ČNM - H 157, s.32-51.

Č e r n ý Ervín, Deserted Medieval Settlements and Field
Patterns Considered from Settlement, Historico-Geographic and
Ecological Standpoints. HE 1, 1988, s. 61-75.

Č e r n ý Ervín, K lokalizaci zaniklých středověkých osad
na Boskovicku. Vlastivědné Boskovice 1988. Materiály 13. kon-
ference vlastivědných kroužků Boskovice, Vlastivědný kroužek
1988, s. 10-16.

Č e r n ý Ervín, The Results of Historical and Geographical
Research into the Deserted Medieval Villages and their Field
Patterns in the Dražanská Uplands of Czechoslovakia. HG 27,
1988, s. 173-197.

Č e r n ý Ervín, Vztah nadmořské výšky k zanikání středověkých osad ve zkoumaném regionu Drahanské vrchoviny. In: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc. Brno. MVS a SVK 1988, s. 99-109.

Č o r n e j Petr, Epidemie a kalamity v letech 1419-1471 očima českých kronikářů. DP VII, 1987, s. 193-224.

Č o u p k o v á Jaromíra, Osídlování buchlovského panství po třicetileté válce. Slovácko 29, 1989, s. 47-56.

D a v í d o v á Eva, Osídlování a proměny českokrumlovského pohraničí po roce 1945. Z jihočeského národopisu 1987, Jihočeské muzeum České Budějovice, s. 13-31.

D ě j i n y zaniklých obcí. Lochočice, Vyklice, Otovice. Vydaly Okresní národní výbor a Okresní archiv v Ústí nad Labem, 1987, 271 s. (autoři: M.Crkvová, K.Kaiserová, V.Kaiser, V.Hladíková, F.Ledvinka).

D o k o u p i l Lumír, Vývoj lidnatosti okresu Opava do vzniku Československa. In: Sborník referátů VI. Severomoravského demografického kolokvia, Opava 1989, s. 24-34.

D o k o u p i l Lumír - N e s l á d k o v á Ludmila, Úmrtnost kojenců a mladších dětí v Českých zemích na sklonku feudalismu. HD 11, 1987, s. 141-158.

D o k o u p i l Lumír - N e s l á d k o v á Ludmila, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století. HD 12, 1987, s. 193-206.

D o k o u p i l Lumír - N e s l á d k o v á Ludmila, Demographic revolution: a prerequisite and consequence of ageing of Ostrava region during the industrial revolution. HD 13, 1989, s. 161-174.

D o k o u p i l Lumír - N e s l á d k o v á Ludmila, Vývoj lidnatosti v hornoslezské průmyslové oblasti do první světové války (1.část). SPPFO - C 24, 1989, s. 27-42.

D r o b i l Josef, Staré příběhy hoštické a kozlovské. Strakonice 1987, 171 s. + XXXII obr. příl.

D u b o v i c k ý I., Krajanská kolonie Presidencia Roque Saenz Peña (Příspěvek k počátkům českého vystěhovalectví do Argentiny). ČC 2, 1987, s. 139-181.

D u b o v i c k ý I., Kolonizační pokusy v Argentině a mezi-válečná Československá republika. ČC 3, 1988, s. 193-236.

D u d á č e k Karel - F i a l o v á Ludmila - H o r s k á Pavla - R e p á s o v á Marie - S l á d e k Miloš, On using the 1661-1839 Lists of subjects of the Třeboň Dominion to study the age structure of the population. HD 13, 1989, s. 59-124.

D u š e k Ladislav - F i a l o v á Ludmila, Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750. HD 13, 1989, s.125-160.

E b e l o v á Ivana, Výstava "Pražská populace v archívních dokumentech 15.-20. století". AČ 39, 1989, s. 224-226.

E n g l o v á Jana, Využití migrace k vymezování průmyslových oblastí. HD 12, 1987, s. 243-248.

E n g l o v á Jana, Příspěvek k problematice pracovních sil v Českých zemích v 2. polovině 19.století. HD-EH 16, 1989, s. 235-243.

F i a l a Petr, Sociální skladba české politické reprezentace na Moravě na počátku 20. století. ČMM 106, 1987, s.52 až 72.

F i a l o v á Ludmila, Druhá fáze demografické revoluce v ČSR a SSR (Referát na XVII. demografické konferenci ČSDS). Demografie 29, 1987, s. 3-7.

F i a l o v á Ludmila, Conference on population development of the Czech countries. Demosta 20, 1987, č. 2, s. 57 (též fr.,šp., rus.).

F i a l o v á Ludmila, Vědecké zasedání o populačním vývoji Českých zemí. Demografie 29, 1987, s. 342-343.

F i a l o v á Ludmila, Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století. HD 12, 1987, s. 207-224.

F i a l o v á Ludmila, Současný historickodemografický výzkum v České socialistické republice. Demografie 30, 1988, s. 155-157.

F i a l o v á Ludmila, Historical ecology and historical demography: a contribution to contingent study on development of living environment in the Czech Lands in the course of the industrial revolution. HE 1, 1988, s. 247-273.

F i a l o v á Ludmila, Age structure of the balance of migration in the Czech Lands in 1870-1910. HD 13, 1989, s. 229-242.

F i r l o v á Ivana, Příspěvek k problematice sociální struktury, hospitalizace a mortality nemocných v nemocnici Na Františku v letech 1631-1714. DP VII, 1987, s. 356-386.

F i r l o v á Ivana - L u t o v s k á Pavla - S k i p a - l o v á Alena, Příspěvek k problematice léčení moru v pozdně středověkých Čechách (Na základě spisů Albíka z Uničova). DP VII, 1987, s. 174-192.

F i r l o v á Ivana - L u t o v s k á Pavla - S k i p a - l o v á Alena, Příspěvek k léčení moru v pozdně středověkých Čechách (Na základě spisů Albíka z Uničova). HD 11, 1987, s. 21-50.

F r a n k o v á Anita, Deportationen aus dem Theresienstädter Ghetto. Methoden der Abfestigung von Transporten und deren Rückwirkung auf das Leben der Häftlinge im Licht einiger Quellen. JB XXIII/1, 1987, s. 3-28.

F r a n k o v á Anita, Die Struktur der aus dem Ghetto Theresienstadt zusammengestellten Transporte (1942-1944). JB XXV/2, 1989, s. 63-81.

G a b r i e l František, Příspěvky k dějinám Židů v Pacově. Výběr 24/1, 1987, s. 19-25.

G o š Vladimír, Slovanské osídlení severní Moravy. In: Rodná země. Sborník k 100. výročí Muzejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc. Brno. MVS a SVK 1988. s. 181-190.

G r o b e l n ý Andělín, Těšín a Český Těšín v letech 1850 až 1938. Těšínsko 1988, č. 3-4, s. 1-6.

H a i š m a n Tomáš, Počet cikánského obyvatelstva v hlavním městě Praze ve výsledcích tzv. zvláštních šetření o cikánských rodinách. ČL 74, 1987, s. 209-220.

H a j n Ivo, Příspěvek k vývoji sociálně třídní struktury obyvatelstva na jihu Čech v letech 1921-1930. Výběr 26/4, 1989, s. 6-12.

H a j n Václav, Dlouhodobé trendy v sezónní distribuci narozených v letech 1661-1900 v Olomouci. Demografie 30, 1988, s. 181-185.

H a j n Václav, Secular Changes in Age and Menarche in 1924-1970 in Northern Moravia (Czechoslovakia). Anthropologie XXVI, 1988, s. 25-30.

H a j n Václav, Vícečetné porodů v Olomouci 1661-1900. Demografie 30, 1988, s. 271-275.

H a j n Václav - K l e m e n t a Josef, Dlouhodobé trendy v sezónní distribuci zemřelých v Olomouci v letech 1661-1900. AUPO - Facultas Paedagogica, Biologica V, 1988, s. 57-62.

H á j n Václav - K o m e n d a Stanislav, Changes in the Seasonal Distribution of Births and Deaths in 1750-1984 in Central Moravia (Czechoslovakia). Anthropologie XXV/2, 1987, s. 155-164.

H á l a Miroslav, Židé v Kunžaku. Výběr 24/3, 1987, s. 47 až 48.

H e r n o v á Šárka, Němci v ČSR v letech 1950-1980 (demografická charakteristika). SLSb 85, 1987, s. 264-276.

H e r n o v á Šárka, Vývoj počtu a složení obyvatelstva obce Závady 1850-1980. Těšínsko 1988, č. 3-4, s. 8-9.

+ H e r o l d o v á Iva, Reemigrace zahraničních Čechů a Slováků po 2.světové válce. ČC 1, 1986, s. 153-164.

H e r o l d o v á Iva, Reemigrace Čechů z Rakouska po 2. světové válce. ČC 4, 1989, s. 222-317.

H o f m a n n o v á Jaroslava, Poválečná obnova území bývalého cvičiště zbraní SS Benešov. SVPP 28, 1987, s. 261-281.

H o f m a n n Gustav, Nové osady na bývalém panství Kynžvart. OZ XXVII, 1986, s. 38-44.

H o f m a n n Gustav, K populačnímu vývoji Jáchymova v 16. století. SzDH 19, 1987 (vyšlo 1988), s. 72-89.

H o f m a n n Gustav, Migrace poddaných na panství Kout-Trhanov v letech 1791-1807. Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice za rok 1986, Horšovský Týn 1987, s. 110-119.

H o f m a n n Gustav, Nové osady na bývalém panství Újezd Svatého Kříže. OZ XXVIII, 1987, s. 49-54.

H o f m a n n Gustav, Panství Újezd Svatého Kříže ve světle přiznání k dani z hlavy z roku 1691. Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice za rok 1986, Horšovský Týn 1987, s. 36-47.

H o f m a n n Gustav, Nové osady na panství Plasy. OZ XXIX, 1988, s. 8-15.

H o f m a n n Gustav, Nové osady na panství Horšovský Týn. OZ XXX, 1989, s. 29-34.

H o f m a n n Gustav, Sociální zabezpečení vdov a sirotků po učitelích triviálních škol v českobudějovické diecézi v 19. století. JSH 58, 1989, s. 186-192.

H o l o d ň á k Petr, Keltská pohřebiště ve středním Pooohří. PA LXXIX, 1988, č. 1, s. 38-105.

H o l ý Vladimír, Počátky osídlení Královského hvozdu na Šumavě. MZK XXIV, 1988, s. 141-168.

H o r e j s e k Jaroslav, Vývoj Rožnova pod Radhoštěm ve druhé polovině 19.století a na počátku 20. století. In: Sborník prací historických 12, AUPO - facultas philosophica, historica 24, 1988, s. 71-94.

+ H o r s k á Pavla, Jižní část středních Čech v dynamice sociálně-profesních přeměn 1869-1930. SVPP 27, 1986, s.249 až 269.

H o r s k á Pavla, Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva Českých zemí. HD 12, 1987, s. 225-242.

H o r s k á Pavla, K historickému modelu středoevropské rodiny. Demografie 31, 1989, s. 137-143.

H o r s k á Pavla, Populační problém Velké buržoazní revoluce a francouzská historická demografie. Sborník referátů VI. Severomoravského demografického kolokvia, Opava 1989, s.16-22.

H o š k o v á Miloslava, Reemigrace a usídlení potomků českých exulantů na šumperském okrese po 2.světové válce. SM 1987, sv. 54, s. 11-16.

+ I n d r a Bořivoj, Nejstarší matriky pro kolaturu Janovice ./Vrchotovy/. Vlastivědný sborník Podbrdská 31, 1986, s. 244-258.

J a n á k Jan, Sociálně ekonomická struktura někdejšího Jihlavského kraje po dovršení průmyslové revoluce na Moravě. Vlastivědný sborník Vysočiny 6, 1988, odd. věd společenských, s. 7-39.

+ J a n č á r e k Petr, Sociální struktura horního města Jindřichovic v době předbělohorské. MZK XXII, 1986, s. 107 až 130.

J a n č á r e k Petr, Populační vývoj Českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia. HD 12, 1987, s. 125-136.

J a n č á r e k Petr, Příspěvek ke studiu demografického vývoje českého Krušnohoří v předbělohorské době. FHB 11, 1987, s. 233-263.

J a n č á r e k Petr, Výrobní a sociální struktura Jáchymova v polovině 17. století (příspěvek k poznání společnosti českého Krušnohoří). SzDH 19, 1987 (vyšlo 1988), s. 90-103.

J e l í n e k Tomáš, Žebráci v pražských městech r.1712. DP VII, 1987, s. 387-408.

J i r á ň Luboš - R u l f Jan - V a l e n t o v á Jarmila, Pohled do pravěkého a slovanského osídlení jihovýchodního Kolínska. PA LXXVIII, 1987, č. 1, s. 67-133.

J i r o u š k o v á Jana a kol., Komárom Megye - Jihočeský kraj. Demografie. České Budějovice, Krajská správa ČSÚ, 1989, 44 s.

J i ř í k Karel, Populační vývoj města Moravské Ostravy v 17. a 18. století. Ostrava 14, 1987, s. 310-321.

J i ř í k Karel, Zdravotní poměry na Těšínsku v letech 1919 až 1921. Těšínsko 1987, č. 1, s. 25-26.

K á ň a Otakar, Podíl kovorolníků na kolektivizaci zemědělství v ostravské průmyslové oblasti a jejím zázemí. Časopis Slezského muzea. Vědy historické, série B, 36, 1987, č. 1, s. 29-40.

K a l n ý Adolf, Židovská obec v Rožmberku nad Vltavou. Židovská ročenka 1988, Praha 1988, s. 44-53.

K á r n ý Miroslav, Osud terezínských transportů v létě a na podzim 1942. In: Litoměřicko. Vlastivědný sborník XXIV, 1988, s. 157-172.

K á r n ý Miroslav, Das Schicksal der Theresienstädter Osttransporte im Sommer und Herbst 1942. JB XXIV/2, 1988, s. 82 až 97.

K a š p a r O., Přírodovědec Tadeáš Haenke a počátky českého vystěhovalectví do Latinské Ameriky. ČC 1, 1986, s. 165-178.

K l á p ě t ě Jan, K některým otázkám vztahu palynologie a studie středověkého osídlení. PA LXXX, 1989, č. 2, s. 464-467.

+ K l e v e t o v á Vladimíra, Emigrace českých a slovenských sklářů ve 20. a 30. letech 20.století. ČC 1, 1986, s. 138-152.

+ K l í m a Bohuslav, Nejstarší osídlení Břeclavska. Mikulov, Regionální muzeum 1986. 33s., 15 tb.

K o c o u r e k Lubomír, Zemědělské osídlení na Teplicku (po r. 1945). In: Průboj 1987, 11. a 12.VII., č. 160, s.16.

K o l a f o v á Marie, Prohlídka knih obyvatel protivínské farnosti. Výběr 25/4, 1988, s. 44-45.

K o r d i o v s k ý Emil, Nejstarší matrika městečka Klobouk. Malovaný kraj. Vlastivědný časopis Slovácka a Záhorky 23, 1987, č. 4, s. 8-9.

K o v á ř Jiří, Koncentrace obyvatelstva okresu Nový Jičín 1930-1980. In: III. Severomoravské demografické kolokvium 1986, ONV Nový Jičín 1986, s. 16-22.

K o u t e c k ý Drahomír, Halštatské osídlení v severozápadních Čechách. Nález z doby bronzové, halštatské a starolátské na Kadaňsku I.,II. AR XL, 1988, s. 49-96, 254-295.

K r a j í c Rudolf, Vesnice husitského období na Tábořsku ve světle archeologických výzkumů. AH 12, 1987, s. 85-96.

K r u m p h a n z l o v á Zdenka, Nemoc a smrt u starých Slovanů podle Kosmy a jeho pokračovatelů. DP VII, 1987, s. 30-43.

K ř i v k a Josef, Podíl nových osad vzniklých v letech 1654-1848 na celkové populaci Čech na sklonku feudalismu. HD 12, 1987, s. 177-186.

+ K u b í k o v á Anna, Statek Borovany ve světle berní ruly. Borovany - vlastivědný sborník k osmistému výročí prvé zprávy o obci. MěstNV Borovany 1986, s. 101-105.

K u b l á k Jaromír, Jak se vyvíjela střední délka života lidí v Pobeskydí v 18. a 19.století. Těšínsko 1988, č. 1, s. 31-33.

K u č e r a Milan, Poválečná sčítání lidu, domů a bytů v Československu (1946/1947, 1950, 1961, 1970, 1980). HD 11, 1987, s. 207-234.

K u č e r a Milan, Československo 1918-1988. Demografie 30, 1988, s. 3-9.

K u d ě l a Jiří, Pražské ghetto v roce 1792. PSH 22, 1989, s. 103-141.

K u d r n á ě Jaroslav, Vývoj slovanského osídlení na Pražsku a Českobrodsku v 6. - 10. století. HD 12, 1987, s. 39-56.

K y t l i c o v á Olga, K sociální struktuře kultury popelnicových polí. PA LXXIX 1988, č. 2, s. 342-389.

L a e i n a Vlastimil - D e y l Zdeněk, Living Environment in Ostrava Industrial Region in the Period 1918-1938. HE 1, 1988, s. 301-319.

L á n í k Jaroslav, Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve druhé polovině 19. století. HD 11, 1987, s. 159-188.

L á n í k Jaroslav, Vývoj porodnosti v českých městech v letech 1891-1913. HD 12, 1987, s. 249-260.

L á n í k Jaroslav, Einige Umweltaspekte in den Städten am Ende des 19. Jahrhunderts. HE 1, 1988, s. 275-283.

L á n í k Jaroslav, Development of mortality in Czech cities at the turn of the 19th and 20th centuries. HD 13, 1989, s. 175-192.

L á n í k Jaroslav, Otázky vývoje urbanizace v Čechách ve druhé polovině 19. století. HE-EH 16, 1989, s. 145-181.

L i š k o v á Marie, Manufakturní tabely v Čechách a jejich využití. HD-EH 16, 1989, s. 183-210.

L u t o v s k ý Michal, Území rozšíření slovanských mohyl ve střední Evropě. K problému mohylových oblastí. AR 41, 1989, s. 59-74.

M a c h a č o v á Jana, Postavení dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848-1914. Závěry výzkumu. S1Sb 85, 1987, s. 244-254.

M a c h a č o v á Jana, Prameny k postavení dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848-1914. S1Sb 85, 1987, s. 135-142.

M a c h a č o v á Jana, Stav výzkumu a literatura k postavení dělnictva v průmyslových oblastech českých zemí 1848 až 1914. S1Sb 85, 1987, s. 39-57.

M a c h a č o v á Jana - M a t ě j ě k Jiří, Projekt výzkumu sociální a profesní skladby obyvatelstva v průmyslových oblastech Českých zemí podle statistik sčítání obyvatelstva z let 1869-1910. HD-EH 17, 1989, s.291-346.

M a c h a č o v á Jana, Pracovní doba a zaměstnávání žen a dětí v průmyslových oblastech českých zemí 1848-1914. S1Sb 87, 1989, s. 277-290.

M a k a r i u s o v á Marie, Smíšená česko-německá manželství v Brně v letech 1850-1920. ČL 75, 1988, s. 100-105.

M a r a d a Miroslav, Kodifikace právního postavení židovského obyvatelstva na Moravě v Generálním řádu Marie Terezie z roku 1754. ČMM 106, 1987, s. 94-107.

+ M a t ě j ě k Jiří, Sociální vývoj v uhelném hornictví dnešního Československa do roku 1918. SzDH 15, 1984, s. 290 až 314.

M a t ě j e k František, Lánové rejstříky přerovského kraje z let 1675-1676. Ostrava 14, 1987, s. 355-444.

M a t ě j e k František, Otázka lánové soustavy na nejsevernějších moravských panstvích. SM 1987, č.53, s. 12-17.

M a t ě j e k František, Život v Moravské Ostravě v první polovině 18.století. Ostrava 14, 1987, s. 281-309.

M a t ě j e k František, Byla zavedena lánová soustava na severomoravských panstvích. ČaSM, série B, 36,1987,s.136-152.

M a t ě j e k František, Poddaný lid na Moravě na počátku třicetileté války. In: Rodná země. Sborník k 100. výročí Mužejní a vlastivědné společnosti v Brně a k 60. narozeninám PhDr. Vladimíra Nekudy, CSc. Brno. MVS a SVK 1988. s. 352-360.

M a t ě j e k František, Péče o venkovské sirotky na Moravě před Bílou horou. Sborník historický 36, 1989, s. 65-98.

M a t e r i á l y z diskusního zasedání Zdravotní poměry, zdravotní péče, hygiena městského prostředí a populační poměry v Praze od 13. do 19. století. Sestavili Václav Ledvinka a Jiří Pešek, Praha, Archiv.hl.m.Prahy 1987, 517 s. (Documenta Pragensia VII, sv. 1-2).

M a t u š e k Josef, K vzniku českých osad na Daruvarsku. ČC 2, 1987, s. 11-21.

M a u r Eduard, Mory v Praze 1348-1419 ve světle úmrtností farního kléru. DP VII, 1987, s. 145-159.

M a u r Eduard, Populační důsledky třicetileté války. HD 12, 1987, s. 137-152.

M a u r Eduard, Několik poznámek k metodice studia zaniklých osad (Se zvláštním zřetelem k Domažlicku). Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice 1987, Horšovský Týn 1988, s. 5-24.

M e n d e l o v á Jaroslava, Svatojindříšská matrika 1584 až 1600 jako demografický pramen. DP VII, 1987, s. 340-355.

M ě ř í n s k ý Zdeněk, Příspěvek k možnostem rekonstrukce středověké krajiny, území zaniklých vesnic a typů sídlišť. AH 12, 1987, s. 111-128.

M u ž í k Petr, Knihy domažlických měšťanů. Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice za rok 1986, Horšovský Týn 1987, s. 73-109.

M u ž í k Petr, Berní rejstříky města Domažlic z let 1616 a 1618. Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice 1987, Horšovský Týn 1988, s. 139-150.

M u ž í k Petr, Domažlicko v berní rule roku 1654. Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice XI, 1988, Horšovský Týn 1990, s. 69-114.

M ü l l e r Karel, Ještě k vystěhovalectví z Frenštátu do Ameriky ve 2. pol. 19. století. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín, sv. 40, 1987, s. 70-71.

M y š k a Milan, Opava v polovině 19. století. ČSM 37, 1988, série B, vědy historické, s. 113-133.

M y š k a Milan, Výrobní vztahy v tzv. domáckém tkalcovském průmyslu na Moravě a ve Slezsku na sklonku 19. století (ve světle výsledků ankety vídeňského ministerstva obchodu z 22. září 1897). Z dějin textilu. Supplementum. Jaroslav Šůla, sborník příspěvků k padesátinám. Ústí nad Orlicí, Trutnov 1988, s. 59-76.

M y š k a Milan, Opavské domy a jejich majitelé roku 1822. Ročenka Okresního archivu v Opavě, 1986-1987, vyšlo 1988, s. 45-51.

M y š k a Milan, Průmyslová revoluce a proměny životního prostředí v ostravské aglomeraci. ČSM 38, 1989, série B, vědy historické, s. 241-261.

N e č a s Ctibor, Andro da taboris. Věžňové protektorátních cikánských táborů 1942-1943. Brno 1987, 149 s.

N e k u d a Vladimír, Příčiny a důsledky zanikání středověkých osad. HD 12, 1987, s. 107-122.

N e s l á d k o v á Ludmila, Velká francouzská revoluce a počátky občanských manželství a kapitalistické rodiny. Sborník referátů VI. Severomoravského demografického kolokvia, Opava 1989, s. 9-15.

N o v ý Rostislav, Prameny k dějinám Táborska 1412-1424 (Fontes historiae districtus Tábor Bohemiae annorum 1412-1424 illustrantes) I. Táborský archiv - sborník Okresního archivu v Táboře 2, 1989, s. 67-120.

O č i m a statistika (počet obyvatel) - Teplice. In: Směr, 1989, 19.IV., č. 16, s. 2.

+ P a n á č e k Jaroslav, Zaniklé osady na novozámeckém panství. OZ XXVII, 1986, s. 108-120.

P a n á č e k Jaroslav, Zaniklé osady v okolí Doks a Bezdězu. OZ XXVIII, 1987, s. 89-96.

P a n á č e k Jaroslav, Zaniklé osady v okolí Dubé a Housky. OZ XXX, 1989, s. 95-105.

P e š e k Jan, Rozvoj jihočeské vesnice. K historii vývoje zemědělství Jihočeského kraje v letech 1960-1971. České Budějovice, Jihočeské nakladatelství 1987, 212 s.

P e š e k Jiří - R e c h z i e g e l o v á Hana - Š a m a n David, Probate files of former district Court as a demographic source: the deceased of the Smíchov district of 1911. HD 13, 1989, s. 243-262.

P e š e k Jiří - Š a m a n David, Chudina vinohradského okresu v letech 1885-1913. PSH 20, 1987, s. 62-96.

P e š e k Jiří - Z i l y n s k i j Bohdan, Bydliště pražského universitního studentstva před sto lety (1884). DP 5/1, 1985, s. 158-183.

P i t r o n o v á Blanka, Haličané na Ostravsku v 2. polovině 19.století. Ostrava 14, 1987, s. 86-117.

P o k l u d a Zdeněk, Osidlování Chřibů za třicetileté války. HD 12, 1987, s. 187-190.

P o l a n s k á Zuzana, Imigrace obyvatelstva na Českobudějovicku po mnichovském diktátu v zrcadle dokumentů Policejního ředitelství v Českých Budějovicích. Fakta z dějin dělnického a komunistického hnutí v jižních Čechách, MDRH v Českých Budějovicích, 1988, s. 121-140.

P o l á š e k Vladimír, Vývoj obyvatelstva okresu Přerov od roku 1850. In: IV. Severomoravské demografické kolokvium, ONV Přerov 1987, s. 17-25.

+ P o l i š e n s k ý Josef, K otázkám dějin českého vystěhovalectví do Ameriky. ČC 1, 1986, s. 17-22.

P o r k e r t o v á Jaroslava, Sociální a hospodářský vývoj českodubského panství ve 2. polovině 16. a v 1. polovině 17. století (část první). In: Sborník Severočeského muzea. Historie 8, 1987, s. 3-20; část druhá, ibid., 9, 1988, s. 5-32.

P o s p í š i l Jan, Národnostní vývoj vesnice Ostroměč. Výroční zpráva Okresního archivu Domažlice 1987, Horšovský Týn 1988, s. 37-75.

+ P o u z a r Vladimír, Rodiny vyšší šlechty v Čechách 18.století. HG zpravodaj klubu historie ZO Svazarmu 4002/230, Praha 2, (Heraldika a genealogie r. XIX, č. 2), 1986, s. 89-112.

P r a ž á k o v á Jana, Vědecké zasedání "Populační vývoj českých zemí (do roku 1914)". AČ 37, 1987, s. 168-170.

P r a ž á k o v á Jana, La reconstitution des familles et les registres des serfs. HD 13, 1989, s. 25-32.

+ P r o c h á z k a Rudolf - S u l i t k o v á Ludmila, Uherské Hradiště ve 13.-15. století. Sociálně-ekonomická struktura, topografie. Uherské Hradiště 1984, 82 s., 20 obr. příl.

P r o c h á z k a Lubomír, K způsobu bydlení a bytovým poměrům textilního dělnictva v kolonii firmy M.Mandel a synové ve Dvoře Králové nad Labem od 80. let 19.století do 30. let 20. století. ČL 76, 1989, s. 244-245.

P r o c h á z k o v á Eva, Cechovní řemesla v Prčici v 17.až 18.století. SbVPP 29, 1988, s. 141-155.

P r o k o p Radim, Vliv výstavby železniční sítě na sídelní vývoj okresu Přerov do roku 1930. In: IV. Severomoravské demografické kolokvium 1987, ONV Přerov 1987, s. 30-35.

P r o k o p Radim, K vývojovým proměnám národnostní skladby ostravského regionu (především se zřetelům na období 1950 až 1980). In: Kulturní krajiny v průmyslových oblastech. Sborník referátů k XVII. sjezdu ČSGS v Ostravě ve dnech 6.-10.7.1987.

Brno 1987, s. 405-412.

P r o k o p e c Jiří, Manželství a rozvody v českých zemích v 19. století. Demografie 30, 1988, s. 310-313.

P r ů m y s l o v é oblasti českých zemí ka kapitalismu (1780-1945). Sv. . (1780-1918). Opava, Slezský ústav ČSAV 1987, 295 s.

P r ů š e k K., Česká menšina ve Vídni od r. 1919 do r. 1938. ČC 3, 1988, s. 271-295.

R e t r o s p e k t i v n í lexikon okresu Přerov 1850-1985. Přerov, OO ČSÚ 1987, 83 s.

R o b e k Antonín, K problematice českého vystěhovalectví do Ruska v druhé polovině 19.století. ČC 2, 1987, s. 64-97.

R o b e k Antonín, K problematice českého vystěhovalectví do Ruska v druhé polovině 19.století (dokončení). ČC 3, 1988, s. 4 - 20.

+ R o u b i c Antonín, Knihy ohlášek snoubenců a jejich využití. Sborník příspěvků II. setkání genealogů a heraldiků (Ostrava 15-16.10.1983), Ostrava 1984, s. 37-38.

R o z s í v a l o v á Eva, Morová epidemie v roce 1713 a pražské matriky. DP VII, 1987, s. 409-415.

R ů ž e k Vlastislav, Chomutovští Židé (od 16. stol. do 1945). In: Památky, příroda, život 1989, č. 3, s. 77-87.

R ů ž i č k a František, Vývoj migrace v okrese Ústí nad Labem. In: Zpravodaj NV města Ústí nad Labem 1989, leden, s.3-5.

R y a n t o v á Marie, Příspěvek k poznání struktury jihočeského světekého kléru v období vrcholící rekatolizace. JSH 57, 1988, s. 61-74.

Ř í h o v á Milada, Odras některých zdravotních problémů ve Vetulariu Albika z Uničova. DP VII, 1987, s. 160-173.

S e d l á č k o v á Hedvika - **W a l d h a u s e r** Jiří, Laténské pohřebiště ve Středním Polabí, okres Nymburk. PA

LXXVIII, 1987, s. 134-204.

S k o v a j s a Stanislav, Počátky zdravotní a sociální péče na Strážnicku. Malovaný kraj 23, 1987, č. 5, s. 21.

S k u t í l Jan, Osídlení severní části Dolnomoravského úvalu ve světle místních jmen. Slovácko 29, 1989, s. 35-45.

S l á d e k Miloš, Čeleď na třeboňských panstvích v polovině 17. století. HD 11, 1987, s. 51-96.

S m e t a n a Jan - **Š a š e k** Miloslav, Retrospektiva a prognóza vývoje sídelní sítě v Severočeském kraji. Ústí nad Labem 1989.

S m í š k o v á Helena, Some features of the demographic development of the village Janov in the Děčín District. HD 13, 1989, s. 263-275.

S m o l k o v á Anna, Vznik a vývoj osady Nemanice 1706 až 1855. JSH 58, 1989, s. 29-31.

S r b Vladimír, Soupisy a sčítání Cikánů-Romů v Československu v letech 1947-1980 a odhady jejich počtu do roku 2000 resp. 2020. HD 11, 1987, s. 189-206.

S r b Vladimír, Demografický profil polské menšiny v Československu. ČL 74, 1987, s. 151-165.

S r b Vladimír - **A n d r l e** Alois, Populační, ekonomický a národnostní vývoj pohraničních okresů ČSR od roku 1930 do roku 2010. Praha, TERPLAN, 1989, 34 s., 2 mp, 24 + X tab.

S t a r ý Václav, Majetkové poměry obyvatel města Frachatic v polovině 16.století. JSH 56, 1987, s. 137-138.

S t e i n e r Jan, Národnost při sčítání lidu v roce 1930 a její zjišťování na Ostravsku. SLSb 85, 1987, s. 113-131.

S t e i n e r Jan, Profesní a sociální skladba obyvatelstva polské národnosti v Československu v roce 1930. SLSb 86, 1988, s. 13-36.

S t e i n e r Jan, Profesionální a sociální skladba obyvatelstva německé národnosti v českých zemích v roce 1930. I. S1Sb 87, 1989, s. 173-195.

S t e i n e r Jan, Program výzkumu sociálně ekonomické struktury obyvatelstva českých zemí podle národností v meziválečném období. ZSOU 1989, leden-březen, s.13-16.

S t l o u k a l Milan, Demografická charakteristika staroslovanských populací. HD 12, 1987, s. 29-38.

S t l o u k a l Milan, Problems of incorrect numbers of cases in palaeodemographic analysis. HD 13, 1989, s.7-24.

+ S t l o u k a l Milan - H a n á k o v á Hana, Antropologický materiál z pohřebiště Mikulčice - Klášterisko. PA LXXVI, 1985, č.2, s. 540-588.

+ S t r n a d e l Drahomír, Vystěhovalci z Frenštátska do Texasu v druhé polovině minulého století na základě nových pramenů. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín, sv. 40, 1987, s. 31-37.

S t ů b i g e r Gerhard, Kdaň před 140 lety. In: Památky, příroda, život, 1987, č. 4, s. 99-105.

S v o b o d a Jiří, Early human adaptations in Central Europe. PA LXXVII, 1986, č. 2, s. 466-486.

S v o b o d n ý Petr, Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefinských reforem (1602-1789). Documenta Pragensia VII, 1987, s. 113-134.

S v o b o d o v á Helena, Rekonstrukce přírodního prostředí a osídlení v okolí Místřína. Palynologická studie. PA LXXX, 1989, č. 1, s. 188-206.

Š a t a v a Leoš, Evropská emigrace na severoamerický kontinent v 19. století a její odraz v historii českého etnika. ČC 3, 1988, s. 44-71.

Š a t a v a Leoš, Migrační procesy a české vystěhovalectví

19.století do USA. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et historica. Monographia CXI - 1985. Univerzita Karlova Praha 1989. 163 s + 54 obr.

Š i m e k Milan, Dynamika rozmístění obyvatelstva podle nadmořské výšky v Severomoravském kraji. In: Kulturní krajiny v průmyslových oblastech. Sborník referátů k XVII. sjezdu ČSGS v Ostravě ve dnech 6.-10.7.1987. Brno 1987, s. 433-439.

Š í p e k Zdeněk, Příspěvek k české kolonizaci Dolních Uher (K dějinám obce Peret, župa Arad, Rumunsko). ČC 2, 1987, s. 98-122.

Š í p e k Zdeněk, Sňatky v české menšinové obci Peregu Mare, župa Arad, Rumunsko (Příspěvek k současnému stavu české etnické skupiny v Rumunsku). ČL 74, 1987, s. 228-230.

+ Š i s l e r Stanislav, Vystěhovalectví z českých zemí od poloviny 19.století v pramenech Státního ústředního archivu. ČC 1, 1986, s. 200-211.

Š i s l e r Stanislav, Přehled archivních pramenů k problematice vystěhovalectví z českých zemí v letech 1848-1938, uložených v Státním ústředním archivu v Praze. ČC 2, 1987, s. 281 až 334.

Š i s l e r Stanislav, K dvěma nereálným snahám o založení českých vystěhovaleckých kolonií na Madagaskaru v třicátých letech. ČC 3, 1988, s. 252-263.

Š i s l e r Stanislav, Odchod českých státních zaměstnanců ze Slovenska v letech 1938-1945. ČL 76, 1989, s. 231-238.

+ Š k o l l Jaroslav, Břeclav 1880. Rozbor výsledků sčítání lidu. JM 22, 1986, s. 55-72.

Š m a h e l František, Dvanáct pramenných sond k sociálním poměrům na Tábořsku od poloviny 14. do konce 15. století. Hušitský Tábor 9, 1986-1987, s. 277-322.

Š m a h e l František a kol., Dějiny Tábora. Díl I., sv. 1, do roku 1421. České Budějovice 1988.

+ Š p e c i á n Jaroslav, Sezónní vystěhovalectví v Pošuma-
ví. Sborníček prací členů národopisného kroužku při Jihočeském
muzeu XLI, Lidé světem jdoucí, 1983, s. 1-33.

+ Š p i d l a Vladimír, Slovanské osídlení na Třeboňsku.
Třeboňsko, informační zpravodaj správy CHKO, 2, 1985, s.22.

Š t ě r b o v á Blanka, Vývoj snátečnosti v lokalitě Novo-
sedly nad Nežárkou v letech 1686-1910. HD 11, 1987, s.97-140.

Š t ě r b o v á Blanka, Snátečnost a sňatková migrace ve
farnosti Střelské Hoštice v letech 1645-1890. JSH 58, 1989,
s. 125-136.

Š u b r t o v á Alena, Dějiny populačního myšlení a populač-
ních teorií. Ústav čs. a sv.dějin ČSAV, Praha 1989, XIX + 691 s.

T a r a b o v á Zdeňka - T r á v n í č e k Dušan, Vývoj
administrativního území a obyvatelstva města Brna. Sborník
prací 14 (Sborník prací k 80. narozeninám prof.RNDr.Jana
Krejčího,DrSc.). Geografický ústav ČSAV Brno 1987, s.269-286.

+ T a r c a l o v á Ludmila, Postavení dětí v rodině v obdo-
bí 20. let. Slovák 28, 1986, s. 63-67.

T u r e k Adolf, K vývoji národnostních poměrů na Znojem-
sku. JM 27, 1988, s. 79-90.

T u r e k Adolf - H a n á k Jan, Národnostní poměry na
Bílovecku v roce 1939. Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín,
sv. 44, 1989, s. 17-26.

T u r k o v á Miroslava, Život hornických rodin za první re-
publiky na stránkách dobového tisku. Vlastivědný sborník Pod-
brdská 1987, s. 77-81.

U r f u s Valentin, Osvícenská populacionistika a zdravotní
policie ve městech (se zřetelem k Praze 18.století). DP VII,
1987, s. 416-424.

V a c u l í k Jaroslav, Počátky českého vystěhovalectví na
Volyň. ČL 74, 1987, s. 220-228.

V a c u l í k Jaroslav, Reemigrace a usídlování Volyňských
Čechů v letech 1945-1948. Brno, Universita J.E.Purkyně 1987,
212 s. (dotisk; 1. vyd. 1984).

V a c u l í k Jaroslav, Vznik Československa a reemigrace
zahraničních Čechů. ČC 4, 1989, s. 110-119.

V a l á š k o v á Naďa, K problematice příbuzenských skupin
slovenských přesídlenců v Čechách po roce 1945. ČL 74, 1987,
s. 86-89.

V a ř e k a Josef, Podíl Čechů na vytváření amerického ven-
kova v Nebrasce (Podle amerických pramenů). ČC 4, 1989, s.
103-109.

+ V a s í l j e v Ivo, Pokusy o směřování vystěhovalectví
do kolonií v meziválečné ČSR. ČC 1, 1986, s. 102-110.

+ V e r e š Pavel, Vývoj plodnosti na Slovensku v letech
1880-1910. Demografie 25, 1983, s. 203-208.

+ V e r e š Pavel, Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku
v letech 1900-1912. HD 9, 1985, s. 175-183.

+ V e r e š Pavel, Regionální vývoj plodnosti na Slovensku
v letech 1910-1980. Demografie 28, 1986, s. 110-117.

V e r e š Pavel, Sezónnost sňatků v Českých zemích v letech
1851-1984. ČL 74, 1987, s. 32-35.

V o j t í š k o v á Marie, Osídlování českolipského okresu
ve světle archivních dokladů. Zpracoval autorský kolektiv pod
vedením M.Vojtíškové. Vydal Okresní archiv Česká Lípa 1987.

V ý v o j obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní
Moravě. XVI. Mikulovské symposium 23. a 24. října 1986. Praha
TEPS pro Muzejní a vlastivědnou společnost v Brně a Okresní
archív v Mikulově 1987. 491 s., 8 s. fot. příl.

+ W o n d r á k Eduard, Protimorové spisy Vavřince Spana
ze Spanova. Farmaceutické zprávy 26, 1980, s. 134-137.

Výzkumy z oboru antropologie a jejich vztah k historické demografii

V Olomouci pracuje a publikuje tým antropologů, jehož práce velmi úzce souvisí s tematikou, jíž se zabývá historická demografie: studuje problematiku úmrtnosti a porodnosti a svůj zájem směřuje speciálně ke stanovení zákonitostí jejich sezónního pohybu. Pro historické demografy je tento výzkum důležitý tím, že zasahuje hluboko do minulosti - počíná v období, které zaujímá i většina našich výzkumů. Mladší z obou prací¹⁾ používá i pramene, jež je pro nás základním, tj. matrik. Předmětem zkoumání je pět farních obvodů v Olomouci v období 1661-1900. Množství získaných dat není utříděno podle věku ani podle pohlaví zemřelých. Aby autoři dosáhli co nej- přesnějších výsledků, pracují s tzv. korigovaným měsícem, který stanovili na 30,4375 dnů. Pro tento ideální měsíc vypočetli index vyjadřující procento zemřelých v průběhu onoho ideálního měsíce a měsíční indexy shrnuli do tříměsíčních klouzavých průměrů, jež sestavili do tabulek a vyjádřili i graficky.

Mezi dosud publikovanými pracemi z oboru historické demografie neexistuje žádná, která by se specializovala pouze na sezónní pohyb zemřelých, tato problematika je však součástí některých širších výzkumů, takže při zpracování výše uvedené publikace mohli mít její autoři k dispozici již i naše výsledky.²⁾ Výsledky studia v Olomouci mohly tak být srovnány se závěry pro Broumovsko, Plzeň a farnost Třeboň, jež byly všechny zpracovány na základě údajů z matrik. Srovnání lze ovšem označit pouze za rámcové, protože naše práce zaměřené na širší

1) V. Hajn - J. Klementa, Dlouhodobé trendy v sezónní distribuci zemřelých v Olomouci v letech 1661-1900. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Biologica 1988, V, s. 57-62.

2) Autoři použili soubor referátů z vědeckého zasedání o paleodemografii a historické demografii z roku 1978, jejichž podstatné části byly otištěny v Demografii 22, 1980, č. 2, s. 99-125.

problematiku úmrtnosti, jež musela být shrnuta do úzkého rámce referátů, neobsahují bohaté číselné údaje, jako je tomu u výzkumů olomouckých. I v případě, že bychom použili číselných údajů našich matričních výzkumů, mohlo by být provedeno srovnání opět ne zcela přesné, protože jsme nepřepočítávali výsledky do teoretického ideálního měsíce, ani nevypočítali index, ale všechny práce používaly pouze absolutních čísel. Přes tyto rozdílné pracovní postupy bylo možné dojít ke stejným základním údajům.

Starší z obou prací ³⁾ má ještě širší okruh studia - zabírá nejen sezónní pohyb úmrtí, ale i narození. Nepoužívá ovšem jako pramene matrik, ale uvádí pouze, že data pro narození a úmrtí byla získána z městských hřbitovů v Olomouci, Prostějově a Přerově. Pracovní postup byl stejný jako v práci mladší: výpočet ideálního měsíce, indexu a tříměsíčních klouzavých průměrů. V této práci používají autoři ke srovnání vedle výsledků domácích také výsledky prací cizích a docházejí opět k závěrům, které lze označit za rámcově shodné.

Již ze stručného rozboru obou prací a z problematiky jen obrysově nastíněné je patrné, že oba pracovní kolektivy, i když zatím nebyly v pracovním styku, mohly publikovat práce s rámcově srovnatelnými závěry. Svědčí to jen o tom, jak je v našem oboru nutné a potřebné rozvíjení interdisciplinárních výzkumů.

Eliška Čáňová

3) V.Hajn - S.Komenda, Changes in the seasonal distribution of births and death in 1750-1984 in Central Moravia (Czechoslovakia). Antropologie 1987, XXV/2, s. 155-164.

Michael Mitterauer, Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen. Wien-Köln, Böhlau Verlag 1990 (Kulturstudien - Bibliothek der Kulturgeschichte, Bd 15), 319 s.

Pod názvem Historicko-antropologické studium rodiny vydal Michael Mitterauer souborně svých devět starších časopiseckých studií z let 1978-1988. Nejde o náhodně sestavený sborník, ale o zdařilý úvod do historického studia rodiny, které se intenzívně rozvíjí na autorově pracovišti - vídeňské univerzitě - od počátku sedmdesátých let. V úvodu ke sborníku je autorem nastíněn přehled vývoje těchto studií, který postupoval od převážně kvantitativního zpracování seznamů obyvatelstva k orální historii a k systematickému shromáždování rodinných kronik a zároveň směřoval ke stále širšímu interdisciplinárnímu pojetí výzkumu, v němž čelné místo zaujímá kulturní antropologie.

První studie, nazvaná Evropské formy rodiny v interkulturním srovnání, se pokouší vystihnout specifické rysy evropské rodiny (vysoký sňatkový věk, spolužití s čeledí, převaha jednoduchých forem rodiny ad.) důkladným srovnáním s mimo-evropskými poměry. Autor tu dospívá mj. k závěru, že na rozdíl od jiných náboženství ovlivnilo křesťanství formy rodiny poměrně málo, a uvolnilo tak prostor pro silnější působení ekonomických faktorů. Podrobněji je tento problém studován ve studii Křesťanství a endogamie. Stati Komplexní rodinné struktury v sociálněhistorickém pohledu a Ruská a střeoevropská struktura rodiny se doplňují. Vycházejí z rozsáhlého studia, a přihlížejí k danostem z oblasti ekologie, ekonomie, dědické práva, poddanských poměrů a vojenství, dochází autor k závěru o dvou typech evropské rodiny. První je zastoupena v západní, střední a severní Evropě, druhý ve východní a jižní Evropě. Od prvního se odlišuje tím, že se v něm mnohem běžněji vyskytují složené rodiny.

Stať Sociální dějiny rodiny jako předmět vlastivědného bádání přináší návod, jak v lokálním rámci sledovat postup utváření a transformace rodin v průběhu času (včetně důležité otázky čeledi) na základě sérií každoročně sestavovaných soupisů obyvatel a dat získaných orální metodou. Důkladně se přitom přihlíží k metodickému přínosu zahraniční literatury. Stať Venkovské formy rodiny ve své závislosti na přírodním prostředí a lokální ekonomii ukazuje zejména na možnosti, které se studiu rodiny otevírají použitím konceptu tzv. ekotypu, přejatého ze skandinávské kulturní antropologie. Dvě studie jsou věnovány speciálně čeledi. První ukazuje na dosti výjimečný případ odděleného bydlení ženaté a vdané čeledi v Korutanech a současně se dotýká otázky nemanželských dětí. Druhá, metodicky zajímavější, kombinuje využití soupisů obyvatelstva a autobiografických záznamů za účelem všestranného poznání života čeledi v alpských zemích. Poslední příspěvek zkoumá, a to opět na základě širokého mezinárodního srovnání, specifickou dělbu práce podle pohlaví v předindustriální společnosti. Jde v něm především o dělbu práce uvnitř rodiny, a to nejen s přihlédnutím k pohlaví, ale i vzhledem k životním a rodinným cyklům.

Statí publikované v recenzovaném sborníku představují jakýsi most spojující demograficky orientované studium rodiny, založené především na kvantitativních metodách, na straně jedné, a etnologický výzkum rodiny na straně druhé. Charakterizuje je především multidisciplinární výzkum a důraz na komparaci, a to jak v rámci Evropy, tak i v širším měřítku. Vzhledem k tomu, že historické studium rodiny se u nás dosud pěstovalo jen velmi málo, bude Mitterauerova knížka užitečným návodem i pro naše badatele.

Eduard Maur

Studie, které jsou obsahem obou svazků, představují první výsledky výzkumu zaměřeného na sociální dějiny, jež koordinuje Výzkumné centrum pro dějiny střední a východní Evropy v Budapešti ve spolupráci s odborníky ze zahraničí. V jednotlivých příspěvcích se tentokrát autoři zabývají především problémy, jež souvisejí se vznikem a silícím vlivem buržoazie v zemích střední a východní Evropy. V úvodní studii prvního dílu "Das Raumergreifen balkanischer Kaufleute im Wirtschaftsleben der Ostmitteleuropäischen Länder im 17. und 18. Jahrhundert", se její autorka, Márta Burová, soustředila na sledování zájmových sfér balkánských obchodníků ve střední a východní Evropě. Za nejdůležitější tržní centra v této oblasti označila Włodzimirz, Lublin, Zamosć, Jaroslav a hlavně Lvov, Kraków a Wrocław. Z uherských obchodních středisek, která byla součástí rozsáhlého východoevropského tržního mechanismu a udržovala bezprostřední styky jak s již jmenovanými centry, tak s Vídní, jihoněmeckými a italskými městy, uvedla mj. Košice, Brašov a Sibiu. Druhá část článku je zaměřena na analýzu důsledků přeměn vyplývajících ze změněných tras obchodních cest. Autorce šlo především o to ukázat, do jaké míry se projeví tyto změny ve významu těchto center a v sociální struktuře obyvatelstva (zejména obchodníků) tam usazeného.

Studie Jana Kosima "Die Warschauer Kriegslieferanten zwischen 1807 und 1830" je příspěvkem, v němž autor na základě výsledků rozboru soupisů, které vznikly podle vzoru tzv. Code Napoleon a představují vlastně jakousi kroniku života majetných skupin obyvatelstva, ukázal stoupající význam polské buržoazie. Vývoji varšavské buržoazie je věnována i stať Ryszarda Kolodziejczyka "Die Warschauer Bourgeoisie im 19. Jahrhundert" zachycující období po záboru země koncem 18. století do vzniku první světové války.

Výsledky výzkumu zaměřeného na dějiny významných podni-

katelských rodin působících na přelomu 19. a 20. století v Uhrách obsahují příspěvky Karoly Halmose "Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien aus dem 19. Jahrhundert" a E.Katalin Konczové "Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Grossunternehmerfamilien". Oběma autorům se tak názorně podařilo ukázat sociální proměny této společenské kategorie a přispět k hlubšímu poznání významu buržoazie v celkovém vývoji společnosti v Uhrách. Tento výzkum je v Maďarsku prováděn již několik let a je mu přikládána značná důležitost, neboť maďarští badatelé se domnívají, že by mohl významně přispět k poznání v této oblasti sociálních dějin.

V podstatě stejnému problému je věnován článek György Lengyela "Die ungarische Wirtschaftselite im 19. und zum Anfang des 20. Jahrhunderts: Lebensbahnen der Generationen" (2.díl). Pokusil se na základě údajů o význačných osobnostech hospodářského života zachycených v Maďarském biografickém slovníku a analýzou dalších doplňujících pramenů (archivní materiál, různá interview) ukázat sociální skladbu ekonomické elity v Uhrách koncem 19. a na počátku 20. století. Na problému a metody výzkumu spojené se zkoumáním skupin obyvatelstva, které byly v zaměstnaneckém poměru a jejichž existence od něj závisela, ale celkově svým charakterem příslušely k buržoazii, poukázala v studii "Probleme und Forschungsmethoden der gesellschaftlichen Struktur der Mitglieder und Amtspersonen der zentralen politischen, wirtschaftlichen und kulturellen Institutionen Kroatiens 1860-1873" Agnesza Szabo.

Jediným příspěvkem, který není věnován přímo vývoji buržoazie, je stať Josefa Emlera "Die Struktur der Arbeiterklasse und die Entstehung der Arbeiterbewegung in Wien, 1867-1873" (2.díl). Autor nejdříve analyzoval strukturu dělnické třídy ve Vídni podle příslušnosti k jednotlivým výrobním odvětvím a vznikající hnutí dělnictva. Výsledky ukázaly, že v tzv. gründerském období byla Vídeň městem dělníků, neboť velká většina populace pracovala námezdně v řemeslné výrobě a ve vznikajících továrnách. Druhá část článku je věnována bojům vedeným

dělnictvem, zakládání odborových organizací a politickému hnutí ve Vídni.

Skladbu vyšších úředníků podle rodové příslušnosti v osmi ministerstvech, která v Uhrách zahájila činnost po rakousko-uherském vyrovnání v roce 1867 analyzoval Gabor Benedek a výsledky rozboru shrnul v článku "Ministerialbeamte zur Zeit des Ausgleichs" (2.díl). Podobný úkol sledoval i B.András Hegedüs ve studii "Über die Anzahl der ungarischen Ingenieure, und die gesellschaftliche Zusammensetzung in der Epoche des Kapitalismus (Vom Ende des 18 Jhs. bis zum zweiten Weltkrieg)", v níž se zabýval především postavením technické inteligence v Maďarsku v období kapitalismu.

Procesem utváření české národní buržoazní ideologie se zabývá v stati "Die tschechische bürgerliche Nationideologie im Spiegel einer Zeitschrift (Nové Čechy 1918-1924)" (2.díl) Ivan Bába. Při analýze časopisu, který reprezentoval českou buržoazní radikální inteligenci, se zaměřil na myšlenkové prvky, z nichž se autoři článků snažili vytvořit dobové české národní uvědomění. Autor uvádí, že navzdory heterogenitě obsahu revue, vystupují do popředí hlavně prvky, z nichž se česká buržoazní ideologie skládala a že výchozím bodem národní ideologie české radikální inteligence byl Masarykův ideový systém společenských a národních zájmů, historické kořeny měla tato ideologie především v husitství.

Boj o moc, který mezi sebou sváděla rumunská buržoazie ve 20. letech 20. století, rozdělená do tří ideově-politických proudů, z nichž každý představoval myšlenkový směr jedné politické strany, sleduje Ambrus Miskolczy v článku "Über die historische Rolle des rumänischen Bürgertums. (Der Entwicklungstreit der 1920er Jahre und dessen Nachleben im Rumänien)" (2.díl). Příspěvek Zoltána Tótha "Der gesellschaftliche Stand und Beruf des Individuums in den österreichischen und ungarischen Gesellschaftsstatistiken" (2.díl) je kritickou analýzou pramene, v níž se autor zabývá obsahem a využitelností

stí oficiálních statistik povolání, které patří k prvořadým základním pramenům při zkoumání vývoje společnosti.

Na závěr jsem zařadila informaci o studii "Gesellschaftliche Veränderungen in den Städten Mittel- und Osteuropas zur Zeit der Entfaltung der kapitalistischen Verhältnisse (Wien, Prag, Budapest)", v níž se autorka Vera Bácskaiová pokusila o srovnání sociálního vývoje ve třech nejvýznamnějších městech habsburské monarchie v období počátečního rozvoje kapitalismu. Snažila se především zachytit změny ve struktuře městské společnosti a určit shodné a odlišné znaky. Uvedená města vybrala z toho důvodu, že jejich funkce byla totožná. Byla největší ve svých zemích, patřila mezi nejdůležitější centra vnitřního i zahraničního obchodu a pod. Podstatná část článku je ovšem věnována rozboru sociální struktury obyvatel Budapešti. Zde šlo zejména o posouzení jak dalece se mohl projevit rozdíl společensko-ekonomického života ve městech více industrializovaných rakouských zemí a Čech oproti hlavnímu městu agrárních Uher. V. Bácskaiová dochází k závěru, že ačkoliv industrializace v Rakousku a v Čechách byla asi dvě desetiletí v předstihu oproti Uhrám, společenská změna měla ve všech třech městech více méně shodný charakter a probíhala přibližně ve stejném čase. I když struktura obyvatelstva podle stavu a povolání byla určována na základě pramenů rozdílné povahy (pro Budapešť resp. Pest bylo použito daňových knih výdělečně činných, konskripce obyvatelstva z roku 1840 a ocenění šlechtického majetku, pro Prahu a Vídeň především Tafeln zur Statistik der Österreichische Monarchie 1840), byly zjištěny v podstatě shodné výsledky. Složitějším úkolem se ukázalo sledování podílu samostatných a námezdně pracujících, neboť živnostenské statistiky zahrnují údaje pouze pro Vídeň a Pest. Z demografických dat vyplývající závěry vypovídají především o sňatečnosti, struktuře rodin a vzájemných poměrech mužů a žen ve sledovaných městech. Klesající počty sňatků a ženatých mužů a žen spolu s dalšími údaji demografické povahy vedly autorku k závěru, že od konce 20. let 19. století se pozvolna zhoršovaly

podmínky k zakládání rodiny a k dosažení samostatné existence, zejména u těch skupin obyvatelstva odkázaných na výdělek z námezdního pracovního poměru, který býval většinou nízký a mnohdy jen příležitostný (u nádeníků, čeledínů, ale i tovaryšů a pod.).

Ve svém celku kromě konkrétních specifických výsledků ukazuje tento dvoudílný sborník jednak trendy současného odborného zájmu zahraničních badatelů v jedné z nejrozsáhlejších problematik sociálních dějin, upozorňuje na některé specifické i obecné problémy zkoumání vzniku a vývoje buržoazie a naznačuje možné cesty výzkumu této vrstvy společnosti.

Jana Brabencová

Josef Drobil, Staré příběhy hoštické a kozlovské. Strakonice 1987, nákladem MNV ve Střelských Hošticích, 171 s. + XXXII obr. příloh.

V poslední době neustále přibývá monografií a sborníků věnovaných dějinám jednotlivých vsí. Podnět k jejich vzniku často dávají různá výročí, obvykle "kulatá" výročí založení vsí nebo první zmínky v pramenech. Důležitou složku těchto publikací tvoří i pasáže demografické. Hodnota takových prací ovšem bývá různá. Některé jsou psány erudovanými historiky, jiné amatéry, jejichž odborná příprava bývá někdy obdivuhodně hluboká, jindy naopak minimální. Podle toho dopadá i výsledek.

Díla vysloveně kvalitní nebo naopak naprosto bezcená nejsou z hlediska recensenta problémem. Prvé může jen uvítat, nad druhým lze prostě mávnout rukou. Složitější je to s takovými pracemi, které vznikly jako výsledek dlouhodobého, někdy i celoživotního úsilí jejich autora, kladoucího si vysoké cíle, nicméně dosahujícího jen polovičního úspěchu. Takové publikace nepochybně dobře plní svůj účel z hle-

diska zájemců o místní historii a jsou významným prostředkem k prohloubení vztahu obyvatel ke své vsi a nejbližšímu okolí. Lokální monografie však mohou a také by měly plnit ještě jeden úkol. Jsou totiž jedinečnou příležitostí k tomu prohloubit studium procesů a jevů, které v celozemském záběru lze načrtnout jen v nejhrubších obrysech. Některé otázky totiž nelze studovat jiným způsobem než mikroanalyticky. Avšak právě v tomto směru bývá příležitost většinou nevyužita. Podobné úvahy vyvolává i recensovaná práce Josefa Drobila o dějinách Střelských Hoštic a Kozlova na Strakonicku.

Autor v ní prokázal hluboký vztah ke zkoumanému mikrokosmu. Podává dějiny obce i panství Střelské Hoštice zhruba od počátku 20. století, v některých kapitolách pak dovádí výklad až do současnosti. Postupně si všímá demografického vývoje, majitelů panství, vývoje vrchnostenského hospodářství a poddanských poměr. Zvláštní kapitoly věnuje komunikacím, stavebnímu vývoji panských sídel, kostelu, škole, špitálu, soudu, jednotlivým průmyslovým podnikům včetně místní továrny na fezy. Na závěr si všímá dějin blízké vsi Kozlova, patřící do hoštické farnosti; líčí zejména zápas jejích obyvatel za stará privilegia, kterých ve středověku užívali.

Práce je založena na převážně archívním materiálu, sebraném pečlivým výzkumem. Jde zejména o materiály OA Strakonice, SOA Třeboň a SÚA Praha. Autor ovládá i základní literaturu k širší problematice českých dějin a přihlíží k jejím výsledkům. Pro lokální dějiny přináší Drobilova práce velké množství fakt, dosud namnoze neznámých. V tom je nesporně přínosná. Má však i své slabiny. Jak tomu u nehistoriků bývá, prameny a literatura jsou citovány nestandardním způsobem a místy i nepřesně. Např. u archívních pramenů se uvádí písemnost a archiv, ne však archívní fond. Citáty jsou zbytečně uváděny v transliteraci. S některými autorovými formulacemi, např. že v polovině 16. století "došlo všeobecně k znevlnění venkovského lidu", lze sotva souhlasit. Dostí bezradný je autor tam, kde zabíhá do problematiky vyžadující speciální výzkumnou metodu. Tak je tomu zejména v otázkách historicko-demografických.

Vývoji obyvatelstva je v práci věnováno poměrně dosti místa. Autor se opírá o širokou pramennou základnu, sahající až do roku 1430, z něhož se dochoval v pozdním opisu scupis hospodářů střelskochoštické farnosti s údaji o výši desátku. Poměrně hodně je v práci využito matrik 18. a 19. století. Soubor použitých pramenů by ovšem bylo možno ještě rozšířit, zejména o prameny z archívu pražského arcibiskupství (zповědní seznamy a výkazy, popisy farností 1678 a 1700 aj.). Základní vývojová linie hoštické populace je nepochybně postižena spolehlivě. Nicméně jsou tu i vážné nedostatky.

Srovnání publikovaného textu rejstříku z roku 1430 (s.10) a jeho fotografické reprodukce (přil. VI a VII) ukazuje, že autor řadu jmen i údajů přepsal nepřesně, některé omylem vynechal. To ovšem snižuje důvěru i k jiným pasážím jeho práce, kde čerpá číselné údaje z archívních pramenů. Rovněž statistické zpracování demografických údajů není bez problémů. Je například škoda, že autor na jedné straně publikuje pracně zjištěné roční počty narozených a zemřelých z let 1865-1884, avšak nevztahuje je k počtu obyvatelstva, což by v tomto období neměl být problém. Podobně když autor uvádí skladbu zemřelých podle věku, používá desetiiletých věkových skupin, avšak neuvědomuje si, že jím stanovená nejnížší skupina 0-10 let je na rozdíl od ostatních jedenáctiletá, tudíž že procentuální vyjádření váhy této skupiny je zkreslující. Také odhady počtu obyvatel na základě počtu duší jsou po mém soudu nespolehlivé, neboť vycházejí z předpokladu, že děti předzповědního věku činily asi 20 % populace. To však je odhad příliš nízký. Vcelku bez problému jsou pasáže o příčinách úmrtí a o kojenecké úmrtnosti (kde rozlišuje úmrtnost v manželství a mimo manželství), pokud si ovšem uvědomíme, že uváděné příčiny úmrtí jsou jen přibližné. Uvedenýma chyb - s výjimkou nepřesného čtení pramenů - bylo možno se vyvarovat přihlídnutím k příslušné literatuře. Podobná připomínka ovšem platí i vzhledem k jiným částem práce. Například tam, kde autor uvádí výnos jednotlivých odvětví vrchnostenského

hospodářství, není čtenáři jasné, zda jde o výnos hrubý či čistý, což při různé výši nákladů v jednotlivých odvětvích zdaleka není zanedbatelná věc.

Tím se ovšem dostáváme k základnímu problému našich lokálních monografií. Historik se musí totiž ptát, zda je při současné rostoucí specializaci historické vědy a rychle se rozvíjejících metodikách jejich jednotlivých odvětví (historická demografie, dějiny osídlení, dějiny cen a mezd ap.) vůbec možné žádat na autorech regionálních monografií, aby zvládli vše. Zřejmě není. Měli by si však po mém soudu být vědomi alespoň toho, že jednotlivé historické disciplíny mají své speciální postupy, a že v případě, kdy regionální historik do těchto oborů zasahuje, měl by pravidla těchto postupů respektovat. K tomu by ovšem bylo třeba vytvořit institucionální základnu pro výměnu zkušeností, systematické posuzování jednotlivých prací v tisku, metodické školení apod. Taková institucionální základna zatím neexistuje, stejně jako vlastně neexistuje vzorová věstnická monografie, o níž by se amatérští autoři mohli opřít.

Za této situace by nebylo vhodné zatracovat práce, které sice nesplňují maximální požadavky kladené na lokální monografii, jsou však plodem poctivého úsilí a přinášejí nesporně mnoho nových informací o dějinách jednotlivých lokalit. K takovým pracím patří i dějiny Střelských Hoštic a Kozlova. Pokud jsme se hlouběji zamysleli nad jejich nedostatky, nebylo to v žádném případě způsobeno pochybnostmi o jejich přínosu, nýbrž spíše obecným stavem našeho lokálně historického studia.

Eduard Maur

Pavla Horská, Milan Kučera, Eduard Maur, Milan Stloukal, Dějství, rodina a stáří v dějinách Evropy. Panorama světových dějin. Panorama Praha 1990, 480 s., 8 str. obr.příloh.

Pod poněkud neobvyklým názvem vydala čtveřice českých badatelů - dva historikové, antropolog a demograf - práci, kterou lze stručně označit jako příručku k vývoji obyvatelstva Evropy se zvláštním zřetelem k instituci rodiny. Toto spojení je zcela logické, uvědomíme-li si, jak úzce je reprodukce obyvatelstva svázána s rodinou. Navíc jde o téma velmi časové; jak současná demografická situace v Evropě, tak stav moderní rodiny nejsou po všech stránkách ideální a informace o tom, co této fázi vývoje předcházelo, není od věci. Třetím faktorem, jenž zřejmě přispěl k spojení obou témat, byla skutečnost, že moderní historická demografie je z větší části založena na rozboru reprodukčních funkcí rodiny a že demografie soudobých populací k obdobným postupům inklinuje rovněž. Autoři zařadili do textu i pasáže, v nichž se vysvětlují používané pojmy demografické analýzy a objasňují některé pracovní postupy používané při historickodemografickém výzkumu, takže publikaci lze použít i jako příručku ke studiu historické demografie.

Svého nelehkého úkolu se autoři zhostili se ctí. V patnácti kapitolách seznamují čtivou formou (práce je psána kultivovaným jazykem) s výsledky bádání archeologů, antropologů, paleodemografů, historiků, archivářů, demografů, ale i sociologů, etnografů, ekonomů a právníků, jež jsou roztroušeny v různých periodících i obsáhlých monografiích nebo pokusech o syntézu toho kterého tématu s vývojem obyvatelstva v Evropě souvisícího. Jednotlivá dějinná období charakterizují údaji, které mají k dispozici, přitom bez paušalizace: ty tam jsou doby, kdy se z náhodně zachovaného soupisu obyvatelstva pro jedno město odvozovaly dalekosáhlé závěry pro celou střední Evropu. Zároveň udrželi vhodnou míru generalizace, takže se jim podařilo nastínit ucelený obraz populačního vývoje kontinentu.

Data, která měli k dispozici, tvoří zatím jen nepravidelnou mozaiku, z níž vystupují kontury populačního vývoje evropského obyvatelstva místy zřetelněji, místy jen mlhavě. Pozorný čtenář postřehne, kde autoři mohli čerpat nejvíce, ve kterých obdobích je to které území zpracováno detailněji: Například o prehistorii se dozvídá ze souhrnných prací předních evropských archeologů a antropologů, takže toto nejdelší období je nastiňeno sice pouze přehledně, ale za to shrnuje vše podstatné, co je o etnogenezi evropského obyvatelstva, postupu osídlování kontinentu a demografických poměrech v jednotlivých dobách známo; o přelomu letopočtu ho informují materiály z antického Středomoří, přes první tisíciletí se přenáší pomocí výsledků výzkumů podniknutých převážně na velkomoravských pohřebištích, ale i analýzou spisů církevní proveniencí a písemných záznamů roztroušených v rané středověkých kronikách; po těch následují rozborů již dochovaných seznamů obyvatel - nejstarší pocházejí ze severoitalských měst, pak to jsou prameny francouzské a anglické proveniencí, jež poskytují dosud nenahraditelné a zatím spíše ojedinělé informace o struktuře obyvatelstva zhruba od 15. století. Po celý středověk je zároveň čerpáno i z dalších pramenů nejrůznějšího původu i původního určení, je využíváno dobových zmínek vztahujících se jak k populačnímu vývoji tak k poměrům v rodinném životě jednotlivých sociálních vrstev. Od 16. století lze využívat poznatků o reprodukci obyvatelstva založených na rekonstrukci rodin, jež je ale ve větší míře zpracována spíše pro západoevropské komunity; od 18. století se přidružují údaje demografické statistiky, které jsou nakonec k dispozici pro všechny evropské země.

Československá demografie vychází z tohoto přehledu se ctí - už jen fakt, že v českém jazyce mohla být sepsána tato po všech směrech původní práce, je toho dokladem. Autoři také stavěli na důvěrné znalosti domácích pramenů, např. nástin paleodemografie a popis jejich metod je založen na domácí literatuře, lépe řečeno, na vlastní práci autora tohoto oddílu, Milana Stloukala, jež patří již po léta k předním evropským

paleodemografům. Totéž je možno říci o dalších pasážích z pera Eduarda Maura, jež zpracoval období prehistorie a středověku, Pavly Horské, která podala výstižnou charakteristiku následujícího období až do počátku 20. století, a Milana Kučery, před kterým stál nelehký úkol nastinit rozporuplný vývoj populace a rodiny v současné Evropě.

Je proto pochopitelné, že v této příručce k dějinám Evropy můžeme vysledovat ještě jednu rovinu, neméně zajímavou, a to je přehled vývoje obyvatelstva českých zemí: autoři neopomíjejí konfrontovat poznatky zjištěné pro jiná území se souborovou situací u nás, ať již mohou srovnání založit na materiálu pro obě teritoria či jim nezbude než konstatovat, že v této oblasti zatím evropská či česká věda faktický stav nezná. Neboť v této knize nenalezneme spekulace, jen prostá konstatování, jež však často ukazují nejen na obtíže výzkumu ale i na "neatraktivnost" některých témat či celých období. Pouze v předposlední kapitole Milan Kučera opouští svět reálných dat a vstupuje na vratkou půdu populačních prognóz: ty však vzhledem k tradici evropské demografie vůbec a československé obzvláště jsou dnes již poměrně spolehlivé. Porovnání vývoje českých zemí s široce pojatou syntézou evropského vývoje zároveň mnohem přesněji definuje jejich postavení v rámci Evropy; odráží se v něm významně jejich poloha ve střední Evropě a "opozdování" za vývojem v západní Evropě, jež je pozorovatelné od 18. století a největší míry dosahuje ve vývoji úmrtnosti na přelomu 19. a 20. století. České země tvoří zároveň určitou "přechodnou" oblast vzhledem k situaci v jihovýchodní a východní Evropě, k níž se velmi úzce přiklonily až po 2. světové válce.

V této stručné anotaci nelze pochopitelně postihnout všechno a už vůbec ne komentovat stovky informací, jež jsou náplní práce - obecné rysy demografického vývoje Evropy jsou konec konců známy, třebaže autoři v řadě případů poněkud opravují vžitě představy. Jako demografka jsem si všimla spíše pasáží vážících se k populačnímu vývoji, avšak oddíly věnova-

né dějinám rodiny jsou neméně zajímavé a pro většinu čtenářů asi budou i atraktivnější: neboť kde jinde se dozví o úvahách o rodinném životě v pravěku, o životě starých Řeků a Římanů, o formování křesťanské doktriny a jejím dopadu na populační vývoj. Obdobně zajímavé jsou i pasáže o situaci ve středověku i ty věnované podstatným změnám, kterými prošla evropská rodina od renesance k dnešku, o vlivu sekularizace, o emancipaci ženy, poklesu plodnosti, vzrůstu rozvodovosti, poklesu atraktivnosti manželství pro moderní Evropany vůbec. A závěrečné pasáže Milana Kučery, v nichž sleduje vzájemné vazby délky lidského života a rodinných poměrů, jsou zároveň zamyšlením nad současným způsobem života v Evropě, který prosazováním individualismu paradoxně podlamuje tu největší oporu, jež kdy v životě jedinec má - svou rodinu - a tím ochuzuje sám sebe o naději na delší život.

Text je doplněn výstižnými kresbami, mapkami, nechybějí ani tabulky a diagramy. Pečlivost, která byla výběru ilustrací věnována, je nejlépe vidět na 12 barevných obrázcích tištěných na křídě, které dokumentují pohled na rodinu, jak se zračí v evropském výtvarném umění v průběhu popisovaných věků - od podobizny manželského páru z Pompejí, přes miniatury středověkých iluminátorů po Švabinského portrét z roku 1905.

Recenzovaná práce, i když je formálně určena laické veřejnosti (chybí sice poznámkový aparát, ale na závěr je uvedeno více než 120 bibliografických záznamů) je významným přínosem české vědy k historiografickému, paleodemografickému i demografickému výzkumu a poskytne čtenářům nejen cenné informace ale i řadu námětů k úvahám i k dalšímu vědeckému výzkumu. Je završením jedné etapy historiografického bádání a jasně předsílá další úkol - zpracovat dějiny obyvatelstva naší vlasti.

Ludmila Fialová

K R O N I K A

Dne 22. června 1990 opustil řady českých historiků po statečném zápase se zákeřnou chorobou PhDr. Josef Křivka, CSc., archivář a historik českého venkovského lidu. Jeho cesta k historii nebyla snadná, avšak její obtíže právě jakoby předurčily a formovaly osobní vlastnosti zesnulého, jimiž si získal mezi českými historiky všeobecnou vážnost: skromnost, neokázalost, úctu k práci, houževnatost, ale i porozumění pro druhé a samozřejmou ochotu podělit se s nimi o své hluboké odborné znalosti i životní zkušenosti.

Josef Křivka se narodil 25. prosince 1913 ve Vidlaté Seči na Vysočině v rodině drobného zemědělce. Tísňivé poměry jeho dětství poznamenal zejména časný odchod otce do zákopů první světové války a následující úmrtí matky. Po vychození měšťanské školy zakusil Josef Křivka tvrdý úděl zemědělského a stavebního dělníka. Namáhavá práce ale nemohla potlačit jeho niternou touhu po vědění. Josef Křivka dokázal využít každé chvíle volna k sebevzdělání a posléze složil ve svých třiceti letech maturitu na libeňském gymnáziu. Ta mu po válce otevřela pak cestu na pražskou filozofickou fakultu, kde absolvoval v letech 1945-1948 obor historie-filozofie. Poté nastoupil do školské služby, záhy ji však zaměnil za dráhu archiváře, jíž zůstal věren až do odchodu na zasloužený odpočinek.

Zaměření budoucí vědecké činnosti Josefa Křivky naznačovala již jeho disertace z roku 1950, nazvaná "Vývoj hospodářské a sociální diferenciaci na Litomyšlsku. Příspěvek k selským dějinám XVI.-XVIII. století". Naprostá většina Křivkových pozdějších prací byla věnována dějinám zemědělství, především dějinám rolnictva. V zaměření Křivkova badatelského zájmu se odrazil jak jeho rodový původ, tak i dlouholetá práce na zpřístupnění jím spravovaných archivů lobkovických velkostatků. Nejoriginálnějším přínosem Křivkova vědeckého úsilí byly jeho

rozborů ekonomických výsledků řady rolnických a měšťanských hospodářství v 17.-18. století. K nim se řadily i Křivkovy práce o velkostatku v 16.-19. století, o jednotlivých zemědělských odvětvích, jako bylo chmelařství, vinařství či ovocnictví, o cenách a mzdách v zemědělství, o obchodu se zemědělskými výrobky. Většina jeho prací ve větší či menší míře využívala kvantitativních postupů a těžila zejména z dokonalé autorovy znalosti účetního materiálu. Statistika ovšem nikdy nebyla Josefu Křivkovi samoučelem, hraním se s čísly, ale vždy promyšleným nástrojem k dokonalejšímu proniknutí do struktury i konjunkturálních výkyvů ekonomiky našeho zemědělství a postavení těch, kteří v něm pracovali.

Všestranný zájem o venkovský lid záhy přivedl Josefa Křivku k problematice historické demografie. Jako mladý historik se jí zčásti dotkl již ve své disertaci z roku 1950, znovu se pak k ní vrátil později v některých dílčích pojednáních, např. v článcích "Panství Vysoký Chlumec v první polovině 17. století" (Sedlčanský sborník, Příbram 1971, s. 44-60), "Vývoj chmelařství na polepských Blatech" (Litoměřicko 1969, s. 17-35) nebo "Spotřeba piva v poddanském hospodářství ve 2. pol. 16. století" (Krušnohorský sborník historický 7, 1968, s. 3-12). Prvou speciální studii z historické demografie věnoval Populačním a hospodářským důsledkům morové epidemie z roku 1713 pro roudnické panství (Český lid 50, 1963, s. 29-34). Následoval jeho příspěvek "populační vývoj mělnického panství v letech 1693-1749. K otázce populačního vývoje zemědělských oblastí Čech po třicetileté válce (1650-1750)" (Historická demografie 1, 1967, s. 7-18), který byl publikován i v německé verzi (Acta museorum agriculturæ 1-2, Praha 1966, s. 31-33). Josef Křivka v něm upozornil zejména na důsledky vzestupu ekonomické konjunktury pro růst populace a její sociální diferenciaci. K poslednímu problému se autor znovu vrátil ve studii "Čeď v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkové počtu vesnického obyvatelstva" (Historická demografie 2, 1968, s. 2-8, též Český lid 4, 1970, s. 50-58).

Bohatých zkušeností archiváře využil Josef Křivka ve studii "Význam poddanských seznamů pro demografická bádání" (Historická demografie 4, 1970, s. 50-58). Jinému demografickému prameni - rejstříkům daně z hlavy z konce 17. století - byl věnován jeho článek "Významný pramen pro studium hospodářských poměrů poddaných" (Archivní časopis 31, 1981, s. 145-151).

Demografické problematice se dotkla i Křivkova obsáhlá soupisová práce "Nové osady vzniklé na území Čech v letech 1654-1854" (Praha, ÚČSSD 1978, 397 s.), která se stala užitečným východiskem pro studium závěrečné fáze vesnické kolonizace Čech. Materiál shromážděný v této knize se její autor pokusil kvantitativně zpracovat ve stati "Podíl nových osad vzniklých v letech 1654-1848 na celkové populaci Čech na sklonku feudalismu" (Historická demografie 12, 1987, s. 177-186) a v příslušné kapitole sborníku Počátky českého národního obrození (Praha 1990, s. 16-19), která se stala epilogem jeho demografických studií. Josef Křivka těžil z dokonalé znalosti archivního materiálu a sledoval v nich zejména vztah demografického a ekonomického vývoje. Jeho zájem o demografii se jimi ovšem nevyčerpával.

Josef Křivka byl od založení komise pro historickou demografii v roce 1967 jejím aktivním členem, jeho vystoupení na odborných setkáních historických demografů byla vždy přijímána pro svou zasvěcenost a věcnost s uznáním. Josef Křivka poskytl historickým demografům cennou pomoc i jako archivář, ať už zpřístupňováním archivních fondů, nebo citlivými a fundovanými radami, které zpravidla mířily nejen k metodice, ale i k etice historikovy práce. Česká historiografie a historická demografie v něm ztrácejí poctivého dělníka a vzácného člověka, který zůstane zapsán trvale v paměti všech, kteří ho znali.

Eduard Maur

Seznam autorů příspěvků tohoto sborníku

- Prof. Dr. Klaus Arnold, Univerzita Hamburk, historický seminář
 PhDr. Jana Brabencová, Historický ústav ČSAV v Praze
 RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Historický ústav ČSAV v Praze
 PhDr. Petr Jančárek, CSc., Okresní vlastivědné muzeum
 v Ústí nad Labem
 Doc. PhDr. Luďa Klusáková, CSc., Filozofická fakulta
 univerzity Karlovy v Praze
 PhDr. Mária Kohútová, CSc., Ústav historických ved SAV v
 Bratislavě
 PhDr. Jiří Kuděla, Archiv hlavního města Prahy
 Doc. PhDr. Eduard Maur, CSc., Filozofická fakulta univerzity
 Karlovy v Praze
 PhDr. Jiřina Psíková, Státní oblastní archiv Třeboně
 PhDr. Petr Svobodný, Ústav dějin univerzity Karlovy a archiv
 univerzity Karlovy v Praze
 PhDr. Alena Šubrtová, CSc., Archiv Národního muzea v Praze

Úvod	
Studie	
A. Šubrtová, Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období	9 - 46
P. Svobodný - J. Kuděla, Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719-1789)	47 - 75
L. Klusáková, The assymetry of urban growth	77 - 97
J. Brabencová, Vliv migrace na věkovou a sociální strukturu obyvatelstva města Nymburka na přelomu 19. a 20. století	99 -121
K. Arnold, K sociálním dějinám dětství ve středověku	123 -140
Materiály	
L. Fialová, Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce	143 -189
Bibliografia slovenskej historickej demografie do roku 1988	193 -205
Bibliografie české historické demografie za léta 1987-1989	207 -232
Recenze	233 -250
Kronika	251 -253

Contents

P.

Introduction

Articles

- A. Šubrtová, Contraception, abortion and infanticide
in the sources of pre-statistical period 9- 46
- P. Svoboduš - J. Kudšela, Death registers of the
Italian Hospital in Prague (1719-1789) 47- 75
- L. Klusáková, The assymetry of urban growth 77- 97
- J. Brabencová, Some implications of the migration
of population of age and social structure of
population of the town Nymburk at the turn of
the 19th and 20th centuries 99-121
- K. Arnold, To social history of childhood in the
Middle Ages 123-140

Materials

- L. Fialová, Changes in the fertility in the Czech
Lands during the demographic revolution 143-189
- Bibliography of the Slovak Historical Demography
before the year 1938 193-205
- Bibliography of the Czech Historical Demography for
the years 1987-1989 207-232
- Reviews 233-250
- Chronicle 251-253

Introduction 5

Articles

1. Hrdlová, Interruption, abortion and infanticide
in the context of pre-1945 period 15-25

2. Hrdlová - v. Šedivá, Death registers of the
General Hospital in Prague 1877-1939 27-35

3. Hrdlová, The expediency of urban growth 37-43

4. Hrdlová, Some implications of the migration
of population of the last period structure of
population of the two regions of the area of
the 19th and 20th centuries 53-62

5. Hrdlová, To social history of emigration in the
Middle Ages 63-70

Materials

6. Šedivá, Changes in the fertility in the Czech
lands during the demographic transition 71-75

Bibliography of the Czech Historical Demography
before the year 1918 77-85

Bibliography of the Czech Historical Demography for
the years 1918-1989 87-95

Název	Historická demografie 15
Editor	Pavla Horská
Vydavatel	Historický ústav ČSAV
Místo a rok vydání	Praha 1991
Počet stran	260
Náklad	300 výtisků

Rozmnoženo v Historickém ústavu ČSAV v Praze jako
interní tisk